

Lanstyák István

NYELVÜNK BEN OTTHON

 NAP Kiadó

Lansztyák István / **Nyelvünkben – otthon**

Lanstyák István

Nyelvünkben – otthon

NAP Kiadó
Dunaszerdahely, 1998

*A kötet kiadását
a Művelődési és Közoktatási Minisztérium (Budapest)
is támogatta*

Lektorálta
SZÉPE GYÖRGY

© Lanstyák István, 1998

Előszó

1. Lanstyák István tudományos munkássága a kilencvenes években, a rendszerváltás után bontakozott ki. (Én magam néhány éve kezdtem el olvasni írásait, s csak később találkoztam vele személyesen.) Mivel Győr – ahol lakom – közel esik Dunaszerdahelyhez – ahol ő lakik –, hamarosan személyesen is megismerkedtünk. Ennek révén Pozsony (amelynek egyetemén ő tanít) és Pécs (amelynek egyetemén én tanítok) szintén elkezdett egymáshoz közeledni a nyelvészet területén. (Lanstyák Istvánt meg is hívtuk a pécsi nyelvtudományi doktori program egyik előadójának.)

Személyes vonatkozásokkal folytatom. Természetesen folyamatosan volt némi kapcsolatom (1954-től, majd nagyobb mértékben 1961-től) a szlovákiai nyelvészekkel: szlovákokkal és magyarokkal egyaránt. Hadd ne soroljam el az élőket; s hadd említsem meg a két elhunyt klasszikust: Ludovít Novákot és Arany A. Lászlót. – Magam is részt vettem a szlovákiai magyar nyelvjárások és – kisebb mértékben – a magyarországi szlovák nyelvjárások gyűjtésében az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején. Később, rokoni alapon, ismerősökre tettem szert: eperjesi, ótátrafüredi és osgyáni magyarok, németek és szlovákok és vegyes családban levők életét – s nyelvhasználatát – tapasztaltam meg közelről. A szlovákiai magyar könyvkiadás és az Irodalmi Szemle jóvoltából pedig évtizedek óta nagyon jó szlovákiai magyar és szlovákból fordított szépirodalmi és társadalomtudományi szövegeket olvashattam.

Mindebből látható, hogy az én számomra a szlovákiai magyarság ügye – de egész Szlovákia ügye – nem messze idegen föld ismeretlen terepe. Azt hiszem, hogy elég sokan lehetünk így a Dunától délre.

Ezért is olvasom az utóbbi években egyre nagyobb érdeklődéssel mindazt, ami az új Szlovákiával és annak magyar komponensével foglalkozik.

2. Megörültem annak, hogy Lanstyák István kolléga kisebb írásait közreadja ebben a kötetben.

Lanstyák kolléga széles műveltségű szlovákiai magyar nyelvész; a magyar nyelvvel foglalkozó szociolingvisztikának elismert, jelentős alkotója. Jelen válogatása elsősorban a szlovákiai magyar nyelvvel kapcsolatos társadalmi nyelvészeti jellegű kisebb írásait fogja össze.

Mind a szlovákiai magyarságnak, mind az egész magyar nyelvterülettel foglalkozó nyelvészeknek és nemcsak nyelvészeknek szempontjából indokolt ennek a könyvnek a kiadása.

Az új történeti szakaszban nyugodtan elmondható, hogy a szlovákiai magyar kisebbség identitásának szempontjából szükséges a szlovákiai magyar nyelvhasználat folyamatos regisztrálása és tudományos kommentálása. Különösen időszerű a tudományos nyelvészetnek – és a rá épülő nyelvi ismeretterjesztésnek – a jelenléte a szlovákiai magyarság életében ebben a kavargó történeti korszakban.

A rendszerváltást, úgy látszik, egyes emberek és embercsoportok, államok eltérő módon élik meg, s ha módjuk van rá, akkor másként valósítják meg. Sokféle módon nyúlnak vissza valamelyik múltbeli történeti szakasz tapasztalataihoz vagy vágyaihoz. Ritkán tekintenek előre. Európának ezen a részén szinte valamennyi nagyobb hatókörű akciónak van mostanában nyelvi összetevője. (Ez a rövid előszó nem megfelelő apropó arra, hogy a szlovákiai nyelvpolitikai eseményekről szóljak; megteszem ezt máshol.)

Ennek a könyvnek épp az az értéke, hogy nagyon sok megfogható apró nyelvi, nyelvhasználati, nyelvpolitikai részletet tesz közzé. Ezek a részletek részben nyelvi adatok és megfigyelések leírásai, részben ezek kifejtése és általánosítása. Az olvasók egy részének közvetlen segítséget kínálnak ezek a szemelvények; az olvasók más részének pedig szinte krónikaszerű pontossággal számol be a szerző a korszak nyelvi történéseiről.

3. Lanstyák István sokoldalú nyelvészeti jelenlétének egyaránt része a szabályszerű szociolingvisztikai kutatás, annak alkalmazása, tanítása, elterjesztése, valamint a nyelvi kérdésekkel kapcsolatos személyes állásfoglalás. Erre bizonyíték ez a többféle műfajú írásból összeállított kötet.

A könyv végigolvasása révén kibontakozik a többágú kutatás alapjául szolgáló egységes felfogás. Ez a felfogás egyrészt összhangban áll a modern nyelvészet alapjaival, módszereivel és technikáival, másrészt meg- egyezik azoknak a véleményével, akik: a) a nyelvet az emberi együttmű- ködés eszközeként, b) a nyelvi közösségek egyik fő meghatározó jegye- ként szemlélik.

Amikor „nyelvészet”-ről írok, az itt elsősorban (de nem kizárólag) a szociolingvisztikát jelenti, mégpedig annak a nyolcvanas évektől kiala- kult nemzetközi konszenzusos változatát. Ez természetesen eltér a nyelv- észetnek attól a fajtájától, amelyet „hagyományos magyar nyelvészet”- nek neveznek: Lanstyák István kutatási módszerei ugyanis a világ bár- mely nyelvére érvényesek. A szociolingvista arra törekszik, hogy egy egyetlen és bárki által ellenőrizhető módszer segítségével azonosítson, felderítsen és megoldjon olyan élő – nyelvvel kapcsolatos – problémákat, amelyeknek megoldása fontos valamely nyelvet beszélő embercsoport számára.

4. Ezek a problémák természetesen másféle megközelítésből is fonto- sak lehetnek, másféle irányzathoz tartozó szakemberek vagy érintett nyelvhasználók is foglalkozhatnak velük. Az pedig érthető feszültségeket okozhat, hogyha ugyanazzal a témával többféle kiindulópontból, eltérő módszerrel foglalkoznak. Ezek a konfliktusok azonban elkerülhetetlenek; ezeket vállalni kell.

A kötet egyes darabjai olyan kérdésekkel foglalkoznak, amelyek hagyó- mányosan a nyelv művelés tematikájába tartoznak. Lanstyák István nem „nyelv művelő”, hanem „nyelvész”, akinek megvan az „alkalmazott nyelv- észeti” regisztere is; vagyis az a képessége (s már talán szokása is), hogy kö- zösségének minden nyelvi vonatkozású kérdéséhez hozzászól, elsősorban a széles értelemben vett nyelvtudomány szempontjából. Hozzászólása eltér- het a szokványos nyelv művelői megnyilatkozások egy részétől, amelyek véleményük kialakításában mellőzik a modern nyelvtudomány újabb ágai- nak (beleértve a szociolingvisztikának) nemzetközi érvényű elméleti tapasztalatait. (Ezt a hiányt remélhetőleg felismeri a nyelv művelők következő nemzedéke; ez a könyv segíteni fogja őket ebben.)

A nyelv művelés ugyanis hosszú időn keresztül a standardizált írott nyelv egyetlen központi normájára épült – néhány nyelven kívüli alapelv figye-

lembevételével, amely elvek közül azonban jobbra hiányzott a társadalmi szempont, a pszicholingvisztika, az élőbeszéd kommunikációja, a két-nyelvűség, a kreativitás, a szólásszabadság, hogy csak néhány defektust említsek. Sajnálatosan megszakadt a nyelvművelők zömének kapcsolata a 20. századi modern nyelvtudományi irányzatokkal is, amelyek elsősorban a nyelv szerkezetének egyetemes keretben történő leírására irányulnak. Egyébként a nyelvművelést illetően mind a mai napig udvarias elutasítás tapasztalható a nyelv szerkezetét és történetét kutató (nem feltétlenül modernista) nyelvészek részéről is; ennek folytán a nyelvi kultúra gondozása helyenként kialakított valaminő párhuzamos nyelvészetet.

A Lanstyák István által írt – és egyelőre nem szisztematikus módon kifejtett – nyelvművelő írások épp ebben különböznek a nyelvi kultúrára irányuló tipikus írásoktól; Lanstyák írásai voltaképpen alkalmazott nyelvészeti jellegűek.

5. Arról ugyanis nem mondhat le egy nyelvi többség, még kevésbé egy nyelvi kisebbség, hogy „karbantartsa” az élő nyelvhasználatát. Az is elengedhetetlen, hogy a nemzeti-nyelvi kisebbség maga fejlessze saját anyanyelvű nevelését; azért, hogy a felnövekvő nemzedéke el tudja majd látni a modern életben csak szaporodó nyelvi és kommunikációs feladatokot. Ezzel kapcsolatban – ahogy én látom – kritikus pont a nemzeti kisebbségek körében épp az, hogy szembekerülhet a „modernizáció” és a „nemzeti identitás” ügye.

Több egyéb tényező mellett külön méltányolandó az a törekvés, amely kiviláglik Lanstyák Istvánnak – és társainak – munkásságából: a modernizáció keretében megőrizni és fejleszteni az anyanyelvi kultúrát. Ebben a felfogásban – ha jól látom – szemmel láthatóan arra is törekednek ezek a nyelvészek, hogy a szlovákiai magyar nyelvi problémákat egyszerre helyezték el olyan egyetemes keretben, amely érvényes egyrészt egész Szlovákiában, másrészt valamennyi magyar nyelvi csoport számára. Ez pedig azt is jelenti, hogy megszűnik a magyar nyelvnek, s ezen belül az írott magyar nyelvnek egyedülálló jelenségként való kezelése; ahelyett olyan embereknek, embercsoportnak a nyelve lesz a kutatás és alkalmazás tárgya, akik életének fontos része más idiómák eljsajátítása és használata is, s akik egy többnyelvű Európában való harmonikus életre készülnek.

Ezért is kiemelkedő fontosságú a kétnyelvűség kérdéskörének sokoldalú bemutatása. Ez pedig csak akkor történhet meg, ha élesen elválasztjuk a különböző nyelvet beszélő emberek együttműködéséből kialakuló (pozitív) kétnyelvűséget mindazoktól a (negatív) törekvésektől, amelyek a kisebbségnek az asszimilációjára irányulnak (például a beolvasztó jellegű „alternatív” iskolázás révén).

6. Mindenképen külön is említésre méltó az, hogy Lanstyák István tudományos kutatásában megjelenik a nyelvpolitika és a nyelvi jogok témája is. A szlovákiai „névháború” és „táblaháború”, továbbá a nyelvi törvény (és a kisebbségi nyelvi törvény elmaradása) olyan történeti helyzetet idézett elő, amelyben a nyelvi kérdések kénytelenek átvenni ebben az országban a legkeményebb politika hordozójának szerepét. Mindenki tudja, hogy ez nem egészséges szituáció.

Jobb volna, ha a nyelvi béke és a nyelvi együttműködés nyelvészete szerepelne a napirenden. Ehhez azonban az egész térségben több emberjogi filozófia, politikai kultúra, türelem volna szükséges, továbbá korszerűbb tudományos felfogás a nyelvről, a kultúráról, a oktatásról és az etnikumról. Hosszú út áll még mindnyájunk előtt.

Lanstyák István könyve egy jól megformált építőkönek tekinthető ezen az úton.

Egyébként nincsen abban semmi kivetnivaló, hogyha a veszélyeztetett, a diszkrimináció árnyékában élő kisebbség önvédelemből kénytelen olyan következetesen végiggondolni létezésének egész kontextusát, amire a viszonylagos megelégedettségben élő többség (a többségnek a többsége) nem érez késztetést.

7. A kötetnek a fentebb jelzett előrelátható olvasócsoportjai közül az én szememben kétségtelenül a szlovákiai magyar értelmiség a címzett, aki-re a szerző hatást kíván gyakorolni. (Ebbe a körbe beletartoznak a magyar nyelvű egyetemi hallgatók, illetve a középiskolások java is.)

Az írások nagy része a szlovákiai magyar sajtóorgánumokban, főleg az Új Szóban jelent meg. Ez a szerző közvetlen, saját nyelvi közege. Emellett az is valószínű, hogy nagyon jól ismeri a célba vett olvasóréteget. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy Lanstyák István érthető, ismeretterjesztő magyar prózát is tudott alkotni.

8. Bárcsak rendelkezésre állna ilyen kötet a magyar nyelv valamennyi állami változatának területéről. S bárcsak tudomásul vennék mindazok, akik Magyarországon, Szlovákiában vagy másutt érdekeltek a magyar nyelv ügyében, hogy az egész magyar nyelvterület megismerését erősíti és a magyar nyelv megmaradásának esélyeit növeli, ha a szlovákiai, romániai és más állami keretben dolgozó magyar nyelvészek önállóan tárják fel nyelvi problémáikat s irányt mutatnak mindazon problémák megoldásában, amelyeket ők jobban ismernek, mint bárki más.

Győrött és Pécssett, 1997. november 29–30.

SZÉPE GYÖRGY

**NYELVHASZNÁLAT –
ANYANYELVI NEVELÉS**

Közveleg

Miért kell megtanulnunk a szabálysértés szabályait?

1. Amikor az emberek a magyar vagy a szlovák (vagy bármely más „nyelv”-ről hallanak, többnyire annak egyetlen változatára, a hagyományosan *irodalmi nyelv*-nek, újabban pedig egyre inkább *standard*-nak nevezett alakulatra gondolnak. Ez az a változat, amely mintegy reprezentálja a nyelv egészét, vagyis azoknak az egymáshoz többé-kevésbé hasonló nyelvváltozatoknak a sokaságát, amelyből egy nyelv áll. Ez az a változat, amellyel a főképp a választékosabb stílusú írott szövegekben találkozunk; némileg lazább formáját a nyelvileg művelt beszélők szóban is használják; ezt tanulják és ezen tanulnak a diákok az iskolában, s az idegen ajkúaknak is ezt a nyelvváltozatot oktatják.

A standard nyelvváltozat kiemelkedő jelentőségű az illető nyelvközösségekben: a beszélők a többi nyelvváltozatnál rendszerint szebbnek, helyesebbnek, tökéletesebbnek érzik. Ennek persze alapvetően nem szorosan vett nyelvi, hanem társadalmi, kulturális, politikai okai vannak: a standardot azért ruházzák föl ilyen tulajdonságokkal, mert nagyra tartják a beszélőket, akik tapasztalataik szerint e nyelvváltozatot használják, s az írásbeliséget, amely ennek hordozója. Ezenkívül nem mellékes körülmény, hogy a politikai hatalom is ezt a nyelvváltozatot támogatja. Olykor olyan szélsőséges módon is, mint az új szlovák államnyelvtörvény egykori tervezete, amely – ha eredeti formájában fogadják el – Szlovákia államnyelveként nem a szlovák nyelvet mint olyat kodifikálta volna, hanem ennek csupán ezt az egyetlen változatát. Szerencsére az elfogadott törvény legalább e tekintetben mértéktartóbb, mint volt a tervezet, mivel csak bizonyos nyelvhasználati szinteken írja elő a standard nyelvváltozat használatát.

Kevesen vannak azonban tudatában annak, hogy bármennyire is a standard nyelvváltozat jelenti a „nyelv”-et a legtöbb beszélő számára, ez mégis viszonylag ritkán fordul elő a tényleges nyelvhasználatban a maga „tisztaságában”. Szigorúan véve a standard csupán egyfajta eszmény; egy olyan

normarendszer, amelyhez a beszélők nyelvhasználata bizonyos helyzetekben *közeledik* (különösen írásban), teljesen azonban szinte soha nem éri el (legfőlegben nagyon rövid szövegekben). Az élő nyelv csaknem mindig *közveleges*, vagyis a standardtól egy másik nyelvváltozat (például nyelvjárás, mindennapi beszélt nyelv) irányába mozdul el.

A közvelegesség nemcsak a standard nyelvváltozat gyakorlati megvalósulására jellemző, hanem minden más olyan nyelvváltozatra is, amelyet a nyelvészek viszonylag önállóként szoktak megkülönböztetni. Ilyen például a nyelvjárás. Aki gyűjtött már valaha tájnyelveket, jól tudja, hogy gyakorlatilag lehetetlen akár a legeldugottabb faluban is olyan embert találni, aki a helyi tájszólást a maga „tisztaságában” beszélné. A beszélők nyelvi megnyilvánulásai rendszerint olyan közvelegek, amelyek – a beszédhelyzettől függően – többé-kevésbé eltérnek attól a „tisztá” nyelvjárástól, amelyet a nyelvjárásgyűjtők oly szívesen hallanának. Ez az eltérés ugyanakkor nem következetes: a közvelegben a „tisztá” tájnyelvi formák (mondjuk a csallóközi *máno* ‘málna’) látszólag szeszélyesen váltakoznak átmeneti (például *málno* vagy *mána*) és teljesen standard formákkal (*málna*), legtöbbször anélkül, hogy ennek a beszélők tudatában volnának. (Meg kell jegyezni, hogy a közvelegekben tapasztalt váltakozás valójában egyáltalán nem „szeszélyes”, hanem nagyon is rendszerszerű, csak éppen hagyományos vizsgálati módszerekkel nem ismerhetők fel benne rejlő szabályszerűségek.)

Más nyelvváltozatok esetében még könnyebben belátjuk, hogy ezek közvelegként valósulnak meg, mihielyt kilépnek a tankönyvek vagy nyelvtanok lapjairól: senki sem gondolja például, hogy az olyan beszélő, aki szívesen él a városi szleng nyújtotta nyelvi lehetőségekkel, akár egy beszélgetésen belül is következetesen ragaszkodna minden lehetséges szlengkifejezéshez vagy -fordulathoz, s véletlenül sem használna más nyelvváltozathoz tartozó nyelvi elemet (vagyis például mindig csak *kajálna*, s egyetlenegyszer sem *enne*). S azt is nehéz volna elhinni, hogy egy olyan beszélő, aki anyanyelvének egy lazább, „pongyolább” városi változatát sajátította el anyanyelvként, sohasem élne standard formákkal a mindennapi beszédhelyzetekben. Például ha rendszerint az *ezér*, *azér*, *mér* beszélt nyelvi változatokat használja is, könnyen előfordulhat, hogy ezeket olykor oldott légkörű beszélgetésben is a standard *ezért*, *azért*, *miért* formákkal váltakoztatja.¹

1 Imre Samu szerk.: *Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

A fentiek alapján nem nehéz belátnunk, hogy mindazok a nyelvváltozatok, amelyekről az iskolában tanultunk – irodalmi nyelv (standard), köznyelv, szaknyelvek, nyelvjárások, szleng – csupán elvonások, amelyeket nem a beszélők, hanem a nyelvészek alkottak, hogy megkönnyítsék a nyelvek leírását. Ezek közül legfőljebb a standard nyelvváltozatnak van önálló léte annyiban, hogy normarendszerét nyelvtanok, szótárak, nyelvhelyességi kézikönyvek és helyesírási szabályzatok rögzítik, azaz *kodifikálják*¹. Am akár rögzítve van egy nyelvváltozat normája, akár nincs, a valóságos nyelvhasználat szinte mindig közveleget eredményez, olyan nyelvi alakulatot, amely szükségszerűen eltér e „hivatalosan elismert” nyelvváltozatok szabályrendszerétől. Az, hogy ez az eltérés milyen és mekkora, az illető beszélőnek a műveltségétől, társadalmi helyzetétől, korától, nemétől, nyelvi tudásától függ (milyen más nyelveket ismer, és mennyire), ezenkívül pedig a beszédhelyzet különféle tényezőitől (például attól, kik a beszélgetőtársai, hol zajlik a társalgás, mi az együttselekvés célja stb.).

2. A tényleges nyelvhasználat közveleges volta olyan tény, amely eddigi alap- és középiskolai magyarnyelv-könyveinkben nem kapott kellő elismerést. Sokkal inkább az volt a jellemző, hogy a tankönyvírók és a pedagógusok azt a benyomást igyekeztek kelteni, hogy az emberek általában a standard nyelvváltozatot használják, ha pedig mégsem, akkor hibáznak. Legfőljebb azt ismerték el, hogy a nyelvjárási beszéd elfogadható „a maga helyén” – falusi környezetben, de ott is inkább csak a mindennapi beszédhelyzetekben, illetve az idősebb beszélők szájából. Az, hogy minden hosszabb nyelvi megnyilvánulás – különösen, ha szóbeli – közveleg, ebbe a koncepcióba nem illett bele.

Persze abból, hogy a ténylegesen megvalósuló nyelvváltozatok többnyire közvelegek, nem következik, hogy bármit mondunk, mindent helyénvalónak lehet nyilvánítani. A közveleges nyelvhasználatnak is megvannak a maga szabályai: a közveleg korántsem valamiféle „zagyvalag”. Amikor a beszélők – saját szándékuk és szubjektív benyomásuk szerint – valamilyen önálló nyelvváltozatot használnak (például a standardot vagy valamilyen nyelvjárást), nagyon is jól tudják, meddig mehetnek el az adott nyelvváltozat normájának megsértésében, azaz *ismerik a szabály-*

¹ František Daneš: *Values and Attitudes in Language Standardization*. Jan Chloupek és Jiří Nekvapil szerk.: *Reader in Czech Sociolinguistics*, 206–245. Praha, Academia, 1986.

sértés szabályait. Például minden műveltebb magyar beszélő jól tudja, hogy ha nagyobb közönség előtt beszél, azt még megengedheti magának, hogy a *biztonságban van* helyett a szubstandard *biztonságba van* formával éljen, de a *meglátjuk, mi lesz* helyet már – normális körülmények közt, stilisztikai hatáskeltő szándék nélkül – nem választhatja a szubstandard *meglássuk, mi lesz* formát. Mindkettő megsérti a standard nyelvváltozat normáját, ám az első normasértésre a legtöbb ember föl sem figyel, míg a másokra a nem nyelvjárási háttérű művelt beszélők zöme fölkapja a fejét (legalábbis Magyarországon).¹

Az iskola eddig csak arra tett kísérletet, hogy a diákokkal elsajátíttassa a standard nyelvváltozat normáját. Ez nagyon jó és fontos dolog, ám önmagában kevés. Legalább annyira fontos, hogy olyan nyelvi ismeretekkel vértesse föl őket, melyeknek alapján képesek lesznek megítélni, mikor milyen normasértést engedhetnek meg maguknak. De miért van erre egyáltalán szükség, miért kell a szabályok mellé megtanulni még a szabálysértés szabályait is? Nem volna okosabb az ehhez szükséges időt és energiát inkább a „helyes magyar beszéd” megtanítására fordítani?

Amennyiben a helyes magyar beszéden pusztán a standard nyelvváltozat szabályainak gépies alkalmazását értjük, válaszunk határozott NEM. Többek között azért nem, mert minden nyelv szükségszerűen változik, a nyelvi változás pedig – ebben a vonatkozásban legalábbis – nem más, mint apró szabálysértések végtelen sorozata. A vak szabálykövetés a nyelv megmerevedéséhez, fejlődésképtelenné válásához vezetne. (Szerencsére ettől egyáltalán nem kell tartanunk, mert ilyen szabálykövetés csak a nyelvőrök vágyálmaiban létezik.) De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy egyéni, jellegzetes *stílus* sincsen normasértés nélkül (azokban a nyelvi regiszterekben, amelyek ezt megengedik, sőt megkövetelik), csupán dögunalmasan jólfésült, fárasztóan szabályos, álmosító szóelem-, szó-, szószerkezet- és mondathalmaz.

(1996)

¹ A „szabálysértés szabályai”-t *együttelőfordulási szabályok*-nak nevezi a szakirodalom. L. Susan Ervin-Tripp: *A szociolingvisztikai szabályokról: változtatás és együttes előfordulás.* Pléh Csaba, Síklaki István és Terestyéni Tamás szerk.: *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*, 507–540. Budapest, Osiris Kiadó, 1997.

Azt hiszem – asziszem – asszem

avagy: bűn-e a lazítás?

1. A legtöbb kedves olvasó számára – beleértve sajnos a magyartanárokat is – az a kérdés, hogy a fönti formák közül melyik a helyes, valószínűleg nem kérdés, hiszen „a napnál világosabb”, hogy *azt hiszem* a jó, a másik két változat pedig pongyola, helytelen. S kedves pedagógus kollégáim alighanem még akkor is kitartának véleményük mellett, ha saját magukat is rajtakapnák azon, hogy a helytelennek bélyegzett formákat használják; elvégre mindenki tudja magáról, hogy nem tökéletes. Pedig a helyesség kérdése korántsem olyan egyszerű, mint gondolnánk.

Először is: az előző bekezdésben megfogalmazott kérdés rossz. Rossz, mert – az ún. nyelvhelyességre vonatkozó annyi más kérdéshez hasonlóan – megválaszolhatatlan. Olyan ez, mintha megkérdeznénk valakitől, mikor öltözünk helyesen: ha öltönyt (hölgyek esetében estélyi ruhát), ha pulóvert vagy ha tréningruhát veszünk föl. Ha a kérdésből vagy a beszédhelyzetből nem derül ki, milyen alkalomra gondolunk, lehetetlen rá válaszolni. Amennyire nem volna helyénvaló mondjuk tréningruhában menni színházba, legalább annyira volna helytelen öltönyben menni focizni vagy emésztőgödröt ásni. A nyelvben sincs ez másképpen: vannak alkalmak, amelyekhez az ún. *gondozott beszéd* illik; más helyzetekben az ún. *fesztelen beszéd* a legmegfelelőbb, de vannak olyan alkalmak is, amikor az ún. *lezser beszéd* a természetes. Az első esetben az *azt hiszem* forma a legmegfelelőbb, a másodikban az *asziszem*, a harmadikban pedig az *asszem* vagy az *aszem*.

(Hozzám hasonlóan) nyelvművelő babonákon nevelkedett pedagógus kollégáimnak alighanem elég nehéz elhinni, hogy e három ejtészváltozat közül egyik sem eredendően rosszabb a többinél; a maga helyén mind a három tökéletesen érthető; mindhárom természetes, a nyelvtörténetből is ismert nyelvi folyamatok révén jött létre; egyik sem okoz nyelvromlást, sőt még nyelvünk ún. „tisztaságát” sem veszélyezteti. Az *azt hiszem*, az *asziszem* és az *asszem* egyaránt beletartozik a művelt nyelvhasználat tartományába (is):

a köznyelvi anyanyelvű beszélők is széltében használják, egyik változat sem kifejezetten nyelvjárási, csoportnyelvi vagy „vulgáris”. (Sem a „fesztelen”, sem a „lezser” szóba nem szabad belemagyarázni semmiféle rosszalló árnyalatot; teljesen semleges nyelvtudományi terminusokról van szó. Nem nyelv művelő, hanem nyelvtudományi munkából származnak, a magyar nyelv hangtanának legkorszerűbb, reprezentatív összefoglalásából.¹)

Az *azt hiszem* kiinduló alakból származó rövidebb, elnagyoltabb ejtésű formák ún. *lazító* vagy *simító* (*lenizációs*) folyamatok révén jönnek létre. Az ilyen folyamatok minden nyelvben természetesen, s a beszédgazdaságosságra (ez esetben könnyebb ejtésre) való törekvés természetes velejárói. (Ezenkívül stilisztikai hatáskeltés céljára is felhasználhatók.) Lazítási jelenségek a fentiekén kívül például a következők: *vállalat* > *vállat*, *nem tudom* > *nem tom*, *tulajdonképpen* > *tonképen*, *ojan* (írásban természetesen *ly*-nal) > *oan* > *on*, *add ide* > *adide* > *adde* > *ade*, *például* > *példul* > *pëldul*, *etyszer* (csak írásban fordul elő *gy*-vel) > *eccer* > *eccē* (nyújtott *e*-vel) > *ecce*, *tehát* > *teát* > *tá t* > *tt* (ajakrészes *á* -val), *végig* > *végig* (réshangú *g*-vel) > *veíg* > *vég*, *ablak* > *aflak* (az angol *w*-hez hasonló, két ajakkal képzett *v*-vel), *elvisz* > *ēvisz* stb. Ezeknek egyike-másika írásban furcsán hat, ám a megfelelő (beszélt nyelvi) stílusban és szövegkörnyezetben használatuk teljesen természetes és helyénvaló.

A lazító folyamatoknak sokféle válfajuk létezik. Vannak köztük olyanok is, amelyek *formális beszédhelyzetben*, illetve az erre jellemző választékos, gondozott beszédben is jelentkeznek. Ilyen többek között a hasonulások és összeolvadások egy része (pl. *nyelftan*, *szímpad*, *jáccik*), a hanghézagtöltő *j* beiktatódása két magánhangzó közé bizonyos hangtani helyzetekben (pl. *fijaji*, *diják*, *apjájé*), mássalhangzó-rövidülés egy másik mássalhangzó szomszédságában (pl. *sakjácma*, *ot voltam*, *menybe* ‘menybe’ és ‘menj be’) stb. Más lazító folyamatok csak a *kevésbé formális* és a *teljesen informális* beszédhelyzetekben, illetve az ilyenekre jellemző *fesztelen* és *lezser* beszédstílusban fordulnak elő társadalmi érvénnyel, olyankor, amikor a beszélők kisebb gondot fordítanak saját beszédük tudatos megfigyelésére, „ellenőrzésére”.

¹ *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia.* Szerk.: Kiefer Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. A fejtegetéseink alapjául szolgáló fejezetet Ács Péter és Siptár Péter írta.

A „nyelvi önmegfigyelés” erőssége és a beszédhelyzet formalitásának mértéke között köztudomásúan szoros összefüggés van. A legnagyobb odafigyelést rendszerint a formális beszédhelyzetekben tapasztaljuk (amikor például nagyobb nyilvánosság előtt vagy valamilyen ünnepi alkalomból beszélünk); kisebb az odafigyelés a kevésbé formális, illetve a teljesen informális beszédhelyzetekben. A kevésbé formális („semleges”) beszédhelyzetre példa az idegenek vagy távolabbi ismerősök közötti kötetlenebb társalgás, például egy orvosi rendelő várótermében vagy vonaton (fesztelen beszédstílust eredményezve), az informálisra a családtagok, közeli barátok közötti, oldott hangulatú beszélgetés, például családi körben vagy egy kiskocsmában borozgatva (ilyenkor jelentkezik a lezser beszédstílus).

2. Hogyan viszonyuljon a (magyar)tanító/tanár a tanulók beszédében megjelenő lazításos jelenségekhez? Fontos, hogy már az alapiskola alsó tagozatán világossá tegye diákjai számára: nem akkor beszélnek helyesen, ha tekintet nélkül a körülményekre az irodalmi nyelv normáját erőltetik magukra, hanem akkor, ha a beszédhelyzet követelményeihez igazodnak mind a kiejtés, mind a szóválasztás, mind pedig a nyelvtani megformáltság tekintetében. A fesztelen és lezser beszéd hangzásbeli megnyilvánulási formáit természetesen nem kell „tanítani”, hiszen az ezekben érvényesülő szabályok a beszélők anyanyelvi tudásának szilárd részét képezik. Éppen ezért tökéletesen elegendő, ha a pedagógus fölhívja ezekre tanítványai figyelmét, tudatosá teszi bizonyos típusú beszédhelyzetekhez, illetve stílusrétegekhez való kötöttségüket. Gyakoroltatnia csupán a gondozott beszédre jellemző, a választékos köznyelvi normának megfelelő változatokat kell, a gyermekek ugyanis ezeket a formákat ismerik a legkevésbé, tekintve, hogy az iskolán kívül ritkán kerülnek olyan helyzetekbe, ahol a gondozott beszédstílust követelnék meg tőlük. (Ha mégis, akkor sok helyen a szlovák nyelvnek a „tökéletes” használatát várják el tőlük, nem a magyarét.)

Az iskolában a pedagógusnak egyértelművé kell tennie, melyek azok a helyzetek, ahol a gondozott beszédstílus használatát várja el (ilyen leginkább a tanóra, s az olyan beszédhelyzetek egy része, amelyekben a diák nagyobb számú hallgatóság – rendszerint osztály-, illetve iskolatársai és tanítói/tanárai előtt – szólal meg). Az ilyen helyzetekben a pedagógusnak ragaszkodnia kellene ahhoz, hogy a tanuló a választékos köznyelvi nor-

mának (standardnak) megfelelő alakokat használja. Más helyzetekben, például folyosói beszélgetések során, az étteremben, osztálykiránduláson stb. – ha úgy gondolja – esetleg (mintegy „didaktikai” cézzal) szintén megkövetelheti, hogy tanítványai alapvetően gondozott beszédstílusban beszéljenek vele (bár be kell valljam, jómagam ezt sohasem várom el a hallgatóimtól). Mivel azonban a fesztelen, sőt lezser beszédre jellemző megnyilvánulások az ilyen helyzetben természetes módon jelentkeznek (már csak az emberi beszéd közveleges mivoltából következően is), semmiképpen sem volna helyes ezeket állandóan javítgatnia.

Abba pedig, hogy a tanulók *egymás közt* hogyan beszélnek az iskolában vagy azon kívül, egyáltalán nem szabadna beleszólnia. Ezek ugyanis a diákok számára még a pedagógus esetleges jelenléte esetében is rendszerint többé-kevésbé informális beszédhelyzetek, amelyekben a gondozott beszédstílus alkalmazása mesterkélt, természetellenes, sőt – le merem írni – helytelen volna. (NB.: NYELVI jelenségekről beszélünk most, mindenekelőtt hangtaniakról. Az ILLEM vagy az ERKÖLCS szempontjából kifogásolható nyelvi megnyilvánulásokat a pedagógusnak mindenfajta beszédhelyzetben kötelessége korrigálni! Így például magától értődő, hogy nem szabad megtúrnia a káromkodást vagy a tiszteletlen beszédet. Szintén más elbírálás alá esnek a beszédhibák – például a hadarás, selypítés – esetei.)

A lazításos jelenségekkel kapcsolatban a legfontosabb az, hogy a pedagógus véletlenül se bélyegezze meg „helytelen”-ként, „vulgáris”-ként, „romlott”-ként, „csúnya”-ként a fesztelen és a lezser beszédstílusra jellemző formákat, amennyiben azok a maguk természetes környezetében fordulnak elő. Ez egyrészt azért volna súlyos hiba, mert ezek a minősítések nem igazak, nincsen semmiféle tudományos alapjuk. A magyartanítónak/tanárnak az a(z egyik) dolga, hogy a tudomány mindenkori állásának megfelelő, a tanulók értelmi szintjéhez igazított ismereteket adjon át (lehetőleg vonzó formában), nem pedig az, hogy nyelvi babonákat és előítéleteket, tudományosan értelmezhetetlen nyelvművelési „műszavakat” („romlott”, „magyartalan”) és ezek által közvetített szubjektív értéktételeket („csúnya”, „durva”) terjesszen.

A másik ok, amiért a pedagógusnak tartózkodnia kell a fesztelen és a lezser beszédstílus megnyilvánulásainak megbélyegzésétől az, hogy a negatív értéktételek hangoztatásával közvetve nyomást gyakorolna a (neki

bizonyos mértékben kiszolgáltatott) diákokra annak érdekében, hogy azok olyat csináljanak, ami minden normális beszélő számára természet- és emberellenes: informális helyzetben is olyan mértékben figyeljenek oda beszédükre, ahogyan rendszerint csak formális helyzetben szoktak. (S tennék ezt ráadásul a siker leghalványabb reménye nélkül.) Az ilyen elvárás nem volna kevésbé abnormalis, mint ha arra kényszerítené őket, hogy öltönyben/estélyi ruhában menjenek a diszkóba táncolni vagy mondjuk pulóverben és farmernadrágban vízipólozni.

(1997)

Málna – málno – máno

A tájnyelvi kiejtés és az iskola

1. Előző írásunkban a nem tájnyelvi háttérű tanulók kiejtésének egy fontos sajátosságával, az ún. lazító vagy simító (lenizációs) folyamatok érvényesülésével foglalkoztunk. E folyamatok hozzák létre a gondozott beszédben (is) többek között a *meksúktam*, *külömben*, *meccet*-féle hasonulásokat és a *jobra*, *toltartó*-féle hangzórövidüléseket. A nem gondozott beszédben a lazító folyamatok működésének eredményeképpen jön (vagy inkább jött) létre például a *majdnem*-ből a *majnem*, az *azért*-ből az *azér*, a *tudniillik*-ből a *tudnillik*, az *állásfoglalás*-ból az *álásfollálás*, a *negyed*-ből a *need* stb. Megállapítottuk, hogy a lazító folyamatok különféle típusai beszédhelyzethez kötöttek, s jelentkezésük a maguk helyén természetes, semmiképpen sem helyteleníthető. Fejtegetéseinkben a szükségszerű terjedelmi korlátok miatt nem voltunk tekintettel a nyelvjárási háttérű gyerekekre, pedig a szlovákiai magyar iskolások zöme ilyen. Ezt a mulasztást szeretnénk most pótolni.

Az előző alkalommal bemutatott, a fesztelen és a lezser beszédstílusra jellemző lazítási jelenségek a tájnyelvi háttérű beszélők élőszóbeli megnyilvánulásaiban is jelentkeznek, nemegyszer anyanyelvjárásuk részeként. A nyelvjárásokban sokszor nem is folyamatokról van szó, hanem egykori folyamatok szilárdan rögződött, már beszédhelyzettől sem függő eredményeiről. Például az *l* hang kiesése bizonyos hangtani helyzetekben a köznyelvi háttérű beszélők élőszóbeli nyelvhasználatában tipikus lazítási jelenség, amely a fesztelen és a lezser beszédben jelentkezik (pl. *szétkütte* ‘szétküldte’, *ēhoz* ‘elhoz’ (nyújtott *e*-vel), *leszátam* ‘leszálltam’, *mána* ‘málna’). Az ilyen kiesések nyelvjárásainkban is sűrűn előfordulnak, még hozzá anélkül, hogy ott beszédhelyzetfüggők volnának. Ha annak tűnnek, akkor az csak érzéki csalódás: az *l*-es alakok megjelenését formálisabb beszédhelyzetben a nyelvjárás közveleges volta, a köznyelv felé való elmozdulása magyarázza, az *l* ejtése tehát nem értelmezhető egy nyelvjáráson belüli lazító folyamat elmaradásának eredményeként.

A lazításos eredetű jelenségekhez nyelvjárásainkban más jellegű nyelvi változások eredményei is hozzáadódnak. Például a standard és köznyelvi (*te*) *mosol* formához képest a csallóközi *mosú* az *l* kiesésén kívül az ún. zártabbá válás eredményét is tükrözi, a standard és köznyelvi *hiszel* alaknak megfelelő *hisű* pedig ezenkívül még az ún. labializálódását (ajakkerekítésessé válását) is (vö. *hiszël, hiszöl, hiszõ*). A folyamat nemcsak e toldalékban érvényesül (vö. *tengű* ‘tengely’, *konkú* ‘konkoly’, sőt *lábbú* ‘lábbal’).

A tájnyelvi ejtésnek a fentiekén kívül más sajátosságai is vannak: egyes hangoknak a képzésmódja a hangkörnyezettől függetlenül is nemegyszer eltér a standardban és a köznyelvben megszokottól¹. Amint tudjuk, a palócban például a rövid *ã* ajakréses ejtésű (a szlovák *a*-hoz NÉMILEG hasonlóan), a hosszú *ã* pedig ajakkerekítéssel képződik (egyres vidékeken szinte az *ó*-val esik egybe, pl. *vór* ‘vár’). Az északkeleti nyelvjárásokban az *ó*, *õ*, *é* kettőshangzóként valósul meg (pl. *lóu* ‘ló’, *tõüle* ‘tőle’, *jéig* ‘jég’), az *e* pedig gyakorta zártabb a köznyelvinél; ennek valószínűleg az az oka, hogy korábban két önálló beszédhang (fonéma), a középzárt *ë* és a nyílt *e* egy „kompromisszumos”, a kettő között álló (pontosabban: a kettő között mozgó, ingadozó) hangban egyenlítődtől ki. Ezzel szemben a Csallóköz egyes részein az *e* nyíltabban képződik, mint a köznyelvben.

2. Hogyan viszonyuljon a pedagógus a tanulók tájnyelvi ejtéséhez? Szerencsére ma már a legtöbben – legalábbis elméletben – tudják, hogy a nyelvjárás – nemzeti kincs, így üldözése a nemzet és annak nyelve ellen elkövetett merénnyellett egyenlő. Ezenkívül – s ez még fontosabb – a nyelvjárás legtöbb tanulónk számára – maga az anyanyelv, ennek minden érzelmi velejárójával együtt. Az a tanító vagy tanár, aki a tanítványainak nyelvhasználatában előforduló tájnyelvi sajátosságokat – a használat körülményeitől elvonatkoztatva – megbélyegzi, nem érdemli meg a pedagógus nevet.²

¹ Imre Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

² Szépe György. *Szerkesztői előszó*. Szépe György szerk.: *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Tanulmányok, szakvélemények, javaslatok, 5–14. Budapest, Tankönyvkiadó, 1976. – Kálmán Béla: *A nyelvjárástudomány eredményeinek felhasználása az iskolában*. Szende Aladár szerk.: *Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére*, 145–157. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.

A legtöbb magyartanító és -tanár számára (remélhetőleg) nem is az a kérdés, hogy megszégyenítse-e diákjait, ha azok kiejtése nyelvjárásias, hanem az, hogy hogyan tanítsa meg a nyelvjárásra mint a tanuló legszilárdabb, legjobban beidegződött nyelvváltozatára építve (vagyis azt nem lerombolva, hanem alapként használva) a közmagyar nyelvet, illetve milyen beszédhelyzetekben várja el tanulóitól emennek használatát. Erre a kérdésre nehéz röviden válaszolni. Nemcsak azért, mert a válasz nagyban függ a gyerekek életkorától és értelmi képességeitől, hanem azért is, mert az egyes konkrét nyelvjárási jelenségek megítélése sem lehet – még azonos életkorú és értelmi képességű gyermekek esetében sem – azonos.

A kiejtésnél maradva – ez alkalommal csupán ez tartozik témánkhoz – a köznyelvtől való képzésbeli eltérések legtöbbször még a középiskolások beszédében sem kell javítgatni: a magyar nyelvet csallóközies, palócos vagy bodroglóközies kiejtéssel is lehet választékosan, árnyaltan, művelt emberhez illően beszélni. (Gondoljunk csak Lőrincze Lajosra, aki „nem átalotta” a magyar rádióban dunántúli akcentussal felolvasni népszerű nyelvművelő műsorait.) „Steril” standard nyelvi kiejtésre valójában nagyon kevés embernek van föltétlenül szüksége: színművészeknek, rádió- és tévébemondóknak, esetleg nyelvtanároknak s hozzájuk hasonlóknak. Az emberek többsége inkább azért törekszik megszabadulni egykori nyelvjárásától, mert tart az emiatt őt érő esetleges lenézéstől, kinevetéstől, megszégyenítéstől. Sajnos az ilyen magatartás a nyelvjárásias kiejtésű beszélőkkel szemben nem ritka, különösen Magyarországon, s amíg ez így van, addig nem vehetjük zokon, ha a beszélők egy része azon van, hogy „mindenestül” megszabaduljon tájnyelvi gyökereitől. Az azonban semmiképpen sem indokolt, hogy erre épp a pedagógus biztassa – vagy pláne kényszerítse – a gyerekeket.

A tájnyelvi kiejtés egyéb sajátosságai legtöbbször eltérő elbírálás alá esnek. Így például a standard hangalakokhoz viszonyított ún. *megterhelt-ségi eltérések* egy része nem illik bele a formálisabb beszédhelyzetekben elvárt standard nyelvváltozatba. Az olyan *í-ző* alakokat, mint például a csallóközi, mátyusföldi, zoboralji, nyugati palóc *kírís*, *nígyezer*, *pízír* (‘pénzért’); az olyan *ö-ző* formákat, mint például a Szenc környéki *mögyök*, *öspörös*, *szeptembör*; az olyan jésített (palatalizált) alakokat, mint például a palóc *szeretyi*, *tyűkör*, *mosakogyik* vagy a csallóközi és mátyusföldi *tehenyek*, *szappanyoz*, *kamionyok*, az olyan *l-ező* formákat, mint a

dunántúli *királ, hátulla, fordullon* és az ezekhez hasonlókat a pedagógus az órán – természetesen kellő tapintattal – bátran korrigálhatja. Sokkal kevésbé szigorúan kellene azonban viszonyulnia többek között az *ú, ű, í* megrövidüléséhez (pl. *disz, szomoruan, valószínűleg*), az *l*, valamint az *s* és az *sz* magánhangzóközi megnyújtásához (pl. *éllek, hálló; ügyesen, huzatossak; egészen*), de még az ún. *á* utáni *o*-záshoz (pl. *málno, házo, vártom*) is – különösen ha az *á* utáni magánhangzó *o* és *a* közötti átmeneti hangként valósul meg. (Más a helyzet persze, ha a tájnyelvi ejtésű formák írásban jelentkeznek – ott helyesírási hibának minősülnek, s természetesen ennek megfelelően kell őket javítani.)

Fontos azonban hozzátennünk, hogy a pedagógusnak ahhoz nincs joga, hogy az iskolán kívüli informális nyelvhasználatban is kifogásolja, megbélyegezze, „csúnyá”-nak vagy „magyartalan”-nak mondja akár a legkiválóbb tájnyelvi ejtéssajátosságokat is. Mint magánembernek természetesen szíve joga egy nyelvjárási jelenséget nem szeretni, csúnyának tartani, ezt a véleményét azonban nem szabad a katedráról hangoztatnia! Az informális beszédhelyzetekben a tájnyelvi anyanyelvű beszélők számára a nyelvjárás használata teljesen természetes és helyénvaló. Az az oktató, aki mindenfajta beszédhelyzetben a közmagyar nyelv használatát szeretné diákjaira erőltetni, nem sokban különbözik attól a szlovák iskolában tanító kollégájától, aki a magyar anyanyelvű diákjait arra igyekszik rávenni, hogy az iskolán kívül se használják édes anyanyelvüket.

(1997)

Óvjuk vagy irtsuk?

1. Nyelvművelőink gyakorta felhívják a nagyközönség figyelmét a nyelvjárásainkban, különösen ezek sajátos szókészleteti elemeiben, a tájszavakban rejlő értékekre. Teljes joggal teszik ezt, hiszen a tájszavak nyelvünk szókészletének roppant gazdagságát, finom árnyaltságát bizonyítják; ezenkívül szép számmal vannak köztük olyanok is, amelyek népünk korábbi műveltségének, észjárásának, nyelvünk régebbi állapotának tükröződi, egy letűnt világ máig élő lenyomatai, fontos nyelv- és művelődéstörténeti emlékek. A tájszavak ezenkívül a közmagyar nyelv gazdagodásának kiapadhatatlan forrásai. Ám mindezeknél még sokkal fontosabb az az egyszerű tény, hogy a nyelvjárások sajátos szavai a beszélők számára édes anyanyelvük elválaszthatatlan részei, hiszen nap mint nap sikeresen használják őket a saját szűkebb közösségükön belüli kommunikációra. És persze legalább olyan erős érzelmi szálakkal kötődnek hozzájuk, mint anyanyelvük más elemeihez.

Bár a tájnyelvek értékeivel mi, pedagógusok nagyjából tisztában vagyunk, mégsem mindig könnyű eldönteni, mit tegyünk olyankor, ha egy-egy tanulóknak mondjuk környezetismeret- vagy éppen matematikaórán támad kedve a közmagyar nyelvet egy-egy tájszóval gazdagítani. Ilyen helyzetben a tájszavak használata nyelvművelőink szerint helytelen: ha egy közmagyar beszédmegnyilvánulásban egy másik nyelvváltozathoz tartozó elem funkciótlanul fordul elő, használata hibának tekinthető. Amennyiben tehát a tanuló minden stilisztikai szándék nélkül használja a tájnyelvi elemet, többnyire helyesen tesszük, ha föl hívjuk a figyelmét arra, hogy ebben a helyzetben közmagyar megfelelőjét kellene használnia. Persze a nyelvjárási és a köznyelvi szó – ezt nyelvművelésünk is hangsúlyozza – nem mint helytelen és helyes áll szemben egymással: mindkettő *helyes* a maga *helyén*, vagyis – hogy folytassuk a szó-játékot – mindkét szónak a maga *helyén való* használata – *helyénvaló*.

Ezt a vezérelvet azonban nem szabad vaskalaposan alkalmazni, mert a kérdés valójában sokkal bonyolultabb, mint gondolnánk. Tájyszó és tájyszó között óriási lehet a különbség, s az iskolai nyelvhasználatnak sem kell mindig egyformán formálisnak lennie. Vannak olyan tájyszavak, amelyek nagy földrajzi területen élnek, a lakosság minden rétege használja őket: az ilyenek nem esnek azonos elbírálás alá, mint az egy-két falura korlátozódó „egzotizmusok”. Egyetlen példát említsünk csupán! A Tiszántúl nagy részén, valamint a Bodroghözben az egrest az iskolázott beszélők is *pöszmété*-nek vagy *köszmété*-nek nevezik. Nem véletlen, hogy Debrecen egyik külvárosában, a *Paprika*, *Szilva*, *Málna* és *Ribizli utca* társaságában *Köszmété utcá*-t is találunk. Az ország középső területein hasonlóan elterjedt a *piszke* és a *büszke*, amely Losonctól Szegedig szinte mindenütt hallható az egres megnevezéseként. Az ilyen nagy elterjedtségű tájyszavak más elbírálás alá esnek, mint mondjuk a Zoboralja egy-két falujában élő – szintén ‘egres’ jelentésű – *bickéce* vagy *bückőce*.

Amikor tanulóink nyelvhasználatában egy-egy tájyszó elméleti szempontból „nem megfelelő” beszédhelyzetben és szövegkörnyezetben bukkan elő, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a „köz- és irodalmi nyelv”, a „nyelvjárás”, a „matematikai szaknyelv” stb. olyan kategóriák, amelyek a maguk tisztaságában csak a nyelvészek leírásaiban és a nyelvőrök vágyálmaiban léteznek; a valóságban ezek kisebb-nagyobb mértékben mindig keverednek egymással, különféle közvelegeket hozva létre.¹ Ezért a tényleges nyelvhasználat sokkal jobban „elviseli” a más nyelvváltozatokból származó elemeket, mint ahogy azt elméleti megfontolások alapján föltételeznénk.

Tájyszavaink közt nem egy olyan is akad, melynek nincs pontos közmagyar megfelelője, vagy ha van is, az a tájyszónál szürkébb, nehezkesebb, kevésbé egyértelmű stb., azaz kevésbé *attraktív*.² Jómagam nógrádi születésű lévén, csak a Csallóközbe kerülésem után ismertem – és szerettem – meg az olyan szavakat, mint a „magyarra” lefordíthatatlan *gyöngyörget* (valamit kímél, félretesz, nem használ), *betopó* (olyan lábbeli, amelybe csak úgy bele lehet topni, azaz lépni), *sedre* (hebehurgya), *rékas* (mosatlan edény), *dőzs*

¹ Sándor Klára: *Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség*. Regio, 6/4 (1995), 121–148.

² Sándor Klára: *Hogy kell tervezünk?* Előadás a 7. élőnyelvi konferencián. Nagymenyér, 1994. október 14–15.

(lárma), *ökög-mökög* (akadozva beszél) stb. Ezek olyannyira beépültek szó-kincsembe – mit szókincsembe, életembe! –, hogy olykor eltűnődöm azon, hogyan is élhettem le életem első huszonhat évét nélkülük.

2. Tájszavaink eredetüket tekintve sokfélék. Legrégibb rétegüket az uráli és az altáji (különösen ótörök) nyelvek szavaival egyeztethető elemek alkotják. Az ún. ősi szavak csoportjába tartozik például az *emse* ‘nőstény állat; anyadisznó’ (uráli-altáji), *tikmony* ‘tyúktojás’ (uráli), mál ‘hegyoldal; állat hasi része’ (finnugor), *kimënyül* ‘kificamodik’ (ugor). Török jövevényszavaink régebbi rétegeit képviseli egyebek közt a *gyalom* ‘hosszú halfogó háló’, *üvecs* ‘fiatal (nőstény) bárány’, *kolokán* ‘szúrós levelű vízinövény’ (ez utóbbiból keletkezett szóhasadással *karakán* melléknevünk).¹

Nyelvünk történetének legkülönbözőbb szakaszaiban keletkezettek hangutánzó-hangulatfestő tájszók; ilyen például a *brüng* ‘dong, bűg’, a *kahittyol* ‘köhécsel’, az *óg-móg* ‘kelletlenül tesz-vesz’, a *hörtyönförtty* ‘hirtelen haragú’ stb. Számos tájszó különböző szóalkotási eljárásoknak, illetve metaforikus/metonimikus indíttatású jelentésváltozásnak köszönheti létét, többek között a *dolgozkolódik* ‘dolgozgat’, a *macskaméz* ‘mézga’, a hidegágy ‘ravatal’, az *ajka* (vkinek) ‘áll’, az *osztozik* ‘civakodik’, a *formáz* vkit ‘hasonlít rá’ stb.

Nyelvünk történetének későbbi szakaszaiban is számos jövevényszó került nyelvjárásainkba, főleg a latin, a német és a szláv nyelvekből, pl. *juss* ‘örökség’, *garádics* ‘lépcső’, *páskom* ‘legelő’ (latin); *rapsic* ‘vadorzó’, *sopa* ‘fészter’, *kasztrol* ‘lábás, fazék’ (német); *szerha* ~ *eszterha* ‘eresz (zsúp-, ill. nádfödeles) tető’, *csömény* ‘darázs’, *burnya* ‘gyom’, *púp* ‘köldök’ (szláv). Sőt, hála a keletibb megyékből Amerikába ki-, majd visszatántorgó „amerikások”-nak, gömöri és bodrogi közeli nyelvjárásaink szókincse újabban még angol eredetű tájszavakkal is gazdagodott, pl. *csungám* ‘rágógumi’, *bakett* ‘vödörféle’, *diner* ‘ételhordó eszköz’, *tojlet* ‘állótükkör’.

A magyar nyelvterület északi részének nyelvjárásaiban található szláv eredetű tájszavak tekintélyes része a szlovák nyelvjárásokból származik. Ilyen a *mazna* ‘elkényeztetett’, *pampuska* ‘fánk’, siska ‘fánk, forgács-

¹ Bárczi Géza: *A magyar szókincs eredete*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951. – Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

fánk’, *sústya* ‘a kukorica borítólevele’, *visnye* ‘meggy’, *bojnyik* ~ *bojnyik* ‘mogorva nézésű ember’; *zavadzál* ‘akadályoz, útban van’, *kutács* ‘piszkavas’, *muska* ‘muslica’, *buhnát* ‘hátbautés’, *haluska* ‘reszelt nyers burgonyából és lisztből készített galuska’, *kácsër* ‘gácsér’, *huszka* ‘tojólúd’, *drémál* ‘szundikál’, *gamba* ‘száj, ajak’ (rosszalló értelemben) stb.

Természetesen a szlovák nyelvjárásokban legalább annyi magyar eredetű tájszót találunk, mint a magyar nyelvjárásokban szlovákokat; a korábbi évszázadokban a két nyelv kölcsönösen gazdagította egymást, s befolyásolta egymás fejlődését. A *bacsó* ~ *bacsa* ‘számadó juhász’ például szlovák eredetű a magyar tájnyelvekben, ugyanakkor a szlovák *salaš* szó, a *bacsa szálláshelye* magyar eredetű a szlovákban. (Mivel a szlovák nacionalista propaganda még a kölcsönszavak kérdését is a maga céljaira próbálta fölhasználni, hangsúlyozni kell, hogy egy-egy nyelvben a kölcsönszavak száma semmit sem árul el sem az illető nyelv, sem az azt beszélő nép fejlettségéről. Ha a jövevényszavak egy nyelv eredendő „fogytékosságára” utalnának, a világ egyik legprimitívebb nyelvének az angolt kellene tartanunk. Pedig az angol nyelv épp a kölcsönszavak óriási tömegének köszönheti szókészletének rendkívüli gazdagságát és árnyaltságát.)

Az említett szlovák eredetű tájszavak régi elemei nyelvünknek; mind-egyikükre vannak példáink a mai Magyarország területén beszélt nyelvjárásokból is, többük *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá*-ba is bekerült. Szótárunk például a *fúrik* ~ *furik* ‘talicska’ szót 1818-ból, a ‘muslica’ jelentésű *muská*-t 1560-ból, a ‘(fehér) nyárfa’ jelentésben ismert *topoly*-t pedig 1113-ból adatolja. Vannak esetek, amikor a szlovák eredetű tájszavak elterjedtsége – adataink alapján – nem lépi ugyan át a trianoni határt, de ez mintegy véletlen, hiszen ezek is régi elemei nyelvjárásai szókészletünknek. Így például a *burcsák* ‘murci’ szót megtaláljuk Szinnyei József Magyar Tájézótár-ának 1893-ban megjelent kötetében mint Bars megyei tájszót, vagyis ez is Trianon előtti eleme nyelvünknek.

Amikor nyelvművelésünk hangsúlyozza, hogy a nyelvjárások használata „a maga helyén” teljesen helyénvaló, természetesen nem tesz különbséget tájszó és tájszó között eredet vagy az átvétel kora szerint. És ez így van rendjén. Furcsa volna, ha tájszavainkról mint nyelvünk értékes elemeiről beszélnénk, de ezek közül kizárnánk mondjuk a szlovák eredetűeket vagy azokat, amelyek csak néhány évtizede kerültek be nyelv-

vünkbe. Természetes, hogy a szlovák eredetű szavak használata is tökéletesen helyénvaló „a maga helyén”, akárcsak a többi tájszóé. Sőt ez alapvetően azokra a szavakra is érvényes, amelyek Trianon után kerültek be a szlovákból nyelvünkbe.

Nem hallgathatjuk azonban el, hogy nyelvünk újabb szlovák kölcsönzavairól, az ún. *szlovakizmusok*-ról nyelvvelőinknek más a véleményük, mint a tájszavakról: a szlovák eredetű elemek használatát „még a szóbeli megnyilatkozás kötetlenebb formáiban” sem tartják indokoltnak, s kiirtandónak tekintik őket.¹ Ha azonban ehhez az elvhez tartanánk magunkat, akkor bizony bajban volnánk az olyan szavakkal, mint a *burcsák*, a *zavadzál*, a *muska*, a *palacinka*, a *kácsër*, a *cvikla*, a *gamba*, a *kutács*, a *límęc*, a *siska*... és még sokáig sorolhatnánk! Ezeket ugyanis mint tájszókat nyelvünk értékes, megőrzésre érdemes elemének kellene tartanunk, melyeknek használata a maga helyén tökéletesen helyénvaló; mint szlovakizmusokat viszont UGYANEZEKET mindenféle beszédmegnyilvánulásban helytelenítenünk kellene, és teljes elpusztításukra kellene törekednünk.

Szerencsére a baj nem ezekkel a szavakkal van, hanem nyelvvelő-szavaink hagyományos nyelv- és kétnyelvűség-felfogásával. Ahhoz, hogy képesek legyünk valóban hatékonyan alakítani fiataljaink nyelvhasználatát, elsősorban ezzel a hagyománnyal kell szakítanunk.

(1997)

¹ Jakab István: *Nyelvünk és mi*. Bratislava, Madách, 1983.

Vannak-e nyelvünkben fölösleges idegen szavak?

Nyelvművelésünk azokat az idegen szavakat nevezi fölöslegesnek, amelyeknek van azonos jelentésű magyar megfelelőjük. Eszerint nem fölösleges idegen szó például a *rádió*, az *aszfalt*, a *beton*, a *film*, a *hormon*, az *alumínium*, mert az általuk jelölt fogalmak megnevezésére nincs más szavunk. Fölösleges viszont mondjuk a *zootechnikus*, mert van rá jó magyar szó: az *állattenyésztő*, a *bicikli*, mert mondhatjuk *kerékpár*-nak, a *dialektus*, mert jó szó rá a *nyelvjárás*, a *grammatika*, mert van magyar megfelelője: a *nyelvtan*, a *bilingvizmus*, mert nem mond többet, mint a magyar *kétnyelvűség* szó stb.¹

Érdekes, hogy maga a nyelvészeti szakirodalom is hemzseg a látszólag fölösleges *dialektus*-tól, *grammatiká*-tól, *bilingvizmus*-tól és egy sereg hasonló szótól. S a *bicikli* is egészen jól érzi magát nyelvünkben, semmi jel nem utal arra, mintha „fölöslegessége” miatt ki akarna szorulni a nyelvhasználatból. Hasonlóképpen élnek és virulnak még az olyan „vulgáris”-nak számító idegen szavak is, mint a *sparhelt*, a *spájz*, a *hóentráger* vagy a *vekker*, nem zavarja őket, hogy „fölöslegesek”, pedig van magyar megfelelőjük: a *takaréktűzhely*, az *éléskamra*, a *nadrágtartó*, az *ébresztőóra*.

Tudjuk, hogy minden nyelv gazdaságosságra törekszik: hogy lehet mégis, hogy annyi „fölösleges” szót megtűr? S hogyan lehetséges az, hogy például a kisebbségi magyarok nyelve még sokkal több „fölösleges” szót tartalmaz, hiszen nyelvünk egy része szerint nincs olyan szlovák szó, amelynek ne volna jó magyar megfelelője.² Mít keres akkor nyelvhasználatunkban a *válenda* (‘heverő’), a *poliklinika* (‘rendelőintézet’), a *csinzsák* (‘bérház, tömbház’), a *bandaszka* (‘marmonkanna’) és a többi? Ennek csak az lehet az oka, hogy ezek a szavak – mégsem fölöslegesek. Nem, mert a beszélők meglévő szükségleteit elégítik ki.

¹ Fábíán Pál: *Az idegen szavak kérdése*. Lőrincze Lajos szerk.: Nyelvművelésünk főbb kérdései, 49–79. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.

² Jakab István: *Nyelvünk és mi*. Bratislava, Madách, 1983.

Sok idegen szót a beszélők egy része azért használ, hogy műveltségét fitogtassa. Ez ugyan erkölcsileg elítélendő dolog, viszont mégis reális szükséglet, amelyet a nyelv kielégít. Más beszélők esetleg azért használnak idegen szavakat, hogy a kívülállók ne értsék, miről beszélnek. Az illemtan szempontjából ez sem valami szép dolog, viszont ettől függetlenül létezik, s a nyelv e szükséglet betöltésére is alkalmas. A nyelv ugyanis minden embert egyformán kiszolgál: a szerényet éppúgy, mint a fennhéjázót, az őszintét éppúgy, mint a hazugot, a tudóst éppúgy, mint a tudálékoskodót. És persze kiszolgálja azokat a kétnyelvű magyarokat is, akiknek hamarabb jut eszükbe a *csinzsák* vagy a *poliklinika*, mint a *tömbház* vagy a *rendelőintézet*, mivel az előbbieket hallják maguk körül s használják ők is, amikor szlovákul beszélnek.

Meg kell még említeni azt is, hogy sok esetben akkor is használatos egy-egy fölöslegesnek tartott idegen szó, amikor e mögött nincs semmiféle erkölcsileg elítélhető szándék. A *bicikli* vagy a *spájz* szó használatával aligha akarja valaki műveltségét fitogtatni vagy eltitkolni mások előtt mondanivalóját. Egyszerűen e szavaknak más a stílusértékük: csúszósabbak, természetesebbek, közvetlenebbek – vagy egyszerűen megszokottabbak –, mint választékos köznyelvi megfelelőik – legalábbis azok számára, akik használják őket. Egy szónak a stílusértékét pedig nem lehet rendeletileg megváltoztatni. Erre nem képes sem akadémia, sem nyelvvendőrség.

Mi következik mindebből? Természetesen nem az, hogy nyelv művelésünknek biztatnia kellene a beszélőket az idegen szavak nyakló nélküli használatára, vagy éppen támogatnia kellene az olyan, nem éppen dicséretes tulajdonságok kifejlődését, mint amilyen a hanyagság, a tudálékoskodás vagy az őszintétlenség. Arról sincs szó, hogy kötelező volna lelkesedni az ilyen tulajdonságok nyelvi megnyilvánulásai láttán. Viszont annyira szeretnünk kellene az igazságot, hogy tudomásul vegyük: *fölszemes idegen szó nincs*, mert minden olyan nyelvi elem, amit a beszélők használnak, valamilyen szükségletet elégít ki: vagy a hatékonyabb kommunikációnak, vagy a beszélők valamilyen más törekvésének a szolgálatában áll.

Az, hogy az emögött megbúvó magatartásról nekünk mi a véleményünk, természetesen nem mellékes körülmény, csak éppen nem sok köze van a nyelvészethez.

(1996)

Egy kétnyelvű magyar közösség emléke – túl a Kecegárdán

1. Hol lehet az a hóbertos világ, ahol a hatóságok *kibélelik* a törvénytörőket, ahelyett, hogy *bár* mögé dognák őket; ahol a zsidók *papot* isznak és nagy *szelet* csinálnak; ahol egyesek *sóba* járnak dolgozni, míg mások *újságpapírt* szerkesztenek; ahol a kertészek *sprézik* a szőlőt, a *baszoskodó* háziasszonyok pedig *grízt* sütnek vagy *szarokrádot* főznek az uruknak, aki a *badijával* gyakran játszik *bunkópartit* a *szalonban*? Mindezek a furcsaságok nem egy meseországban történnek napról napra, hanem egy hús-vér emberek által lakott nagyon is valódi államban, igaz, egy olyanban, amely jócskán túl van az Óperencián, sőt még a *Kecegárdán* is.

Hogy hol van ez a Kecegárda? Azt könnyen megtudhatják kedves olvasóink, ha fellapozzák a Vázsonyi Endre összeállította és Kontra Miklós szerkesztette Calumet-vidéki amerikai magyar szótárt (vigyázat: amerikai magyar, NEM amerikai–magyar, hanem magyar–magyar szótárról van szó!). Szótárirodalmunknak ez az új, a maga nemében egyedülálló terméke a *Túl a Kecegárdán* címet viseli, s a Teleki László Alapítvány kiadásában jelent meg Budapesten 1995-ben, a *Magyarságkutatás Könyvtára* című sorozat 15. köteteként. A munkából megtudhatjuk, hogy *Kecegárda* az amerikai egyesült államokbeli *Castle Garden* (a. m. „Kastélykert”) helységnév magyarosított formája, s a New York-i Manhattan félszigetnek azt a pontját jelöli, ahol egykor az amerikai bevándorlási hivatal állomása volt. Itt vetették alá útlevel-, vám- és egészségügyi vizsgálatnak az országba érkezőket – többek közt a mi múlt századi és század eleji honfitársainkat is, akiknek a Chicagótól délkeletre, Illinois és Indiana államok határvidékén fekvő Calumet-régióban 1900 és 1928 között letelepedett csoportjáról szól az ismertett kötet. A bevándorlási hivatal később máshova költözött, ám a nevét, a *Kecegárdá*-t magával vitte, mert fogalomná vált az Amerikába betántorgó magyarok és nem magyarok számára.

A kötet fő alkotórészét képező szótár anyagát Vázsonyi Endre író harminc évvel ezelőtt gyűjtötte feleségével, a néprajzos Dégh Lindával, „a néprajzi-folklorisztikai módszertan szempontjait követve”. 1986-ban bekövetkezett halála miatt Vázsonyi a szótárral nem készült el teljesen; ezért jelent most meg ennek anyaga Kontra Miklós szerkesztésében, Fenyvesi Anna, Sándor Klára és Pajzs Júlia közreműködésével. A kötet a szótáron kívül néhány tanulmányt, valamint egyéb közleményeket is tartalmaz Vázsonyi Endrétől és Dégh Lindától, akik a régió magyarjainak elsősorban nem is a nyelvért vizsgálták (hiszen egyikük sem volt nyelvész), hanem életmódjukat és hagyományaikat, azaz lényegében amerikai értelemben vett, tágan felfogott antropológiai kutatásokat folytattak. Bár kétségtávolon nagyon hasznos – s olvasóink számára érdekes – volna a kötetnek e fejezeteiről is beszámolni, a kemény terjedelmi korlátok miatt ez alkalommal csupán a szótári rész rövid bemutatására szorítkozunk.

2. Ez az amerikai magyar szótár újszerű alkotása szótárirodalmunknak. Szerkesztője, Kontra Miklós, a *tájszótárakhoz* hasonlítja (vagy inkább: viszonyítja), abból kiindulva, hogy a munka egyetlen régió (a Calumet-vidék) magyar lakosságának angol eredetű szókészletét mutatja be, s – amint tájszótárainkban megszoktuk – egyes, az adott közösség szempontjából fontos vagy a kívülállók számára nem (nagyon) ismert fogalmakat jelölő szavakhoz bővebb magyarázatot is fűz. Vagyis nemcsak a szóval foglalkozik, hanem magával a fogalommal is; bizonyára ezért nevezi Dégh Linda a kötetben közölt tanulmányában *nyelvi lexikonnak*. Mivel a szótár következetesen utal a bemutatott szavak átadó nyelvi modelljére, *etimológiai szótár* is egyben. Fontos jellemzője továbbá, hogy mind a benne közölt szókészleti elemek, mind pedig az azok használatát illusztráló példamondatok a tényleges nyelvhasználatból valók – a kutatók magnóra vették őket, a feldolgozásuk ügyelve arra, hogy az egyes mondatok konkrét személyekhez köthetők maradjanak. Ebből következően ez a munka a fentiekén túl – Kontra Miklós szavait idézve – *élnyelvi szótár* is, de szójátékszerűen akár *élőszótárnak* – pontosabban *élőszó-tárnak* – is nevezhetnénk, hiszen csaknem egész anyaga eredetileg *élőszóban* hangzott el.

Szomorú paradoxon, hogy ez az *élőszótár* egy *kihaló* nyelvváltozat emléke: Vázsonyiék adatközlőinek zöme a századforduló körüli években született, s nagy részük már valószínűleg nincs az élők sorában. Ami pedig az

utódokat illeti, azokról legfőljebb *Túl a nyelvcsere*n címen lehetne könyvet írni. Ennyiben pedig ez a munka *történeti szótár* is, noha a benne előforduló elemeknek tekintélyes része természetesen az amerikai magyar közösségekben máig él – de hát egy történeti szótár nem attól történeti, hogy kihalt szavakat tartalmazna csupán, hanem attól, hogy egy korábbi, viszonylag pontosan körülhatárolt időszak szókészletét rögzíti.

A szótár legnagyobb érdeme – azon kívül, hogy egy eltűnő közösségnek állít nyelvi emléket – az, hogy a kétnyelvűek élő beszédéből kiszűrt szóképzési elemeket akként mutatja be, amik: „teljes jogú” szavakként. A szerzők nem „hibajegyzéket” adnak közre, ahogy a mi tájainkon szokás, hanem szótárat. Az adatközlők szókincsének angol eredetű, valamint belső elemekből angol mintára keletkezett elemei nem valamiféle nyesegetni való vadhajtásokként jelennek meg, hanem a Calumet-vidéki magyarok szókincsének szerves részeként.

Természetes ugyanis, hogy az amerikai magyarok nyelvhasználatát – minden más beszélőközösségéhez hasonlóan – jelentős mértékben meghatározza az a helyzet, amelyben élnek, alacsony presztízsű nyelvet beszélő bevándorló kisebbségként. Az *ókontritól* (=óhazától) elszigetelve (nekik nem anyaországuk van, mint nekünk, hanem óhazájuk, amellyel szemben áll egy új haza – ez pedig nem egészen a mi esetünk), az itthoni történésektől elszakadva, kettős identitást kialakítva nyelvhasználatuk másforma nem is lehetne.

Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy az angol eredetű elemek nemcsak az újabban megismert fogalmakra (*érport* ‘repülőtér’, *fridzs* ‘hűtőszekrény’, *gér* ‘sebesség autón’), helyi jellegzetességek és szokások neveire (*dzsitni* ‘olcsó autóbusz’, *szenszgingving* ‘hálaadó ünnepnap’, *fit* ‘láb mint mértékegység’), a hivatalok és a közélet szavaira (*eplikésin* ‘kérvény’, *insurenc* ‘biztosítás’, *ofisz* ‘iroda’), az oktatással kapcsolatos szókincsre (*szkül* ‘iskola’, *útcser* ‘tanító, tanár’, *blekbórd* ‘tábla’), a munkahely és munkaeszközök terminológiájára (*formány* ‘művezető’, *helper* ‘segédmunkás’, *fanesz* ‘kóhó, kazán’, *sufli* ‘lapát’) terjednek ki, ahogyan ezt a Kárpát-medencei magyar kisebbségeknél megszoktuk, hanem a mindennapi élet legközönségebb szavaira is.

E szavak zöme olyan fogalmat takar, amelynek közmagyar megfelelőjét a beszélők nyilvánvalóan jól ismerték kivándorlásuk előtt (*hóm* ‘ház, otthon’, *bakszi* ‘doboz, láda’, *dór* ‘ajtó’, *fenc* ‘kerítés’, *flór* ‘padló’, ‘emelet’, *dört* ‘piszok’, *glesz* ‘üveg, pohár’, *glú* ‘ragasztó, enyv’, *kót* ‘kabát’, *grévi* ‘mártás,

szafi'; *ánszerol* 'felel', *ászkol* 'kérdesz', *bárkol* 'ugat', *júzol* 'használ'; *koller* 'szín', *buk* 'könyv', *csöracs* 'templom', *stór* 'üzlet'). Ebben a rétegben bőven találunk rokonságneveket is (*fader* 'apa', *dedi* 'apuka', *sziszter* 'lánytestvér', *gramma* 'nagyi', *enti* 'nagynéni', *braderló* 'sógor'), továbbá más emberi kapcsolatokra (*badi* 'pajtás', *frend* 'barát', *szvithárt* 'vkinek a kedvese'), valamint az alapvető emberi érzésekre, érzelmekre utaló szavakat (*filol* 'érez, érzi magát', *hörtol* 'sebez, fájdalmat okoz', *fondol* 'szeret' stb.).

Meglepőnek tűnhet az is, hogy adatközlőink zömének óhazai „ősfoglalkozásához” (és „őselfoglaltságához”), a földműveléshez, állattartáshoz és kertészethez tartozó fogalmak nevei közt is bőven találunk kölcsönszavakat (*filol* 'mező, szántóföld', *filolműves* 'földműves', *hájedmen* 'béres', *boncsol* 'kévét köt', *horsz* 'ló'; *frút* 'gyümölcs', *gárdin* 'konyhakert', *gálik* 'fokhagyma', *sztraber* 'eper').

Ezek a nyelvcsőszök szemében ún. „fölsleges idegen szavak”, de használóik számára aligha lehettek fölslegesek, ha egyszer átvették őket. A más nyelvű nép(ek) tengerében élő bevándorolt magyaroknak, e kétnyelvű, kétkultúrájú, sőt kettős identitású népcsoportnak fontos, hogy két nyelvük ne essen túlságosan távol egymástól: az angoltól való közvetlen és közvetett kölcsönzések valamiféle kapcsolódási pontokat jelentenek a beszélők egyetlen agyában „székelő” két nyelv között, megannyi kis hidat verve közéjük. Ezzel lélektanilag könnyebben elviselhetőbbé tesz e két, szerfölött eltérő nyelvi világ együttélését, ezenkívül pedig – s ez sem utolsó szempont! – kitűnően alkalmasak a kettős, amerikai–magyar identitás jelölésére és jelzésére, valamint a csoporthoz, az amerikai magyarok közösségéhez való tartozás tényének nyelvi kifejezésére.¹

Aki ezt nem érti (s mennyien vannak ilyenek még a nyelvészek közt is!), az könnyen úgy járhat, mint Vázsonyiék egyik adatközlője, aki meg akarta tanítani magyarul egy ismerős magyar házaspár fiát, és – sajnos – mintegy mellékesen a szülőket is: „No, mondom, az nem magyarul van, mondom, ha azt mondja neki [=mármint a szülő a gyerekének]: kell, kelj fel fiacskám, mert kell neked menni a szkülba. Siess, fiacskám, mert elkésel a csöracsból. Vagy: eredj fiacskám a stórba. Mondom: ez nem magyarul van. Mondom, ő aztat sohase fogja megtanulni vagy megtudni, hogy mi az a stór magyarul, mondom, ha neki maguk nem fogják azt ma-

¹ Einar Haugen: *The Ecology of Language*. Stanford, California, Stanford University Press, 1972.

gyarul megmondani. Megharagudtak és akkor abbamaradt a tanítás.”¹ – Arra, hogy a kétnyelvűek anyanyelvének becsúnyának, romlottnak bélyegzése milyen károkat okozhat egy kisebbségnek, s mennyire a többségi nyelv malmára hajtja a vizet, közelebbi példákat is tudnánk hozni. Ez azonban már nem ennek az írásnak a témája.

3. Mielőtt végképp elkomorodna hangulatunk, jól tesszük, ha a Calumet-vidéki magyarokat feloldjuk a hóbortoskodás vádjá alól, s megmagyarázzuk a bevezetőben idézett, Duna menti magyar szemmel nézve furcsa kifejezéseket. Ezek angol modellje többé-kevésbé hasonlít egy-egy meglévő – vagy egy-egy lehetséges – közmagyar szóra, ezért az átvétel következtében e közösség nyelvében homonimák – azonos alakú, de eltérő jelentésű szavak – keletkeztek. (Olyankor, amikor az angol és a neki megfeleltetett közmagyar szó jelentése közel áll egymáshoz, helyesebb úgy tekintenünk, hogy az érintett magyar szó újabb jelentésre tesz szert, azaz nem homonímia jön létre, hanem ún. polisziémia, „többjelentésűség”).

A *kibélel* ige alapja az ‘óvadék’ jelentésű angol *bail*, illetve az annak átvételével keletkezett amerikai magyar *bél* főnév; a szótárból megtudjuk, hogy a szó az amerikai törvényhozás egy sajátos intézményéhez kapcsolódik: az USA-ban a letartóztatott személyt a bíró által megszabott összeg ellenében ideiglenesen szabadlábra helyezik, vagyis a *bél* kifizetése révén hozzátartozói, barátai (nemegyszer: bűntársai) kijuttatják a vizsgálati fogságból, azaz *kibélelik*. Az angol *bar* szónak pedig ‘rács’ jelentése is van, ez magyarázza, miért szeretnék a Calumet-vidéki magyarok *bár* mögött látni a bűnözőket.

A *pap* egyfajta szénsavas üdítőital Amerikában, angol neve *pop*; a széles ejtésű amerikai angol *o*-t a magyar *a* hang pontosabban adja vissza, mint az *o*; ez magyarázza, miért *pap* hangalakban használják a szót a Calumet-vidéki magyarok. A ‘kiárusítás’ jelentésű angol *sale* főnévre visszamenő *szél* rendkívül gyakori eleme az amerikai magyar nyelvváltozatoknak, amint hogy a kiárusítások rendkívül gyakori elemei az amerikai valóságnak; a példánkban szereplő zsidó is kiárusítást rendezett.

Az amerikai angolban a *show* szó nemcsak látványos szórakoztató műsor megnevezésére használatos, hanem ‘mozi’ jelentésben is él, így a mozi al-

¹ Az idézet a kötetben közölt egyik interjúrészletből való.

kalmazottai természetesen *sóban* dolgoznak. Az újságírók pedig *papírírók* – „jobbik” esetben *újságpapír-írók* –, mivel az angol *paper* szó a ‘hírlap’ jelentésű *newspaper* szóból önállósulva a ‘hírlap’ jelentést is fölvette, s ennek a jelentésváltozásnak az amerikai magyar *papír* szó sem tudott ellenállni. Ezekután valószínűleg legtöbb kedves olvasónk kitalálta, hogy az angolban a *spray* szó is tágabb jelentésű, mint a közmagyarban; ezért lehetséges, hogy a Calumet-vidéki magyarok nemcsak a testüket sprézik – pontosabban *spréolják* – különböző illatosítókkal, hanem – kevésbé illatos szerekkel – a szőlejükét is.

Ami a kapitányosabb háziasszonyokat illeti, azoknak világszerte – így Amerikában is – meglévő rossz szokása, hogy „egzeciroztatják” urukat, uralkodnak fölötte, „adják a főnököt”. Ha tudjuk, hogy az amerikai magyarban a főnök megnevezésére az angol *boss* ‘főnök’ szóra visszamenő *basz* használatos, nyomban rájövünk, hogy a *baszoskodik* ige a Calumet folyó vidékén sokkal ártatlanabb, mint mi itt a Duna mellékén gondolnánk. Ez a helyzet a *szarokrád*-dal is, amely a ‘savanyú káposzta’ jelentésű angol *sauerkraut* szóra megy vissza; nem túl gusztusos szó egy Duna menti fül és szem számára, de hát a szót nem is a Duna mellékén használják. A *gríz* jelentése a Calumet vidékén ‘zsír’; a szó modelljeül a nagyon hasonló ejtésű angol *grease* ‘zsír’ szó szolgál. Annak viszont, hogy a zsírt miért kellett ki-sütöni, csak a *gríz* címszó alatt szereplő *Előbb kisütöm a grízt* példamondat „szerzője”, N. I. (volna) a megmondhatója.

Végül pedig azt a kérdést is meg kell válaszolnunk, hogyan kerül a csizma az asztalra, hogyan jön össze a *bunkók* társasága és az előkelőségek találkozási helyeül szolgáló *szalon*? Nos, az amerikai magyarban a *szalon* szó jelentése ‘kocsma’, az ilyen jelentésű amerikai angol *saloon* szó hatására, így tehát kevésbé elit gyülekezőhelynek számít, mint a tengeren innen. De a partiban részt vevők nem föltétlenül „bunkók” a szó Kárpát-medencei értelmében, hiszen a *bunkó* odakint egy kártyajáték (olyan, amelyben szabad a megtévesztés; az amerikai angol *bunco* szó jelentése ugyanis ‘csalás, hamiskártyázás’).

4. A szótár rendkívül gazdag anyagából kiragadott néhány példa arra természetesen nem alkalmas, hogy képet alkothassunk róla az amerikai magyarok szókinéséről. Ez – szigorúan véve – még a szótárban meglévő teljes szóanyag ismeretében sem igazán lehetséges, hiszen az csak a köz-

magyartól eltérő, az angol nyelvre közvetlenül vagy közvetve visszavezethető elemeket tartalmazza, sőt – a gyűjtési módszer szükségszerű következményeként – még azok társadalmi érvénye sem mindig kétségtelen (főleg az egyes alakváltozatoké).

Egy szónak a szótárban való jelenléte többnyire csak arra utal, hogy a szó az érintett nyelvváltozatban *előfordul*. Azt természetesen a szótárból nem tudhatjuk meg, hogy az egyes beszélők vagy beszélői csoportok a szótárban szereplő szavakat kizárólagosként használják-e vagy pedig közmagyar megfelelőikkel váltogatják őket, ha pedig ez utóbbi eset áll fenn, milyen helyzetekben döntenek az egyik vagy a másik szó mellett, s ez hogyan függ különféle szocio- és pszicholingvisztikai jellemzőiktől, például koruktól, műveltségüktől, angolnyelv-tudásuk mértékétől, anyanyelvükhöz, az angol nyelvhez, illetve az óhazához és az új hazához való viszonyulásuktól stb. Mindezek roppant fontos kérdések, hiszen ezek nélkül nem alkothatunk képet arról, hogy a szótárban közölt szavak milyen szerepet játszanak az érintett közösség nyelvhasználatában.

Sajnos ezeknek az izgalmas kérdéseknek a megválaszolására a szótár műfaja nem alkalmas, ehhez egy kifejezetten nyelvészeti, szociolingvisztikai terepmunkán alapuló monográfiára volna szükség. Ennek hiányában előfordulhat, hogy a gyanútlan Duna menti olvasó a szótárt – vagy akár ezt az írást – elolvasva az amerikai magyar nyelvváltozatok kölcsönelemeinek nagyobb jelentőséget fog tulajdonítani, amint ami valójában megilleti őket. Ezt elkerülendő érdemes utalni Kontra Miklósnak egy másik amerikai magyar közösségben, az Indiana állambeli South Bendben végzett vizsgálatára, melynek során két tizenöt perces magnófelvétel szóanyagában megszámolta az angol eredetű kölcsönszavakat, valamint az angol nyelven elhangzott szavakat (az ún. *kódváltás* eseteit). Az egyik felvétel egy amerikai születésű magyarral készített nyelvhasználati interjú részlete volt, a másik pedig két, 1956-ban emigrált magyar közötti spontán beszélgetés. Az „ötvenhatosok” párbeszédében (autóvétel során történő alkudozás) átlagosan minden harmincötödik szó volt angol (eredetű) elem, a nyelvhasználati interjúban pedig csupán minden ötvenedik.¹

Sok ez vagy kevés? Kontra válasza tulajdonképpen ez: sem nem kevés, sem nem sok, hanem éppen annyi, amennyire a beszélőknek szükségük

¹ Kontra Miklós: *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1990.

van. Ugyanis a helyzet mégiscsak az – s talán nem köveznek meg érte, kedves olvasóim, magyar szakos pedagógustársaim, ha kimondom –, hogy nem az emberek vannak a nyelvért (azért, hogy azt tisztán tartsák, pallérozzák, oltalmazzák, netán bálványként imádják), hanem a nyelv van az emberekért (hogy megkönnyítse közöttük az érintkezést, a gondolatcserét). Erre pedig – bizonyos körülmények közt – esetleg épp egy olyan beszédmód a legalkalmasabb, amelyben minden harmincötödik vagy ötvenedik elem nem éppen az Úrál hegység lankáiról származik. Ha ezen változtatni akarnánk, nem a beszélőket, hanem a körülményeket kellene megváltoztatni.

Ez a lehetőség persze a magyarhoz hasonló, egy-egy településen belül csekély arányszámú emigráns közösségek esetében föl sem merülhet. Kinek is jutna eszébe, hogy az amerikai magyarok és más, velük egy településen élő emigráns közösségek számára anyanyelvű iskolákat, többnyelvű helyi államigazgatást, munkahelyi többnyelvűséget és ehhez hasonlókat követeljen?! Hiszen a bevándoroltak többnyire önként, saját elhatározásukból, szabad akaratukból hagyták el eredeti hazájukat, s ezzel mintegy választották, vagy legalábbis elfogadták ezeket a körülményeket!

Tudjuk persze, hogy ez nem a mi esetünk, s ezért még e nyelvi kérdések is részben eltérő módon vetődnek fel a Duna-medencében. De ez már egy másik „történet”.

(1996)

Kétnyelvűség és anyanyelvi nevelés

1. Írásomban a kétnyelvűség és a nyelvi nevelés kérdéskörének egyetlen mozzanatáról szeretnék beszélni, a standard nyelvváltozat (az ún. irodalmi nyelv és köznyelv) tanításáról.

A standard nyelvváltozat oktatása az anyanyelvi nevelés legfontosabb feladatai közé tartozik. Különös jelentősége van a magyar standard tanításának Magyarország határain kívül. Egyrészt azért, mert a kisebbségi helyzetben élő beszélőknek jóval kevesebb alkalmuk van a standard nyelvváltozattal az „életben” találkozni, mint az anyaországiaknak, másrészt pedig azért, mert a minden kétnyelvű közösségben törvényszerűen létrejövő kontaktusváltozatok hosszú távon a magyar nyelv egységét veszélyeztethetik, ha nem boltozódik föléljük országhatároktól függetlenül alapvetően ugyanaz a standard nyelvváltozat. Kisebbségi körülmények között tehát a standard megtanulása – hogy úgy mondjuk – hazafias tett, mivel kiállást jelent az egyetlen magyar nyelvközösség s az egy és oszthatatlan magyar nemzet mellett.

Tudjuk azonban, hogy a kisebbségi magyarok nyelvhasználatának egyik legfeltűnőbb vonása épp az azonos műveltségű magyarországiakénál nagyobb fokú nyelvjárásiasság. Azokon a színtereken ugyanis (közélet, államigazgatás, szakma, tudományok), amelyeken a standard használatát várják el, ahol tehát *volna* mód a gyakorlására, többnyire a szlovák nyelv használatos. A beszélők többsége ritkán kerül olyan helyzetbe, amelyben anyanyelvének formálisabb változatát, a köznyelvet vagy a foglalkozásának megfelelő szaknyelvet kellene használnia.

Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények közt az anyanyelvi nevelés – jelenlegi formájában, pusztán az anyaországi oktatási módszerek alkalmazásával – nem képes teljes mértékben teljesíteni egyik legfontosabb feladatát, a standard nyelvváltozat elsajátíttatását. Fontos itt azonban a *teljes mértékben* kitétel. Azt ugyanis nem állíthatjuk, hogy az anyanyelvi

nevelés e tekintetben teljesen sikertelen volna. Egyrészt a standard passzív ismerete a legtöbb, a diákok számára szükséges regiszterben – hála az anyanyelvű oktatásnak – megfelelő; ami az aktív nyelvhasználatot illeti, a műveltebb beszélők – akiknek leginkább van szükségük a standard ismeretére – általában elég jól ismerik e nyelvváltozat normáját (pl. tisztában vannak a legfontosabb ún. nyelvhelyességi szabályokkal), s ha szükség van rá, saját nyelvhasználatukban is (mindenekelőtt írásban) érvényesíteni tudják. Mindez természetesen nem vonatkozik azokra, akik nem magyar tanítási nyelvű iskolába járnak, illetve jártak.

Mivel a kontaktusjelenségek a kétnyelvűségi helyzet szükségszerű következményei, arra nincs remény, hogy a spontán mindennapi beszédből valaha is ki lehetne őkert irtani. Mégsem lehetetlen a standard magyarnak eddigénél sokkal magasabb szintű elsajátíttatása – ha szakítunk a kétnyelvűek nyelvhasználatával kapcsolatos eddigi szűk látókörű *egynyelvűségi szemlélettel*¹. E felfogás szerint a kisebbségi magyarok másodnyelvének hatása nem több egyfajta „környezeti ártalom”-nál, amelytől ugyanolyan módszerekkel lehet „megszabadulni”, mint mondjuk a nyelvjárásosságoktól vagy az ún. nyelvhelyességi hibáktól. Sokan vannak, akik úgy gondolják, hogy a gyermek otthon alapvetően a magyar nyelvet sajátítja el, s az iskolának e tekintetben csupán az a dolga, hogy ennek a már ismert nyelvnek a használatát – a nyelvjárásisasságok, az ún. vulgarizmusok és az idegenszerűségek „gyomlálgatásával” – tökéletesítse. A kigyomlált „gaz” természetesen tűzre vettetik – vagyis a kisebbségi anyanyelvváltozat – ha minden jól megy – megszűnik létezni. A cél a gyermek által otthon, anyanyelvként elsajátított nyelvváltozat megsemmisítése.

2. Ami a *tökéletlen nyelvelsajátításból* eredő hibákat illeti, ezeket valóban ki kell küszöbölni, tekintet nélkül arra, hogy milyen jellegű megnyilvánulásban fordulnak elő (szó- vagy írásbeli, informális vagy formális). A *mindennapi beszélt nyelv* szokásos jelenségeivel azonban a helyzet egészen más: ezeket nem kiirtani kell, hanem tudatosíttatni stílusértéküket, meghatározni használati körüket.

¹ Kontra Miklós: *Hogyan válasszunk le ötmillió magyart a nemzet testéről?* Szivárvány, 14/2 (1993), 123–130. – Sándor Klára: *Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség.* Regio, 6/4 (1995), 121–148.

E tekintetben hasznosnak bizonyulhat a kétnyelvűség-kutatás egyik közismert fogalompárjának, a *felcserélő* és a *hozzáadó nyelvi helyzetnek* az első nyelven belüli változatokkal kapcsolatos alkalmazása. Wallace Lambert kutatásaiból tudjuk, hogy az ún. felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűségi helyzetben, amelyben a kisebbség nyelvét lenézik, a másodnyelvi ismeretek bővülésével párhuzamosan az első nyelv fejlődése megakad, a csupán kénytelen-kelletlen vállalt anyanyelv lassanként leépül. Ugyanakkor a másodnyelv sem tud – kellő elsőnyelvi alapok híján – teljesen kifejlődni, s létrejön az ún. *egyensúlyhatás (balanszeffektus)*, vagyis mindkét nyelv hiányos ismerete. – Ezzel szemben hozzáadó (additív) helyzetben, amelyben mindkét nyelvet nagyra értékelik, a másodnyelvi ismeretek hozzáadódnak az első nyelvekhez; ilyenkor a másodnyelv az első nyelv épségét nem veszélyezteti.¹

Nincs okunk azt hinni, hogy egy nyelven belül nem ugyanez a folyamat játszódik le, ha a pedagógus és a tágabb környezet a diák elsődleges nyelvváltozatát romlottnak, hibásnak, csúnyának tartja, s a gyermeket annak feladására ösztönzi. – E gyakorlat ártalmasságáról – egynyelvűségi viszonylatban – sokan írtak már²; kérdés, hogy az intések eljutottak-e az érintettekhez. Jóval kevesebb szó esett viszont arról, hogy ugyanez a kétnyelvűek anyanyelvére is érvényes! Vagyis a kétnyelvű közösségben élő diákoktól sem szabad elvárni, hogy megtagadják anyanyelvüket, az általuk a mindennapi élethelyzetekben beszélt kontaktusváltozatot, hanem *ennek megtartásával* kell őket az egyetemes magyar standard (belföldiesült változatának) megtanulására serkenteni. Kétnyelvűségi körülmények között az ilyen, első nyelven belüli egyensúlyhatás a másodnyelv malmára hajtja a vizet, vagyis sokakat arra ösztönöz, hogy a magyar helyett inkább a többségi nyelvet használják, amelynek eleve a standard változatát sajátítják el az iskolában.

Eddigi oktatásunk viszonylagos sikeretelenségének az az oka, hogy a kontaktusváltozatok létét legfőljebb elméletileg ismerték el, a gyakorlat-

¹ Wallace E. Lambert: *Language, Psychology, and Culture*. Stanford, California, Stanford University Press, 1972. – Göncz Lajos: *A kétnyelvűség pszichológiája*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1985.

² Pl. Lőrincze Lajos: *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest, Magvető Kiadó, 1980. – Szabó Géza: *Nyelvi tudatosság és nyelvhasználat az általános iskolában Vas megyében*. Szende Aladár szerk.: Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Budapest, Tankönyvkiadó, 1986.

ban nem vettek róluk tudomást. Ebből következően sosem tudatosultak kellőképpen a kontaktusváltozat és a standard eltérései, a kettő végzetesen egybemosódott. Az oktatásban a magyar standardot csupán a szlovák nyelvvel konfrontálták, soha nem „szembesítették” a szlováknál sokkal jobban ismert és sokkal többet használt magyar kontaktusváltozatokkal.

Ez a szemlélet és eljárás összefüggött azzal a ténnyel is, hogy az anyanyelvi nevelés még a közelmúltban is jórészt az írott nyelvvel foglalkozott, az élőbeszéd nem kapta meg az őt megillető helyet. A kontaktusváltozatok pedig alapvetően beszélt nyelvi változatok; ha egyes elemeik írásban is megjelennek, pl. a sajtó nyelvében, ott többnyire valóban hibaként lehet őket értékelni, mivel megsértik a sajtótól elvárt standard nyelvváltozat normáját.

Ma már elismert módszertani követelmény, hogy „a nyelvi jelenségek vizsgálata mindig az élő nyelvhasználatból induljon ki”, és mutasson túl az elvont grammatizáláson – ahogyan ezt a szlovákiai magyar középiskolák első osztálya számára kiadott módszertani kézikönyv is megállapítja¹. Nem tudni ugyan, hogy az említett módszertani kézikönyv összeállítói kinek az élő nyelvhasználatára gondoltak, ám a magyar tannyelvű szlovákiai gimnáziumokban használt magyarnyelv-könyvek alapján joggal föltételezzük, hogy nem azokéra, akiknek a tankönyveket szánták, vagyis nem a kétnyelvűségi helyzetben élő diákokéra. Mivel kisebbségi helyzetben az „élő nyelvhasználat” a kontaktusváltozat, mindenképpen ebből kell kiindulnunk, nem pedig ennek valamiféle „magyarországiásított” párlatából.

Az a tény, hogy a világ legtöbb gyermeke nem úgy lép az iskolába, hogy már birtokában volna annak a nyelvnek vagy változatnak, amelyet az iskola maga értékesnek tart és tanít, azt jelenti, hogy „az oktatás legtöbbször a nyelvtanításnak egy jelentős komponensét tartalmazza”². Bele kell törődnünk, hogy kisebbségi körülmények közt minálunk sem csupán egy ismert nyelv „csinosíthatását” kell végeznünk, hanem egy többé-ke-

¹ *Magyar nyelv és irodalom. Módszertani kézikönyv a középiskolák I. osztálya számára.* Bratislava, SPN, 1984. (Többszerzős.)

² Bernard Spolsky: *Bilingualism.* Frederick J. Newmeyer szerk.: *Linguistics: The Cambridge Survey. Volume IV. Language: The Socio-cultural Context*, 100–118. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1988.

vésbé „külföldi” nyelvváltozatot kell, félig-meddig idegen nyelvként megtanítanunk. (Természetesen az „idegen nyelv”-ként való tanítás csupán az oktatási módszerekre vonatkozik, nem arra, hogy érzelmileg is el kellene idegeníteni a gyermekeket a közös magyar nyelvtől! Nem úgy kell tehát felfogni, hogy a diák most tanul „magyarul”, hanem meglévő változatkészletét egy újabb változattal, az egyetemes magyar standardéval gazdagítja.)

Mit jelent ez a gyakorlatban? Többek között azt, hogy a tankönyvekben, akármennyire is furcsa, olyan, céltudatosan összeállított szövegeket (olvasmányokat) is kell szerepeltetni, amelyek a magyarországi standardnak az illető kétnyelvű közösségben nem vagy kevéssé használt szavait, kifejezéseit, fordulatait stb. tartalmazzák. Az ilyen olvasmányokhoz, akár csak az idegen nyelvi tankönyvekben, szójegyzéket és megfelelő gyakorlatokat is szükséges mellékelni. Nem érhetjük be azzal, amit a gyermek az irodalomórán és az otthoni olvasás során a standardból „fölcsipeget”. A szépirodalmi és más szövegekben a kétnyelvűek által másképp használt szavaknak, szerkezeteknek stb. ugyanis csak egy része fordul elő (s ezek felbukkanása is esetleges). Aligha találkoznak sűrűn gyermekeink irodalmi olvasmányaikban az olyan szavakkal, mint mondjuk a *személyi szám* (szm.¹ *születési szám*), a *forgalmi engedély* (szm. *műszaki* vagy *technikai igazolvány*), a *házassági anyakönyvi kivonat* (szm. *házasságlevél*) vagy a *hungarocell* (szm. *polisztirén* vagy *csikorgató*).

Ám még ha felbukkanak is a szövegekben – véletlenszerűen és kiszámíthatatlan módon – olyan szavak, amelyeket a kontaktusváltozatok beszélői másképp használnak, ha a két változatot kifejezetten nem konfrontálják egymással, nem biztos, hogy a diákok tudatosítják ezek jelentésének hasonlóságát vagy azonosságát.

Aligha van például olyan diák, aki az *erkölcsi bizonyítvány* kifejezés olvastán azonnal a bűnügyi nyilvántartásból készített kivonatra, vagyis a „*výpis z registra trestov*”-ra gondol, de még az sem bizonyos, hogy a *le-százalékol* szót azonnal összekapcsolja a szm. *invalidba tesz* kifejezéssel. Ha pedig a diák *filctollról* vagy *kaszinótojásról* olvas, bizonyára valamilyen különleges toll-, illetve tojásfajtára gondol, nem pedig az általa jól ismert *fixre* és *orosztóásra*. Az pedig természetesen eleve lehetetlen, hogy az olvasmányok révén bizonyos szavak eltérő *kiejtése* tudatosuljon

¹ A szm. rövidítéssel a szlovákiai magyar nyelvváltozatokat jelöljük.

– pl. az, hogy Voltaire nevét Magyarországon nem [voltér]-nek mondják, hanem [volter]-nek, vagy hogy az USA a magyarországi használatban nem [úesszá], hanem [usa] stb.

S találkozhatnak a diákok akár ötven szépirodalmi műben is a *bejárat*, további ötvenben a *lépcsőház* szóval, akkor sem biztos, hogy valaha is tudatosul bennük az a tény, hogy a *bejárat* Magyarországon szűkebb jelentésű, mint Szlovákiában, hogy ti. csak Szlovákiában laknak az emberek *bejáratban*, az anyaországiaknak ebben vagy abban a *lépcsőházban* van a lakásuk. A standard tanításának ilyen közvetett formája még akkor sem vezethet eredményre, ha a szépirodalmi olvasmányokon túl a tömegtájékoztató eszközök köznyelverterjesztő szerepével is számolunk.

3. Olyan helyzet, amelyben az iskolában tanult nyelvváltozat nem idegen nyelv ugyan, de külföldi, más nyelvközösségekben is előfordul. A legismertebb példák egyike Svájc, ahol a német (*schwyzertüütsch*) anyanyelvű gyermekek egy másik országnak, Németországnak a standardját tanulják az iskolában, szintén félig-meddig idegen nyelvként. Még inkább hasonlít a magyar helyzetre Luxemburg esete, ahol a helyi német anyanyelvváltozaton, a „lützelburgisch”-on és a standard németen kívül a franciát mint másodnyelvet is oktatják és használják. Az ilyen nyelvekben az anyanyelvváltozatok és a standard nyelvváltozat viszonyát Charles Ferguson¹ sokat idézett munkája nyomán *diglossziá*-nak szokás nevezni.

Ha elfogadjuk, hogy a Kárpát-medencében, de az anyaország határain túl élő tömbmagyarság nyelvi helyzete fergusoni értelemben vett *diglossziára*² hasonlít, még inkább egyértelművé válik, hogy az anyanyelvi nevelésnek nem lehet célja az anyanyelvként elsajátított kontaktusváltozat lerombolása, hanem inkább e változat mellé az ún. emelkedett *funk-*

¹ Charles A. Ferguson: *Diglosszia*. Pap Mária és Szépe György szerk.: Társadalom és nyelv, 291–317. Budapest, Gondolat, 1975.

² Azt, hogy a *ferguson*i diglossziára gondolunk, azért szükséges hangsúlyozni, mert a magyar szakirodalomban diglosszián egészen mást szokás érteni. Kutatóink a diglossziát leggyakrabban nem is társadalmi jelenségként értelmezik, hanem egyéni tulajdonságként; általában a beszélőnek azt a képességét értik rajta, hogy egy nyelven belül két nyelvváltozatot tud – a nyelvjárást és a köznyelvet – a beszédhelyzetnek megfelelően változtatva használni. – Ezek az értelmezések persze nem egyedülállóak; a diglosszia műszó jelentése az elmúlt évtizedek folyamán az angolszász irodalomban is nagymértékben kitágult.

ciókban használatos standardnak az elsajátíttatása úgy, hogy a gyermek minden beszédhelyzetben tisztában legyen azzal, melyik nyelvváltozat használata a helyénvaló. Legyen az a célunk, amit az egynyelvű, de egy nyelvükön belül diglossziás németországi svábok már elértek: a beszédhelyzethez önkéntelenül igazodó árnyalt nyelvhasználat. A svábok a beszélő nyelvi műveltségét nem azon mérik le, hogy az ember megtagadta-e az anyanyelvjárását, hanem azon, mennyire könnyedén és tökéletesen tud egy emelkedettebb változatba átváltani, amikor szükséges.

(1994)

KÉTNYELVŰ OKTATÁS

Közvelegesség és nyelvoktatás

Az egyes nyelvek különféle, viszonylag önállóan tekintett változatai a maguk „tisztaságában” a valóságos életben viszonylag ritkán fordulnak elő, különösen a beszélők szóbeli megnyilvánulásaiban. A standardnak, nyelvjárásinak, szaknyelvnek stb. vélt nyelvváltozat a tényleges nyelvhasználatban szinte mindig *közveleg*, vagyis olyan átmeneti, közbülső nyelvi alakulat (vagy „nyelvi egyveleg”), amely az egyik ilyen nyelvváltozattal sem azonosítható. Mivel a kétnyelvű oktatás célja két nyelv megtanítása, ahhoz, hogy ezt a célt konkretizálni tudjuk, tisztában kell lennünk azokkal az alapvető kérdésekkel, amelyek az emberi beszéd közvelegességével függenek össze. Nézzük azért meg, hogy a közveleg kérdése hogyan vetődik fel az oktatásban, először is az anyanyelv szempontjából!

1. Az anyanyelvű iskola egyik legnagyobb előnye, hogy lehetővé teszi az anyanyelv többféle változatának elsajátítását, illetve használatát (például standard nyelvváltozat, szaknyelvek, szépirodalmi stílus, hivatali, illetve közéleti stílus, ifjúsági és diáknyelv, szleng). E nyelvváltozatokkal kapcsolatban a diákok az anyanyelvi nevelés keretein belül elméleti ismeretekre is szert tesznek. A tananyagban azonban ezek nem úgy jelennek meg, mint az „életben”, hanem viszonylag önálló entitásokként, s így elsikkad az az egyáltalán nem mellékes tény, hogy e jól körülhatárolhatóan látszó nyelvváltozatok a nyelvhasználat gyakorlatában közvelegek.

Sajnos az emberi beszédmegnyilvánulások közveleges voltával még magyar szakos pedagógusaink sincsenek igazán tisztában. Amin persze nem is csodálkozhatunk, hiszen e nagy horderejű tényre eddig még a ta-

¹ Ez az írás a *Kinek (nem) jó a kétnyelvű oktatás?* című közlemény harmadik fejezete, melynek eredeti címe *Nyelv – nyelvváltozat – közveleg* volt. (Lásd a kötet végén található bibliográfiában!)

nár- és tanítóképzésben sem fordítottak kellő figyelmet. Pedig ha a pedagógus semmit nem tud az élő nyelvhasználat közvelegességéről, akkor nem is lehet képes objektíven megítélni sem a saját nyelvi gyakorlatát, sem a tanítványaiét. És ez nemcsak a magyar szakos tanárra vonatkozik, hiszen minden, anyanyelven tartott órán anyanyelvi nevelés is folyik. E ténynek pedig épp kisebbségi helyzetben van rendkívüli jelentősége, hiszen a kisebbségi gyermekeknek sokkal kevesebb lehetőségük van arra, hogy azt, amit az iskolában a nyelvváltozatok tanítása és gyakorlása terén elmulasztottak, az „életben” majd pótolják, hiszen ez az „élet” nem kis mértékben szlovák nyelvű.

A kisebbségi helyzet mindemellett mégis leginkább az anyanyelvi órán folyó anyanyelvi nevelésre ró különleges feladatokat. Amint a fentiekből kiderült, a szaktárgyak oktatása révén a diákok – a szakismeretek elsajátításával párhuzamosan – nyelvi ismeretek birtokába is jutnak, azaz elsajátítják anyanyelvüknek néhány fontos szaknyelvi regiszterét. Otthonról, a családból a gyerekek többsége egy mindennapi beszélt nyelvet hoz az iskolába, amely sokszor erősen nyelvjárási jellegű. A fiatalok egymás közötti nyelvhasználata gyakran tartalmaz olyan elemeket, amelyek a szleng kategóriájába tartoznak, vagy pedig – általánosabban véve – „ifjúsági nyelvi”-nek tekinthetők. Az anyanyelvi nevelésnek a nyelvi változottság szemszögéből tekintve két fontos feladata van: az egyik az, hogy a tanulókkal tudatosítsa e különféle regiszterek létét és használati szabályait, a másik pedig az, hogy megvilágítsa a tényleges nyelvi produktumok közveleges mivoltát, s képessé tegye a diákokat arra, hogy mindig megérezzék, milyen helyzetben „meddig mehetnek el” az éppen használni szándékozott alapnyelvváltozat normáinak megsértésében.

A szlovákiai magyarok által produkált közvelegeknek van egy sajátos dimenziójuk, olyan, amely az egynyelvű anyaországi beszélők esetében hiányzik, s így az ezzel összefüggő didaktikai kérdések a magyarországi anyanyelvi nevelésben nem is merülnek föl. A kétnyelvű beszélők nyelvhasználata nemcsak egyik vagy másik nyelvükön belül közveleges: a két nyelv között is van – beszélőnként, beszélői csoportonként eltérő mértékű és jellegű – átjárhatóság. Az anyanyelv szempontjából ez azt jelenti, hogy a gyermekek magyar nyelvű szövegeiben megjelenhetnek olyan nyelvi elemek, illetve nyelvtani formák, melyeknek kialakulása a másodnyelv hatásának köszönhető. Azaz a kétnyelvűek mindkét

nyelve közveleg – ún. *kétnyelvű közveleg* vagy *köztes nyelv* (*interlanguage*) –, amely a megvalósulás szintjén olykor feltűnően eltér az egy-nyelvű beszélőkéétől.¹

A kétnyelvű közvelegben sűrűn előforduló elemek és nyelvtani formák nemegyszer az egyes nyelvváltozatok rendszerének szerves részévé válnak: így jött létre például a szlovákiai magyar beszélőközösségben az a *kisebbségi anyanyelvváltozat*, amelyet az emberek többnyire a mindennapi beszédhelyzetekben használnak, de így jön létre a *magyar standard szlovákiai változata* is. Vagyis a közveleg az a „csatorna”, amely az egyik nyelv elemeit közvetíti a másik felé.

A kétnyelvű közveleg egyik jellegzetes típusát a fordítások képviselik. A másodnyelvű szöveg a kétnyelvű beszélőt még inkább arra készíti, hogy fordításkor a célnyelv normáitól eltávolodjon a másodnyelv irányába. Az elkészült fordítás pedig nemcsak a szöveg tartalmi oldalát közvetíti a – nemegyszer egynyelvű vagy elsőnyelvdomináns – olvasók/hallgatók felé, hanem a maga közveleges mivoltával nyelvhasználatukra is hatással van. Vagyis csatornájává válik a kontaktusjelenségek terjedésének, immár az első nyelven belül.²

Tudjuk, hogy az iskoláinkban használt tankönyvek nagy része fordítás, mégpedig az eredeti szöveghez túlságosan is ragaszkodó, ún. „szolgái” fordítás, vagyis olyan kétnyelvű közveleg, amelyben a másodnyelv normái felé való közeledés nem egy esetben eléggé erőteljesen megnyilvánul. Mivel a tankönyvi ismeretek iskolai elsajátításának egyik jellemző módja a szövegek többé-kevésbé pontos (olykor szó szerinti) memorizálása, a kétnyelvű közveleg létrejöttét eredményező kétnyelvű normák az illető szaknyelvi regiszterek normáivá válhatnak. Ez pedig – amint tudjuk – a magyarországi szaknyelvektől való eltávolodást eredményezi.³

¹ François Grosjean: *Life with Two Languages*. Cambridge, Massachusetts–London, England, Harvard University Press, 1982. – Kontra Miklós: *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1990.

² Hubik István: *A csehszlovákiai magyar fordítás általános problémái*. Zalabai Zsigmond szerk.: *A hűség nyelve*, 230–249. Bratislava, Madách, 1987. – Szabó Mihály Gizella: *A szlovákból magyarra való fordítás problémái Szlovákiában*. Magyar Nyelvőr, 113 (1989), 277–283.

³ Hubik István i. m. – Jakab István: *A magyar nyelv szlovákiai változatai*. Magyar Nyelvőr, 113 (1989), 140–149.

Ha még az alapvetően egynyelvű – bár közveleg jellegű – tankönyvi szövegek is az egy- és kétnyelvű magyar nyelvváltozatok erőteljes szétfejlődéséhez vezetnek, nem nehéz elképzelni, milyen hatással lenne a szlovákiai magyar szaknyelvekre a szaktárgyak szlovák nyelvű oktatása: ez esetben a diákok azokat a szakszavakat, -kifejezéseket és fordulatokat is csak szlovákul ismernék, amelyek a fordított szövegekben a magyarországi szaknyelvi normának megfelelően szerepelnek.¹ Amennyiben magyarul próbálnának szaknyelvi kérdésekről beszélni, nyelvhasználatuk közvelegessége olyan mértéket ölthetne, amely súlyos gátjává válhatna a hatékony szakmai kommunikációnak. Mivel a számtalan rögtönzést igénylő társalgás kommunikatív szempontból meglehetősen előnytelen megoldás, valószínű, hogy a szaknyelvi társalgás nyelveként az ilyen iskola diákjai és végzettjei inkább a szlovákot használnák.

Erre a következtetésre nem pusztán spekulatív úton jutottunk; ezt támasztják alá egyik, Szabó Mihály Gizellával végzett felmérésünk eredményei is. Vizsgálatunkban főleg a két nyelv váltogatásával, az ún. *kódvált(ogat)ással* kapcsolatosan tettünk föl kérdéseket 512 adatközlőnek, akik részben magyar, részben szlovák tannyelvű oktatási intézményt látogató szakmunkások és szakközépiskolások voltak. A válaszokból többek között kiderült, hogy a vizsgált diákok – legalábbis elvben – inkább elfogadhatónak tartják a teljes mértékben szlovák nyelvű szakmai társalgást két magyar személy közt, mint az olyat, amelyben a két nyelv keveredik. Kérdőívünknek erre vonatkozó kérdése úgy volt megfogalmazva, hogy a diákok számára egyértelmű legyen a kódváltás indokoltsága (a beszélők szlovák nyelven szereztek szakképesítésüket, s ezért nem ismerik szakterületük magyar műszókincsét). Érdekes itt idézni két adatközlői véleményt: „Szerintem, ha szlovák iskolába jártak, és a szakkifejezéseket nem ismerik magyarul, akkor inkább beszéljenek szlovákul, így se a szlovák, se a magyar nyelvet nem rontják a fele magyar, fele szlovák beszédükkel.” – „Jobb ilyenkor szlovákul társalogni. Szerintem hülyeség két nyelven nyögni.”

A válaszokból az is érződik, hogy diákjaink szemében a tisztán szlovák nyelvű társalgás csupán „szükséges rossz”, eszköz arra, hogy a két nyelv

¹ Mojzes Tímea: *Nyelvi kölcsönhatások vizsgálata egy „vérbeli” alternatív iskolában*. Irodalmi Szemle, 40/5 (1997), 61–76.

keverését elkerüljék. Egyéb esetekben inkább olyan kommunikatív stratégiákat részesítenek előnyben, amelyek alkalmasak arra, hogy „nyelvi nehézségek” esetén is a magyar nyelven belül maradhassanak.¹

A tényleges nyelvhasználat közveleges volta olyan tény, amely eddigi magyar nyelvi tankönyveinkben nem kapott kellő elismerést. Sokkal inkább az volt a helyzet, hogy a tankönyvírók és a pedagógusok azt a benyomást igyekeztek kelteni, hogy az emberek általában a standard nyelvváltozatot használják, ha pedig mégsem, akkor hibáznak. Az, hogy minden hosszabb konkrét nyelvi megnyilvánulás – különösen, ha szóbeli – közveleg, ebbe a koncepcióba nem illett bele. Nagyon fontos, hogy ez a szemlélet a jövőben megváltozzon; az új tankönyvek ne fessenek hamis képet a tényleges nyelvhasználatról, s ne állítsanak a tanulók elé olyan célokat, amelyeket azok eleve képtelenek elérni.

2. Ami a közösségünkben beszélt másik nyelvet, a szlovákot illeti, ez a tényleges nyelvhasználat síkján nem kevésbé közveleg, mint a magyar. S természetesen nemcsak a kétnyelvű beszélők által produkált nyelvi megnyilvánulások közvelegek, hanem az egynyelvű közösség tagjai által létrehozottak is.

A szlovák nyelv – a magyarhoz s a világ más nyelveihez hasonlóan – szintén számtalan, egymástól többé-kevésbé eltérő változatban él. Az eddigi másodnyelvtanítás legnagyobb hibája az volt, hogy nem a mindennapi beszélt nyelvi regisztereket részesítette előnyben, hanem valamiféle irodalmi nyelvet tanított, egy olyan nyelvváltozatot, amelyet valójában a szlovák anyanyelvűek sem igen használnak, hiszen ami szándékuk szerint „irodalmi nyelv” vagy ilyen-olyan szaknyelv, az a valóságban a beszélt nyelv, a nyelvjárás vagy valamely rétegnyelv irányába elmozduló közveleg. (S ez persze viszont is igaz: ami a beszélők szándéka szerint mindennapi beszélt nyelv vagy nyelvjárás, az legtöbbször az irodalmi nyelv, vagyis a standard nyelvváltozat irányába „elhajló” közveleg. Csak éppen ezekben az esetekben a beszélők kevésbé vannak tudatában annak, hogy ők ilyen vagy olyan nyelvváltozat normáját érvényesítik, illetve sértik meg.)

¹ Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella: *Kódváltás és nemzeti azonosságtudat*. Gadányi Károly, Bokor József és Guttmann Miklós szerk.: *Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat*, 163–174. Szombathely, BDTK, 1996. – „Népszerűsítő” változata: *Irodalmi Szemle*, 38/9 (1995), 82–90.

S ha a szlovák anyanyelvűek tényleges szlovák nyelvhasználata közveleges, mi sem természetesebb, mint az, hogy a magyar anyanyelvűeké is az. Ám ez a közveleg – az első nyelvihez hasonlóan – a másodnyelv esetében is érzékelhetően különbözik az egynyelvűek által produkálttól. Ha egyszer a szlovákiai magyarok, akik nagyrészt magyar domináns kétynyelvűek, az anyanyelvüket, a magyart sem beszélik úgy, mint az egynyelvű magyarországiak, még inkább érthető, hogy a másodnyelvüket, a szlovákot is úgy beszélik, hogy a létrejövő közveleg nemcsak a szlovák nyelven belül mutat kisebb-nagyobb mértékű átmenetiséget, hanem a magyar nyelv irányába is „elhajlik”, s ez az, amiben – a hiányos elsajátítás és felejtés termékei mellett – lényegesen különbözik az egynyelvű szlovák beszélők által produkált közvelegektől. Vagyis a szlovákiai magyar diákok szlovák nyelve a nyelvhasználat gyakorlatában éppúgy kétynyelvű közveleg, mint a magyar, és ezt az iskolának is tudomásul kell(ene) vennie. (S persze az oktatásügyi minisztériumnak sem volna szabad lehetetlent követelnie a diákoktól: azt, hogy kétynyelvű létükre úgy beszéljék a szlovák nyelvet, mintha egynyelvűek lennének.)

Az oktatásnak természetesen arra kell törekednie, hogy a magyarok szlovák nyelvhasználata minél kisebb mértékben legyen e tekintetben közveleges, ám azt is tudatosítani kell, hogy az első nyelv irányába történő elmozdulásokat teljesen kiküszöbölni lehetetlenség.

(1996)

Kétnyelvű egyén – kétnyelvű közösség – kétnyelvű iskola

Kétnyelvűségi alapfogalmak

1. A *kétnyelvűség* kérdéskörét sokan és sokféleképpen közelítették és közelítik meg¹. A fogalom értelmezésébe gyakran politikai tényezők is belejátszanak: a burkolt beolvasztásra törekvő többségi hatalmak gyakran értelmezik a kétnyelvűséget elvileg a két érintett nyelv magas szintű birtoklásaként, gyakorlatilag pedig inkább az államnyelv kitűnő ismereteként, a kisebbségi nyelvre való tekintet nélkül². Pedig a nemzetközi tudományosságban közhelynek számít, hogy két nyelv magas szintű ismerete a kétnyelvűek többségére egyáltalán nem jellemző³.

A két nyelv ismerete közti eltérések legfontosabb oka nyilvánvaló: a kétnyelvű közösségek többségében a nyelvek használata között munkamegosztás van; a nyelvhasználat színtereinek egy részén az egyik, más színtereken a másik nyelv használatos (pl. a magánéletben és az iskolában a kisebbségi, a munkahelyen és a hivatalokban a többségi nyelv). Ilyen helyzetben eleve nem fejlődhet ki azonos szintű tudás a két nyelvben, ill. annak egyes regisztereiben. A kétnyelvű közösségben élő egyének külön-külön mindkét nyelvben gyöngébbek, mint a nekik megfelelő egynyelvű beszélők.

¹ François Grosjean: *Life with Two Languages*. Cambridge, Massachusetts–London, England, Harvard University Press, 1982. – Göncz Lajos: *A kétnyelvűség pszichológiája*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1985. – Suzanne Romaine: *Bilingualism*. Oxford, Basil Blackwell Ltd, 1989.

² Tove Skutnabb-Kangas: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.

³ Max Adler: *Collective and Individual Bilingualism*. Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1977. – Ilse Lehiste: *Lectures on Language Contact*. Cambridge, Massachusetts–London, England, The MIT Press, 1988. – Kontra Miklós: *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

2. *Egyéni kétnyelvűség kétnyelvű beszélőközösségben.* Az oktatás szempontjából a kétnyelvűség funkcionális felfogása látszik a legmegfelelőbbnek. Ennek alapján azt a személyt tekintjük kétnyelvűnek, aki kétnyelvű beszélőközösségben él és mindennapi beszédtevékenysége során két nyelvet használ, a beszédhelyzetnek megfelelően változtatva őket. Az így felfogott kétnyelvűségbe nem tartoznak bele azok, akik egy másik nyelvet akár a legmagasabb szinten is birtokolnak, de nem élnek kétnyelvű beszélőközösségben, így e másik nyelvet csak alkalmanként használják. E két típust nemcsak az élethelyzet különbözősége választja el egymástól, hanem az is, hogy a kétnyelvűek kommunikatív kompetenciája bizonyos többlétszabályok ismeretével jár. Ezek meghatározzák, hogy milyen beszédhelyzetben melyik nyelven, annak melyik változatán lehet vagy kell megszólalni.

A fenti funkcionális meghatározás alapján leszögezhetjük, hogy a szlovákiai magyar beszélők jelentős része kétnyelvű, természetesen a szónak tágabb értelmében. Annál is inkább így van ez, mert a kétnyelvűség egyik válfajaként a „passzív” vagy „receptív kétnyelvűség”-et is számon tartják, vagyis azt az állapotot, amikor az egyén a másodnyelven elhangzó kijelentéseket érti ugyan, de maga ilyenek megtételére nem képes.

3. *Közösségi kétnyelvűség.* Egy beszélőközösség a fentiek alapján akkor kétnyelvű, ha tagjai mindennapi beszédtevékenységük során két nyelvet használnak. A szlovákiai magyar kisebbség mint közösség is kétnyelvűnek tekintendő, még ha a hozzá tartozó beszélők egy része nem beszéli is a másodnyelvet; egyrészt azért, mert a szlovákul nem tudók is a szlovák befolyás alatt álló, kétnyelvű normák által szabályozott kontaktusváltozatot sajátítják el anyanyelvként s használják; másrészt pedig azért, mert ők is kétnyelvű kommunikatív kompetenciával rendelkeznek: tudják, milyen színtereken, milyen beszédhelyzetekben szólhatnak meg magyarul, s milyen színtereken, beszédhelyzetben kell(ene) szlovákul beszélniük.

A közösségi kétnyelvűséggel kapcsolatban érdemes kitérni a *beilleszkedés* (integráció) fogalmára, melynek a kisebbség kétnyelvűsége az egyik látványos megnyilvánulási formája. A beilleszkedést a többségi hatalom többnyire a kisebbség egyoldalú alkalmazkodásaként értelmezi, sőt sok esetben a kisebbség beolvadását érti rajta. Az elfogulatlan szakembe-

rek szerint viszont a beilleszkedés dinamikus folyamat kell legyen, amelyben mind a kisebbség, mind a többség cselekvően vesz részt, s melynek során mindkettőnek meg kell változnia. Pl. a kisebbség vállalja a többségi nyelv megtanulásának és használatának terhét, a többség viszont ennek fejében lehetővé teszi a kisebbség számára saját nyelvének minél szélesebb körű használatát ott, ahol ez lehetséges.

Az integráció elmaradásáért nem feltétlenül a kisebbség a felelős: a kisebbség beilleszkedését a többség változási készségének hiánya is megíúsíthatja. Ha például a többség korlátozza a kisebbségi nyelv használatát, a kisebbség ellenállást tanúsíthat a többségi nyelv elsajátításával és használatával szemben.¹

4. *Intézményi kétnyelvűség.* Intézményi kétnyelvűségről azokban az országokban vagy több-kevesebb önállósággal rendelkező, országon belüli közigazgatási egységekben beszélünk, melyekben az államigazgatás két nyelven folyik.

Sajátos paradoxon, hogy a hivatalosan kétnyelvű országokban kevesebb a kétnyelvű ember, mint az ún. egynyelvűekben. Ennek az az oka, hogy egy országot éppen azért ismernek el hivatalosan kétnyelvűnek, hogy biztosítsák a két nyelv egyenrangú használatát egy országon belül, nem pedig azért, hogy a lakosságot két nyelv megtanulására kényszerítsék. Az ilyen intézményi kétnyelvűség tehát épp azt teszi lehetővé, hogy maguk a lakosok egynyelvűek maradhassanak. Amint Kloss írja: egy svájci polgár mindennapi életét nem befolyásolja jobban a más nyelvű csoportokkal való együttélés, mint mondjuk egy dán polgárét az a tény, hogy országa Németországgal és Svédországgal határos.²

5. *Nyelvi dominancia – nyelvi egyensúly.* A nyelvek ismeretében jelentkező különbségek alapján két típust különböztethetünk meg: a) *domináns kétnyelvűség* vagy *nyelvi dominancia* – az egyik nyelv lényegesen jobb ismerete; b) *balansz kétnyelvűség* vagy *nyelvi egyensúly* a két nyelv egy-

¹ Tove Skutnabb-Kangas: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.

² Heinz Kloss: *Types of Multilingual Communities: A discussion of ten Variables.* Stanley Lieberman szerk.: *Explorations in Sociolinguistics*, 7–17. Bloomington, Indiana University, 1967.

forma (egyformán jó vagy egyaránt rossz) ismerete. A magyar óvodába és iskolába járó, ill. járt, homogén házasságból származó gyermekek és felnőttek többnyire magyar domináns kétnyelvűek, ami egyértelműen kedvező jelenségnek tekinthető, mert csak a tömeges anyanyelvi dominancia képes megóvni a kisebbséget a gyors nyelvcsereétől. S éppen ezért veszélyesek azok a törekvések, amelyek a magas szintű szlováknyelv-tudás tömegmértét elérését célozzák. (Nem emelhetünk viszont kifogást az értelmiségiek magas szintű szlováknyelv-tudása ellen.)

6. *Kontaktusváltozat.* A nyelvi érintkezésekkel foglalkozó kontaktusnyelvészet egyik alapfogalma a kontaktusváltozat. Ez nem más, mint egy nyelvnek kontaktushelyzetben létrejövő változata, amelyben *kétnyelvű normák* érvényesülnek¹. A kontaktusváltozat elsősorban abban tér el az illető nyelv többi változatától, hogy az érintkezés erősségétől függően, kisebb vagy nagyobb mértékben (*langue* szinten is, azaz a nyelvi rendszerben is, nemcsak a nyelvhasználatban) ún. *kontaktusjelenségek* fordulnak benne elő. Ha a kontaktusváltozatot kialakító közösség megszűnik kétnyelvű lenni úgy, hogy első nyelvét megtartja (azaz nem esik át nyelvcsere), nyelvét már csak történeti értelemben tekintjük kontaktusváltozatnak még akkor is, ha a kontaktusjelenségek megmaradnak benne.

Tudni kell, hogy a kétnyelvűek által beszélt nyelvváltozatok – mégpedig mind az első-, mind a másodnyelviek – *szükségszerűen* kontaktusváltozatok, azaz a kétnyelvűek mindkét nyelve *szükségszerűen* tér el az egy nyelvűekétől, noha az eltérések mértéke a kétnyelvűség típusától, a beszélők nyelvi tudatosságától és attitűdjeitől s más tényezőktől függően jelentős egyéni különbségeket mutathat.

Az államnyelvről szóló új törvénytervezet azzal, hogy államnyelvként a szlovák nyelv irodalmi nyelvi változatát állapítja meg,² bizonyos értelemben az egész szlovákiai magyar kisebbséget bűnözővé nyilvánítja. (Igaz, ezt teszi a tájnyelvi változatokat beszélő szlovákokkal is, de rajtuk aligha fogja bárki is a törvényt számonkérni.) A szlovákiai magyarok

¹ Kontra Miklós: *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1990.

² A törvényt a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa 1995. november 15-én fogadta el. Az elfogadott változatban „államnyelv”-en nem minden esetben kell a szlovák nyelv kodifikált formáját érteni, de alapszemlélete változatlan maradt.

anyanyelvüknek irodalmi nyelvi változatát sem beszéljük ugyanúgy, mint a magyarországi egynyelvű magyarok, még kevésbé képzelhető el, hogy a szlovák nyelvet beszéljék az egynyelvű művelt szlovákok által használt formában, mégpedig iskolázottságuk fokától függetlenül.

A kétnyelvű oktatás alapkérdései

Tágabb értelemben minden olyan oktatási formát kétnyelvűnek szokás tekinteni, melynek egyik célja a diákok kétnyelvűsítése (a kétnyelvűség tág, többek között az erős anyanyelvi dominanciájú változatát is magába foglaló értelmezése mellett). Így tekintve tehát kétnyelvű az olyan iskola is, amely a többség nyelvét csak tantárgyként oktatja.¹

A tágabb értelemben vett kétnyelvű oktatást aszerint fogjuk osztályozni, milyen szerepet játszik benne az egyik és a másik nyelv. Ezen az alapon három fő típust különböztethetünk meg: a) azt, melyben a másodnyelv kizárólagos vagy erősen uralkodó helyzetű; b) azt, amelyben a két nyelvnek nagyjából egyforma a súlya mint oktatási nyelvnek; c) azt, melyben az első nyelv kap kizárólagos vagy erősen uralkodó szerepet.

MÁSODNYELVŰ OKTATÁS

1. *Teljes mértékben másodnyelvű oktatás.* Ezt a formát valamennyien jól ismerjük, hiszen a szlovákiai magyar szülők egyharmada ezt választja (önként vagy kényszerből) gyermekei számára: a kisebbségi gyermekek a többségiek számára létesített iskolákba járnak, ahol anyanyelvüket tantárgyként sem tanulják. Tove Skutnabb-Kangas tipológiájában (i. m.) az ilyen oktatást *nyelvi befullasztás*-nak nevezi, mivel célja az anyanyelv „befullasztása”, „megfojtása”, a többségi nyelvvel való fölcserélése.

Tapasztalatból tudjuk, de a kutatások is arra engednek következtetni, hogy a teljes mértékben a másodnyelven tanuló gyermekek rendszerint – különösen a formális regiszterekben – másodnyelvdominánssá vál-

¹ Arturo Tosi: *Home and Community Language Teaching for Bilingual Learners: Issues in Planning and Instruction.* Language Teaching, 19 (1986), 2–23.

nak¹, anyanyelvi fejlődésük megreked, s legfőljebb az informális stílusoknak (az ún. „konyhanyelvnek”) maradnak birtokában. Amennyiben államnyelvi többségű területen élnek, kétséges, hogy egyáltalán alkalmassak maradnak-e anyanyelvük átörökítésére (sokszor ez a szándék már föl sem merül bennük). Ez a megoldás tehát az anyanyelv *leépüléséhez* vezet, s eddigi ismereteink szerint a hatékony ismeretszerzést is gátolja, legalábbis a dominanciaváltás előtt, amikor a diáknak még az első nyelve az erősebb. Ezenkívül ez a kétnyelvűsítési módszer – különösen a hátrányos helyzetű gyermekeknél – különféle neurotikus tünetek és beszédzavarok előidézőjévé válhat.²

Az asszimiláció szempontjából tekintve a kérdést, érdemes megemlíteni, hogy Sándor Anna kimutatta: a Zoboralján (s bizonyára másutt is) közvetlen összefüggés van a településen működő magyar iskola megszűnésének éve és a magyar lakosság részarányának csökkenése között: minél régebben szűnt meg az iskola, annál rohamosabban csökkent az azóta eltelt időben a magyar lakosság lélekszáma.³

2. *Anyanyelvápolás.* A szórványban élő kisebbségek esetében szokták alkalmazni, pl. az egykori Jugoszláviában, ill. mai utódállamaiban; emigráns változata, az ún. *vasárnapi iskola*. Néhány éve Szlovákiában is megpróbálkoztak hasonló formával (az Anyanyelvi Társaság magyar nyelvi és irodalmi tanfolyamokat szervezett szlovák iskolába járó gyermekeknek). Lényege, hogy a többségiek számára létesített iskolákban, a kizárólag a többség nyelvén folyó kötelező oktatáson kívül, annak mintegy kiegészítésképpen a kisebbségiek külön órán vagy szakkörön (nem is föltétlenül az iskola épületében) anyanyelvük nyelvtanát és nemzeti irodalmukat tanulják.

Az anyanyelvápolást egyfajta szükségmegoldásnak kell tekinteni. Vesztélyes, ha az olyan területeken is megjelenik (akár egyedüli, akár a szülőket kompromisszumra csábító alternatív formaként), ahol nincsenek objektív akadályai az anyanyelvű iskola létrehozásának.

¹ Vö. Árochová–Šebová: *Novšie poznatky o bilingvizme a ich využitie vo vyučovacom procese*. Psychológia a patopsychológia diéta, 25 (1990), 135–150.

² Bajnok István: *A helytelen kétnyelvűsítés a gyermekgyógyász szemével*. Győri-Nagy Sándor és Kelemen Janka szerk.: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II.* Budapest, Pszicholingva Nyelviskola/Széchenyi Társaság, 1992.

³ Sándor Anna: *Magyar család a nyelvhatáron*. A Hét, 39/35 (1994), 9; 39/36 (1994), 11.

3. *Nyelvoktatás.* Az ún. nyelvoktató iskolákban az oktatás a többség nyelvén folyik, de a diákok anyanyelvét tantárgyként oktatják. Gyakorlatilag ebbe a kategóriába sorolhatók egyes szakiskoláinknak elvben „magyar tannyelvű” osztályai, melyekben a diákok magyarul csak a magyar nyelvet és irodalmat tanulják.¹

A pusztá anyanyelvápolásnál ez a forma előnyösebb, mivel itt az anyanyelvi óra szerves részét képezi a tanrendnek, minden diák számára kötelező, s ezáltal maga az iskola is kisebbségi. Térségünkben az sem utolsó szempont, hogy megszüntetni is nehezebb, mint a kötelező oktatáshoz lazábban kötődő anyanyelvápolást.

Ám a nyelvoktató iskolának is csak akkor van létjogosultsága, ha a kisebbség tagjai már többségi anyanyelvűek, vagy legalábbis erősen másodnyelvdominánsak (pl. a magyarországi nemzetiségi iskolák növendékei). Minálunk tehát ilyen iskolák bevezetése legfőljebb Nyitra vagy Kassa vidékének elszlovákosodó falvaiban volna indokolt, ott is csak egy átgondolt *nyelvélesztési program*² keretében (amelyben az anyanyelven oktatott tantárgyak száma az évek múltával fokozatosan emelkedne). – Kisebbségi anyanyelvű, nyelvüket folyékonyan beszélő gyermekek esetében a nyelvoktatás vagy az anyanyelvápolás éppúgy nyelvi befulladás program, mint a teljes másodnyelvű oktatás. Ennek is ugyanaz a célja: az anyanyelv elfojtása, a többségi nyelv egyedulalmának biztosítása.

KÉTTANYELVŰ OKTATÁS

4. *Kéttannyelvű oktatás.* A kéttannyelvű iskolákban a tantárgyak egy részét az egyik, a másik részét a másik nyelven oktatják; rendszerint a hűmán tantárgyakat a kisebbség anyanyelvén, a reál tárgyakat pedig az államnyelven. Ilyen a szlovákiai magyar diákok számára létesített szakközépiskoláknak és szakmunkásképzőknek, ill. azok osztályainak egy része, s ilyenek lennének a jelenleg tervezett ún. „alternatív iskolák” (alap- és középiskolák) is.

¹ Mojzes Tímea: *Nyelvi kölcsönhatások vizsgálata egy „vérbeli” alternatív iskolában.* Irodalmi Szemle, 40/5 (1997), 61–76.

² A *nyelvélesztés* olyan nyelvtervező tevékenység, melynek célja a zajló (s esetleg a már lezajlott) nyelvcsera visszafordítása, a beszélők előző nemzedéke(i) által anyanyelvként beszélt nyelv újbóli elterjesztése az érintett beszélőközösségben.

Kéttannyelvű iskoláink leginkább a Skutnabb-Kangas-féle tipológiájában szereplő ún. *átirányító programokkal* vethetők egybe, melyeknek célja, hogy a diákokat képessé tegyék a teljes mértékben másodnyelvű oktatásban való részvételre. Ezekben az anyanyelv hasonlóképpen leépül, mint a nyelvi befulladás programokban, mert céljuk nem az anyanyelv megőrzése, hanem a többségi nyelvű oktatásra való minél gyorsabb átállás.

A kérdés egyik legelismerőbb szakértője, Jim Cummins egyik legújabb tanulmányában számos empirikus kutatásnak messzemenően egybehangzó eredményét összegezve megállapítja, hogy a kisebbségi nyelvben elért teljesítmény általában függvénye az e nyelven történő oktatás mennyiségének, ugyanakkor a többségi nyelv fejlődése viszonylag független attól, hogy azt az iskolában milyen mértékben használják oktatási nyelvként. Ha mégis van összefüggés a többségi nyelven való tanulás és az iskolai eredményesség között, akkor ez nemegyszer fordított: minél nagyobb mértékben kénytelenek a diákok a többségi nyelvet oktatási nyelvként használni, annál rosszabb az e nyelvben és e nyelven elért teljesítményük.¹

Az ún. „alternatív iskolák” bevezetésére irányuló, egyre agresszívebb kormányzati törekvések nemcsak azért veszélyesek, mert a kisebbségi nyelv rendkívül fontos regisztereinek, a szaknyelveknek a létét veszélyeztetik, s ezzel a két nyelv váltakozó használatára, ún. *kódvált(ogat)ásra*, vagy ahogy laikusan nevezni szokás, „kevertnyelvűsége”, „makaróni nyelvhasználatra” kényszerítik a beszélőket, hanem azért is, mert ezzel a kisebbségi nyelvek nagymértékű presztízscsökkenését is előidézik. A mai fejlett ipari társadalmakban aligha fog bármely kisebbség hosszú távon ragaszkodni egy olyan nyelvhez, amely alkalmatlan mindannak a kifejezésére, ami „modern”, ami a jövő, ami az emberek nagy része számára az „életminőség”-et jelenti. Az a nyelv, amely nem használható a szakmai és társadalmi előrehaladás eszközeként, behozhatatlan hátrányba kerül vetélytársaival, mindenekelőtt az állam nyelvével szemben.

5. (*Szorosabb értelemben vett kétnyelvű oktatás.* A kéttannyelvű iskolákat gyakran nevezik kétnyelvűeknek, ám ezt a megnevezést jobb volna azon iskolatípus megnevezésére fenntartani, melynek fő jellemzője, hogy *ugyanazon az órán* használatos mindkét nyelv egyes tantárgyak oktatásában. E tí-

¹ Jim Cummins: *Bilingualism and Second Language Learning*. Annual Review of Applied Linguistic, 13 (1993), 51–70.

pus klasszikus formáját Szlovéniában és Horvátországban vezették be az 50-es évek végén. A „szlovén modell” jellegzetessége, hogy a magyar és szlovén gyerekek ugyanazokba az osztályokba járnak, vagyis a kétnyelvű iskolák látogatása a többségi gyermekek számára is kötelező. Ez a tény nagyban növeli a magyar nyelv presztízsét.¹ (A horvátországi kétnyelvű iskolákat ezzel szemben csupán a magyar anyanyelvű gyermekek látogatják.)

A szlovákiai magyar szakiskolákban is előfordul, hogy egyes szaktárgyakat két nyelven tanítanak, különféle okokból: az egyik gépészeti szakmunkásképzőben pl. azért, mert e közös igazgatású magyar–szlovák iskolában egynémely szakon kellő számú érdeklődő hiányában összevont osztályt létesítettek; a dunaszerdahelyi egészségügyi szakközépiskolában azért, mert a szaktárgyat oktató pedagógus másodnyelvdomináns, s a tankönyv is szlovák nyelvű.

A szlovén és horvát modelltől eltérően a szlovákiai kétnyelvű oktatás nincs sem elméletileg, sem módszertanilag megalapozva, a pedagógusok szakmai segítséget nem kapnak, aminek nyilvánvaló oka az, hogy papírforma szerint ilyen iskolatípus nem létezik. (Következménye pedig az ilyen oktatás eredményességében mutatkozik meg – és felmérésre vár!)

A tantárgyak többségét (vagy akár kis részét) egyszerre két nyelven oktató kétnyelvű iskola – még a szlovéniai és horvátországi is – kényszermegoldásnak tekinthető (emezek is ilyenként jöttek létre eredetileg, hamarosan azonban a szükségből erényt próbáltak kovácsolni); a két nyelv ilyen jellegű keverése nem eredményezheti stabil kétnyelvűség kialakítását, ill. a két nyelv egymástól való egészséges elkülönítését (koordinált kétnyelvűséget).

A végeredményt tekintve e programok is tulajdonképpen az átirányítókkal állíthatók párhuzamba, hiszen – a délvidéki példák is ezt mutatják – a többségi nyelv az évek múltával egyre inkább uralkodó szerepet kap az oktatásban.

6. *Belemerítés.* Tudjuk, hogy léteznek olyan másodnyelvoktatási programok, melyekben a diákok a tantárgyak egy részét másodnyelvükön tanulják (sőt kezdetben szinte minden tárgyat), anélkül, hogy ez anyanyelvi fejlődésüket vagy az általános ismeretszerzés folyamatát hosszabb távon nehezítené.

¹ Bence Lajos: *Egy elmulasztott lehetőség margójára. (A kétnyelvű oktatás harminc éve Szlovéniában).* Győri-Nagy Sándor és Kelemen Janka szerk.: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*, 68–73. Budapest, Pszicholingva/Széchenyi Társaság, 1992. – Szilágyi Imre: *Kétnyelvű iskolák a Muravidéken.* Iskolakultúra, 4/8 (1994), 6–9.

Ám ezeket az ún. belemerítési programokat eddig még csupán a nyelvi szempontból *többségi* diákok esetében alkalmazzák sikeresen, akik az országukban élő *nyelvi kisebbség nyelvét* sajátítják el ily módon (a kanadai angolszász gyerekek a franciát, a katalóniai spanyol gyerekek a katalánt, az angol anyanyelvű velsziek és maorik a velszi, ill. maori nyelvet).¹

ANYANYELVŰ OKTATÁS

7. *Teljes anyanyelvű képzés.* Ennek jellemzője, hogy minden tantárgyat anyanyelven oktatnak, s a többségi nyelvet is – a nyelvtanítás módszereit tekintve – idegen nyelvként tanítják az anyanyelv közvetítésével. A felsőbb évfolyamokban a többségi nyelv oktatása, de főleg a többségi irodalomé már teljesen a többségi nyelven is folyhat.

E típushoz sorolhatók azok az iskolák is, amelyekben az alapvetően egynyelvű oktatás keretében a szakszókincset a többség nyelvén is tanítják, ill. e célból kötelező vagy fakultatív jelleggel ún. szakkonverzációs órákat is beiktatnak a tanrendbe. (Ezeket természetesen nyelvórának kell tekinteni.) Ilyenek a jelenlegi szlovákiai magyar tannyelvű alapiskolák és gimnáziumok. Ezek egynyelvűségét nem teszi kétségessé a szlovák nyelvű szakkonverzáció sem, mert ez egyértelműen szlovákórának tekinthető, nem pedig fizikának, biológiának, kémiának stb.

A teljes anyanyelvű képzés egyértelműen *nyelvmegőrző program*. Ez az oktatási forma Skutnabb-Kangas szerint (i. m.) az anyanyelv megtartása és fejlesztése szempontjából világviszonylatban is a legjobbak közé tartozik. A valóban kisebbségi tannyelvű iskola tehát minden fogyatékosága ellenére megbecsülendő érték.

A szakterminológia másodnyelvi megtanulása megfelelő módszertani elvek betartása mellett (ilyen mindenekelőtt a két nyelvnek egymástól való távoltartására) nem kell, hogy hátrányosan befolyásolja az anyanyelv helyzetét, legfeljebb időt vesz el az anyagnak anyanyelven történő gyakorlásától, ismétlésétől.

¹ *Studies on Immersion Education.* Sacramento, California, California State Department of Education, 1984.

8. *Erős anyanyelvi dominanciájú kétnyelvű oktatás.* Ez olyan átmene-
ti forma, amelyben alapvetően az anyanyelv szerepel oktatási nyelv-
ként, de – főleg a felsőbb évfolyamokban – egy-két tantárgynak az ok-
tatása a többségi nyelven vagy esetleg két nyelven folyik. Ilyenek vol-
tak az előző korszak szlovákiai magyar iskolái, melyekben a testneve-
lés és a honvédelmi nevelés oktatási nyelve – elvben legalábbis – a
szlovák volt.

Jelenleg ilyen néhány szakközépiskola és szakmunkásképző, azok,
amelyekben csupán egy-két szaktárgyat tanítanak szlovákul. Pl. a duna-
szerdahelyi mezőgazdasági szakközépiskolában a könyvvitel kivételével
minden tantárgy oktatása magyarul folyik (a könyvvitelé elvileg szlovák,
gyakorlatilag két nyelven).

Ilyenek az erdélyi magyar tannyelvű iskolák is, amelyekben a történe-
lem és a földrajz tanítása történik románul. Hasonló elképzeléssel állt elő
a szlovák oktatási minisztérium is az 1995. április 22-i tiltakozó nagy-
gyűlés határozataival kapcsolatos állásfoglalásában. Eszerint a magyar
tannyelvű iskolákban a szlovák nyelvet és irodalmat, a történelmet, a
földrajzot és a polgári nevelést szlovák nemzetiségű pedagógusok oktat-
nák (nyilván szlovákul).

Az egy-két tantárgynak a többségi nyelven való tanítása akkor a legke-
vésbé veszélyes, ha olyan tárgyról van szó, amelyekben a nyelvnek vi-
szonylag alárendelt szerepe van, pl. a testnevelés, a zene vagy a műhely-
munka. Kérdés – amelyet nem vizsgáltak –, hogy ez mennyire eredmé-
nyez nagyobb mértékű másodnyelvi tudást.

A történelem és a földrajz többségi nyelven való oktatásnak alighanem
az a célja, hogy a kisebbségi diákok elidegenítse saját népének történel-
métől és az anyaország földrajzától, ezzel pedig gyöngítse nemzetudatu-
kat és előmozdítsa könnyebb beolvadásukat. Ezenkívül a különféle tan-
tárgyak többségi nyelvű tanítása lehetővé teszi többségi nemzetiségű ta-
nárok alkalmazását, akik aztán a trójai faló szerepét játszhatják a legfon-
tosabb kisebbségi intézmény falain belül. Ezt a veszélyt hordoznak a
szlovákiai ún. alternatív iskolák is, amennyiben a magyar tannyelvű isko-
lák keretén belül hoznák őket létre.

Az egy-két szaktárgy többségi nyelven való oktatása csak szükségmeg-
oldásként, átmenetileg fogadható el, mivel e módszer pozitív szerepe a
másodnyelv elsajátításában nincs bizonyítva; hátrányai viszont eléggé

nyilvánvalóak, ha arra gondolunk, hogy ez a forma többnyire kétnyelvű oktatást eredményez, vagyis mindkét nyelvnek ugyanazon az órán való használatát, ami mindkét nyelvre nézve hátrányos.

A kétnyelvű oktatás nyelvlektani kérdései

A KÉTNyelvűség fajtái és az oktatás

1. Amikor az iskolai oktatás a gyermekek „kétnyelvűsítését” tűzi ki céljául, mindenekelőtt azt kell tisztázni, a kétnyelvűség mely fajtájának kialakítását tartja kívánatosnak. Nem létezik ugyanis sem „általában vett kétnyelvűség”, sem valamiféle „kétnyelvűségi standard”. A kétnyelvűségnek számos válfaja van, melyekben a két nyelv helyzete és viszonya más és más.

Az egyes kétnyelvűségi típusoknak ilyen szempontú értékelésekor érdemes utalni az újvidéki Göncz Lajos nyelvlektani kutatásaira (i. m.), aki munkatársaival többek között arra a kérdésre kereste a választ, a kétnyelvűség melyik típusának fejlesztése volna a vajdasági magyarok számára a legelőnyösebb. A szerző megállapítja: az, hogy milyen kétnyelvűség kialakítására kell törekedni, attól függ, melyik nyelvet részesítjük előnyben. Ha az anyanyelvet tartjuk fontosabbnak, akkor a legmegfelelőbb kétnyelvűségi típus az, amelyet az anyanyelv dominanciája és a két nyelvrendszernek egymástól való viszonylagos függetlensége (az ún. *koordinált kétnyelvűség*) jellemez. Az előbbi, az anyanyelv dominanciája elsősorban anyanyelvű oktatással érhető el, az utóbbi, a nyelvrendszerek függetlensége viszont olyan másodnyelvtanulási módszert igényel(ne), amely az anyanyelv közreműködését a minimálisra csökkenti.

Úgy vélem, az adott kisebbség konkrét helyzetétől függetlenül elfogadhatjuk azt a tételt, hogy az iskolának olyan kétnyelvűségekre kell törekednie, amelyben az első nyelv a domináns. A másodnyelvi dominancia ugyanis nagymértékben növeli a nyelvcsere veszélyét.

A szörványban élő kisebbségi töredékek esetében a tágabb társadalmi közeg államnyelvűsége e nyelv megerősödésének kedvez, s gyakran idéz elő a beszélőkben – az iskolától függetlenül is – balansz kétnyelvűséget, sőt mindinkább másodnyelvi dominanciát. Ezért nagyon is fontos, hogy az iskola az első nyelvet támogassa.

Ami pedig a többen élő kisebbségi csoportokat illeti, ezeknél a tágabb környezet – a mindennapi élet színterein legalábbis – a kisebbségi nyelv helyzetét erősíti ugyan, ez azonban nem lehet indok arra, hogy az iskola tanítási nyelve ne a kisebbségi nyelv legyen. Az ilyen kisebbségek esetében ugyanis rendszerint nincsenek objektív akadályai annak, hogy nyelvük széleskörűen használatos legyen a közéletben, a hivatalokban, a munkahelyeken stb., s így nincs is szükség a lakosság nagy részére kiterjedő magas szintű kétnyelvűségre. – A nagyobb fokú másodnyelvtudás, a többé-kevésbé balansz kétnyelvűség csupán az értelmiségiek esetében tekinthető természetes kívánalomnak. E rétegek számára viszont a másodnyelv kellő szintű elsajátítása rendszerint nem is okoz gondot.

2. Szlovákiában azt a kérdést, hogy a kétnyelvűségnek mely fajtáját tartjuk kívánatosnak a magyarság egyes rétegei számára, nem tették föl sem azok, akik anyanyelvünk megőrzésének módjait keresték, sem azok, akik a szlovák nyelv tökéletesebb elsajátítására buzdítottak. Hallgatólagosan szinte mindenki elfogadta, hogy az ideális az volna, ha a szlovákiai magyarok mindkét nyelvet magas, lehetőleg ún. „anyanyelvi szinten” beszélnék. Azt, hogy ez az állapot hogyan érintené a magyar nyelv jövőjét, kevesen gondolták végig (a kivételek között meg kell említeni nemrégiben elhunyt neves műfordítónkat, Hubik Istvánt).

A két nyelvvél szemben egyforma elvárásokat támasztók voltaképpen egyenlőségjelet tesznek közéjük fontosságuk tekintetében. Pedig nyilvánvaló, hogy az ember életének minden rezdülésére kiható anyanyelv szerepe nem hasonlítható össze egy olyan nyelv szerepével, mely csupán eszköz arra, hogy a kisebbségiek a szükséges mértékben integrálódni tudjanak a többségi társadalomba.¹

Az a tény, hogy a többségi hatalmak a hivatalos státussal nem rendelkező nyelvek használatát korlátozó nyelvtörvényekkel, a kisebbségekre nézve hátrányos közigazgatási átszervezésekkel, be- és kitelepítésekkel, a népszámlálási adatfelvételek manipulálásával, a kisebbségek megfélemlítésével és szellemi gyarmatosításával, s további leleményes eszközökkel olyan helyzetet igyekeznek teremteni, melyben a kisebbség egyre

¹ Einar Haugen: *The Ecology of Language*. Stanford, California, Stanford University Press, 1972.

több szintéren a többségi nyelv használatára kényszerül, nem lehet ok arra, hogy az ilyen helyzetet mint örök időkre adottat és megváltoztathatatlant fogadjuk el, s ennek megfelelően a kisebbségi oktatás céljainak meghatározásakor is ilyenként számoljunk vele; ezzel a többségi hatalmak kisebbségellenes törekvéseit tennék magunkévá.

AZ OKTATÁSI PROGRAMTÍPUSOK HATÉKONYSÁGA

Az, hogy a különböző oktatási modellek a tanulók milyen irányú nyelvi, értelmi, lelki fejlődéséhez teremtenek feltételeket, s hogy a diákok iskolai eredményei mennyire lesznek összhangban adottságaikkal, Göncz Lajos szerint megjósolható, ha a magyarázatot az ún. *hozzáadó/felcserélő kétnyelvűségi helyzet* megkülönböztetésére, valamint a *fejlődési kölcsönhatás elméletére* építjük.

1. *A hozzáadó – felcserélő kétnyelvűségi helyzet hatása.* Az ún. felcserélő (szubtraktív) kétnyelvűség az egyik nyelvnek a másikkal való fokozatos felcseréléséhez vezet. Ilyen helyzet akkor jön létre, ha a kisebbség nyelvét lenézik. – Ezzel szemben a hozzáadó (additív) kétnyelvűsége az jellemző, hogy az újonnan elsajátított nyelvi ismeretek kiegészítik a régieket. Hozzáadó kétnyelvűség akkor alakul ki, ha a környezet mindkét nyelvhez pozitívan viszonyul. A hozzáadó kétnyelvűségi helyzet kedvező feltételeket teremt mind az első nyelv megőrzéséhez, mind pedig a másodnyelv kellő szintű elsajátításához.¹

Ami Szlovákiát illeti, a többségi hatalom mindent megtesz annak érdekében, hogy felcserélő kétnyelvűségi helyzetet hozzon létre: ez a céljuk a magyarellenességet előmozdító sajtóhadjáratoknak, a régebbi és újabb történelmet egyaránt érintő hamisításoknak, a többségi nyelv ismerete és az állam iránti lojalitás összekapcsolásának, az egynyelvrendszer megteremtését célzó nyelvi törvényhozásnak. Ám hála a magyar településterület tömörségének, valamint a még meglévő intézményrendszernek, helyi szinten az ilyen törekvéseket többnyire sikerül ellensúlyozni, s így a gyerekek valójában mindkét nyelv elsajátítására ösztönözve vannak, mindkettő érték-

¹ Wallace E. Lambert: *Language, Psychology, and Culture*. Stanford, California, Stanford University Press, 1972. – Göncz Lajos i. m. – Tove Skutnabb-Kangas i. m.

ként jelenik meg előttük. Kivételt képeznek a szlovák többségű területek lakói, valamint azok, akik nem magyar nevelési és oktatási intézményeket látogatnak (s ezek nincsenek kevesen).

A hozzáadó helyzet kialakításához kisebbségi körülmények között az anyanyelvmegeőrző programok, többségi körülmények között pedig a belemerítési programok járulnak hozzá a leghatékonyabban. – Az anyanyelv visszafejlődését eredményező, de a másodnyelv elsajátítását is hátráltató felcserélő kétnyelvűségi helyzet kialakulásához pedig a föntebb említettek közül a nyelvi befullasztási és az átirányítási programok vezetnek.

2. *A nyelvi képességek két területe.* A nyelvi képességeken belül meg lehet különböztetni a felszíni és a kognitív nyelvi kompetenciát.

A *felszíni nyelvi kompetencia* a beszéd olyan megnyilvánulásaiban jut kifejezésre, mint a kiejtés, alapszókinccs, alapvető nyelvtani szabályok ismerete, és lehetővé teszi a köznapi helyzetekben a kommunikációt, amikor azt a beszédhelyzet is segíti. – A *kognitív nyelvi kompetencia* nem más, mint a beszédnek mint a gondolkodás eszközének használata, összetett értelmi műveletek elvégzésének képessége nyelvi eszközök segítségével. Az elvont fogalmak megértésében, a rokon értelmű szavak ismeretében, összetett nyelvi közlések elemzésének sikerességében stb. nyilvánul meg.

Amint Göncz Lajos is hangsúlyozza (i. m.), a felszíni nyelvi kompetencia az első nyelvben az iskoláskor kezdetéig kialakul, és viszonylag gyorsan kifejleszthető a másodnyelvben is, a kognitív nyelvi kompetencia fejlődése azonban az általános értelmi fejlődés ütemét követi, és kialakulása sokkal hosszabb ideig tart. A másodnyelvben való kifejlődéséhez – nagy egyéni eltérésekkel – évekre van szükség.

Az iskolai eredményességet elsősorban a kognitív nyelvi kompetencia hátrózza meg, mert a legtöbb iskolai helyzet verbálisan telített és dekontextualizált (vagyis a diák a szövegértésben és szövegalkotásban nem vagy csak kevésbé támaszkodhat a beszédhelyzetre és más nyelven kívüli elemekre). A fejlett felszíni nyelvi kompetencia, amelyről akkor beszélünk, ha valaki a köznapi helyzetben folyékonyan beszél a nyelvet, még nem jelenti e nyelvnek mint az elvont gondolkodás eszközének sikeres használatát is.

A föntebb már említett Jim Cummins a kisebbségi gyerekek nyelvi kudarcait arra vezeti vissza, hogy nem részesültek kellő anyanyelvi oktatásban, s így nem alakult ki bennük a kognitív nyelvi kompetencia, mielőtt

nekifogtak volna a második nyelvnek. Ily módon jön létre az az állapot, amikor a kétnyelvű személy mindkét nyelvének még az alapregisztereit is rosszabbul beszéli, mint az adott nyelvek egynyelvű beszélői. Cummins szerint ugyanis a kognitív nyelvi kompetencia részben egyetemes jártaságokból áll, amelyek a világ minden nyelvében megvannak. Ezért ha valaki egyszer elsajátítja őket, a következő nyelvek tanulásakor felhasználhatja őket. Ha viszont ez nem történik meg hiánytalanul, nehezebben megy a további nyelvek elsajátítása is.

3. *A kétszeres félnyelvűség.* Skutnabb-Kangas és munkatársainak hipotézise szerint közvetlen összefüggés van a gyermeknek első és másodnyelvi teljesítménye között¹. A *fejlődési kölcsönhatás elméletének* alap tétele, hogy a másodnyelvből elért nyelvi tudás az első nyelvi ismeretek függvénye. Ez azt jelenti, hogy ha az első nyelvben a tudásszint alacsony, a másodnyelv beiktatása károsítja az első nyelv fejlődését, ugyanakkor az első nyelv nem megfelelő alakulása korlátozza a másodnyelv fejlődését is.

Ha az elsőnyelvi tudásszint a másodnyelv tanulásának kezdetekor magas, a másodnyelv intenzív oktatása (tantárgyként, nem pedig tanítási nyelvként!) a leghatékonyabb módja annak, hogy kialakuljon a legmegfelelőbb kétnyelvűségtípus, s a gyermek nyelvi fejlődését ne érje károsítás.

Az előbbi, kedvezőtlen fejlődés eredményeként létrejövő állapotot a skandináv és kanadai kutatók *kétszeres félnyelvűségnek* nevezték el, az ilyen gyermekeket pedig *félnyelvűeknek*. (Az utóbbi időben többen vitatják e fogalom létjogosultságát; a jelenség létezése azonban aligha tagadható, legfőljebb pontos meghatározása és leírása okozhat gondot, különösen pedig azoktól a még normálisnak tekinthető nyelvtudásbeli egyenetlenségektől való elhatárolása, melyeket a két nyelv funkcionális elkülönültsége törvényszerűen eredményez.)

¹ Az ezzel kapcsolatos egyik rendkívül tanulságos vizsgálat eredményére I. Tove Skutnabb-Kangas: *Language in the Process of Cultural Assimilation and Structural Incorporation of Linguistic Minorities*. C. C. Elert, S. Eliasson, S. Fries és S. Ureland szerk: *Dialectology and Sociolinguistics*, 191–203. Umea, 1977.

Összegzés

A kétnyelvűek nyelvtudásával kapcsolatos hipotézisek alapján Göncz Lajossal együtt megállapíthatjuk, hogy a kétnyelvűségi tapasztalat abban az esetben serkenetheti a kognitív (értelmi) fejlődést és az oktatásban is akkor várható a tanulók adottságainak megfelelő eredmény, ha az első nyelv fejlődéséhez adottak a feltételek. Ilyenkor az első nyelvben kialakul a *kognitív nyelvi kompetencia*, vagyis az a képesség, hogy a beszédet a gondolkodás eszközeként használják, ami az iskolában külön fontos azoknál a tantárgyaknál, amelyek elvont gondolkodási folyamatokat követelnek meg. – Ahhoz tehát, hogy a hozzáadó kétnyelvűségi helyzet feltételei létrejöhessenek a kisebbségi tanulók számára, az iskolában az első nyelvet kell fejleszteni, mert ekkor van rá esély, hogy kognitívan és kulturálisan gazdagító kétnyelvűség típusok alakuljanak ki.

Továbbá nagyon fontos, hogy a többségi nyelv tanulásához megfelelő legyen a lélektani háttér. Ehhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a nyelvi helyzet hozzáadóként legyen értékelhető, vagyis a gyerekek ne érezzék veszélyben anyanyelvüket, ne gondolhassák, hogy a másodnyelvet azért tanulják, hogy majd egyszer anyanyelvük helyébe lépjen. Ennek alapvető feltétele a *kisebbségi nyelv helyzetének jogi rendezettsége*. Csak akkor teremthető meg a kétnyelvűség egyfajta, legalábbis viszonylagos stabilitása (az anyanyelv szilárd helyzete, a másodnyelv hatékony használata), ha a kisebbségi közösség kellő garanciákkal rendelkezik arra nézve, hogy nyelvének funkcionális hatóköre nem fog leszűkülni. Csak így érhető el, hogy a másodnyelv ne veszélyeztesse az anyanyelv helyzetét.

Az előzőekből következően nem látszik járhatónak más út, mint az, melyen eddig haladt a szlovákiai magyar oktatás: a többség nyelvét tantárgyként oktató anyanyelvű iskola. Ezen a modellen belül kell keresni a többségi nyelv hatékonyabb oktatásának lehetőségeit.

(1995)

Nekünk miért nem jó?

A kéttannyelvű oktatás alapelvei

1. Oktatásügyi minisztériumunk az „alternatív”-nak mondott kéttannyelvű iskolák elfogadtatása érdekében szívesen hivatkozik arra, hogy külföldön is működnek kétnyelvű iskolák, mégpedig állítólag eredményesen. Nem mindig tudni, a minisztérium illetékesei konkrétan mely országok milyen kisebbségeire gondolnak ilyenkor.

A fordulat utáni első oktatásügyi miniszter, Ladislav Kováč Magyarországot hozta fel követendő példának. Tudjuk azonban, hogy Magyarországon és több más közép- és kelet-európai országban a volt NDK-tól az egykori Szovjetunióig épp a kéttannyelvű iskolák bevezetése gyorsította fel s tette visszafordíthatatlanná jó néhány kisebbség nyelvcserejét, többek között a magyarországi szlovákokét is. Maga az a tény, hogy a minisztérium ezt a példát követendőnek tartja, a legjobban árulkodik arról, milyen jövőt szán nekünk a többségi hatalom.

További példa, amelyre hivatkozni szoktak, a kanadai. Kanadában és néhány más országban valóban eredményesen működnek ún. *belemerülési* vagy *belemerítési programok* szerint oktató kéttannyelvű iskolák (a minisztérium ezeket angol megnevezésük alapján *imerznė školy* néven emlegeti).¹ Ám az ilyen programok a mi esetünkben nem jöhetnek számításba, mivel az ezeket alkalmazó iskolákat mindig a *többségi* gyermekek látogatják s a *kisebbségnek* a nyelvét tanulják ily módon. Vagyis e programok alapján minálunk a szlovák anyanyelvű gyermekeket lehetne esetleg eredményesen magyarul oktatni. A többségi nyelv ugyanis ilyen helyzetben nemcsak a család, hanem az egész társadalom részéről olyan erőteljes támogatást kap, amely – kedvező feltételek mellett – képes el-
lenulýozni a nem anyanyelven történő tanulás hátrányait.

¹ *Studies on Immersion Education*. Sacramento, California, California State Department of Education, 1984.

Ami a *kisebbségek* számára (is) létesített kéttannyelvű iskolákat illeti, ezek között ma még viszonylag kevés az igazán vonzó példa. Annál több az elretentő – világszerte se szeri, se száma az olyan kéttannyelvű iskoláknak, amelyekben a kisebbségi tanulók anyanyelve leéppül, akik ugyanakkor hátrányos helyzetbe kerülnek az anyanyelvükön tanuló többségi gyerekekhez képest.

Ami a sikeresnek mondott kéttannyelvű oktatási programokat illeti, ezekről viszonylag keveset tudunk. Annyi azonban biztos, hogy a kéttannyelvű oktatás eredményessége nagymértékben függ az adott kétnyelvűségi helyzet milyenségétől. Ún. *hozzáadó helyzetben*, amelyben a kisebbségi nyelv csak számszerűségében kisebbségi, státusát tekintve azonban – legalábbis az illető etnikai csoport településterületén – egyenrangú a többséggel, a kétnyelvű programok alkalmazása – bizonyos módszertani elvek figyelembevételével – akár sikeres is lehet. Ám minálunk a magyar nyelv koránt sincs ilyen kedvező helyzetben, s így ez az oktatási forma a mi viszonyaink közt nem is alkalmazható eredményesen. Ebből következően az erre való hivatkozás a minisztérium részéről csupán a laikus közvélemény félrevezetését szolgálja.

Mivel azonban a kormányzat várhatóan a jövőben is kísérletet tesz majd arra, hogy az ilyen iskolákra való hivatkozással a pedagógusokat és a szülőket megtéveszse, érdemes ismertetni azokat az alapelveket, melyeknek figyelembevétele eredményessé teheti a kéttannyelvű oktatást. Ehhez a kétnyelvűség, a kisebbségi oktatás és a nyelvi emberi jogok világszerte ismert és elismert szaktekintélyéhez, Tove Skutnabb-Kangas-hoz fordulunk segítségért, aki 1994-ben megjelent tanulmányában¹ a különféle típusú, sikeresnek látszó nyugat-európai kétnyelvűségi oktatási programok tapasztalatait összegzi, s tanulságképpen nyolc alapelvet vagy ajánlást fogalmaz meg, amelyet minden kétnyelvű oktatási program kidolgozásában figyelembe kellene venni.

¹ Tove Skutnabb-Kangas: *Educational Challenges in Multilingual Western Europe*. Robert Phillipson és Tove Skutnabb-Kangas szerk.: *Papers from the Round Table on Language Policy in Europe*, April 22, 1994. ROLIG-papír 52. Roskilde: Roskilde Universitetscenter, Lingvistgruppen, 1994.

2. A nyolc alapelv abból indul ki, hogy a kétnyelvű oktatás problematikája nem választható el az ún. *nyelvi emberi jogok* kérdésétől¹. Ezek legalapvetőbbike az, hogy a kisebbségnek joga van nyelve használatára és fejlesztésére iskolákban és más oktatási intézményekben, mégpedig úgy, hogy a kisebbség saját oktatási szakemberei határozzák meg a tantervet és a tanítási nyelv(ek)et. Továbbá nagyon fontos a kisebbség belső ügyeit érintő autonómiához való jog, legalább a kultúra, az oktatás, a vallás, az információáramlás területén. (Ez a megállapítás nem az áprilisi komáromi tiltakozó nagygyűlés anyagából származik², hanem Skutnabb-Kangas tanulmányából!)

Mivel nálunk a kollektív jogok érvényesítésének lehetőségét még a legmérsékeltebb szlovák ellenzéki politikusok is elutasítják, a kéttannyelvű oktatási programok bevezetéséhez hiányoznak az alapvető emberjogi feltételek. Éppen ezért, ha ilyen programokat mégis bevezetnének, ezek törvényszerűen másképp működnének, mint a sikeresnek mondott külföldi kéttannyelvű iskolák.

Vizsgáljuk most meg, hogy a szerző által megfogalmazott nyolc alapelv hogyan érvényesülne az ún. alternatív iskolákban!

1. alapelv: *Az oktatásnak azt a nyelvet kell jobban támogatnia, melynek az iskolán kívül kisebb az esélye arra, hogy ún. magas formális szintre fejlődjön.*

Hála a magyar nyelvterület tömörségének, a mindennapi beszélt magyar nyelv kifejlődésének a legtöbb magyar lakosságú településen (bár korántsem mindenütt!) az iskolán kívül is megvannak a feltételei, ám nem annak a választékos nyelvváltozatának, amelyre szerzőnk utal, amikor ún. magas formális szintről beszél. A közélet nyelve nálunk ugyanis leginkább a szlovák; ha mégis használjuk a magyart, ez leggyakrabban nyelvünknek nem a legválasztékosabb formája, hanem egy olyan változat, amely a nyelvjárásiasságot, sőt az ún. idegenszerűségeket és az ún. nyelvhelyességi hibákat is eltűri.

Az első alapelv szerint tehát az ún. alternatív iskoláknak elsősorban a magyar nyelvet kellene támogatniuk.

¹ Tove Skutnabb-Kangas és Robert Phillipson szerk.: *Linguistic human rights: overcoming linguistic discrimination*. Berlin, Mouton de Gruyter, 1994. – Robert Phillipson és Tove Skutnabb-Kangas: *Nyelvi jogok és jogsértések*. Valóság, 40/1 (1997), 12–30.

² 1995. április 22-én közel hétezer ember gyűlt össze a komáromi sportcsarnokban (és körülötte), hogy tiltakozzon a kormány oktatás- és művelődéspolitikája ellen. A művelődési nagygyűlésen elfogadott állásfoglalás síkra száll a magyar kisebbség öngazgatása mellett az oktatás és a kultúra területén. (Lásd Új Szó, 1995. április 24.)

2. alapelv: *Egy csoportba (osztályba) lehetőleg azonos anyanyelvű gyermekeknek kell kerülniük, főként az első években.* – Ez az egyedüli alapelv, amely az ún. alternatív iskolákban is egyértelműen érvényesülne, egyszerűen azért, mert a kormánynak nem áll szándékában, hogy a dél-szlovákiai szlovák anyanyelvű gyerekek számára is ilyen iskolákat szervezzen.

3. A harmadik elv ugyanis éppen az, hogy *MINDEN* gyermeknek *kétnyelvűvé kell válnia, nemcsak a kisebbségieknek!*

Olyan körülmények közt, amikor a többségi gyerekek is kötelező tantárgyként tanulják a kisebbség nyelvét, sőt ezen a nyelven tanulják a tantárgyak egy részét, nyilvánvalóvá válik a két nyelv egyenrangúsága, s megszűnik vagy jelentősen mérséklődik a kisebbségnek a nyelvesztéstől való félelme. Az ilyen helyzet pedig rendkívüli módon kedvez a többségi nyelv magas szintű sikeres elsajátításának.

Bár minálunk is fölvetették kormány szinten, hogy a szlovák iskolákban is lehetőséget kellene teremteni a magyar nyelv oktatására, ez csupán önkéntes alapon történne, mégpedig úgy, hogy a gyerekek a magyart tantárgyként tanulnák, nem az oktatás egyik nyelveként. Ennek pedig a mi helyzetünkben előreláthatóan az lenne a következménye, hogy a magyarórákat elsősorban a szlovák iskolába járó magyar gyermekek látogatnák, nem pedig a szlovákok. Ez a lehetőség pedig az ingadozó magyar szülők egy részét még inkább a szlovák iskola választására ösztönözhetné, vagyis ennek a megoldásnak is a magyar iskola látna a kárát.

4. alapelv: *Minden gyermeknek nagyjából azonos szinten kell lennie az érintett nyelvek birtoklásában, a két nyelvnek pedig azonos státussal kell rendelkeznie.*

Ennek az elvnek – a helyzetből adódóan – csak az első fele érvényesülne az ún. alternatív iskolában, a másik feléről szó sem lehetne, hiszen az utóbbi időben a szlovák nyelvpolitika épp ellenkező irányba halad. Amint az a legújabb nyelvtörvénytervezet alapelveiből is látható, a többségi hatalom nyelvünket még az eddig meglévő korlátozott jogaitól is meg szeretné fosztani.

A nyugati kétnyelvű oktatási programok összeállítói ez alapelv minél tökéletesebb érvényesítése érdekében még olyan „apróságokra” is ügyelnek, mint pl. arra, hogy a másik nyelv és kultúra azonos súllyal legyen jelen a tananyagban attól függetlenül, többségi vagy kisebbségi-e az iskola. (Esetünkben ez azt jelentené, hogy a szlovákok számára létesített kétnyelvű iskolákban a gyermekeknek pontosan ugyanolyan terjedelem-

ben kellene tanulniuk a magyar nyelvet, irodalmat, történelmet stb., mint a magyar gyermekeknek a szlovákokot.) Az oktatási szakemberek továbbá fontosnak tartják azt is, hogy a nyelvtudás értékelése azonos szempontok alapján történjék. (Esetünkben ez azt jelentené, hogy tenni kellene róla, hogy a szlovákok kéttannyelvű iskoláiban a pedagógusok ne legyenek elnézőbbek, ha a gyermekek nem tudnak jól magyarul, mint a magyar iskolákban, ha nem tudnak jól szlovákul.)

A negyedik alapelv érvényesítése érdekében az iskoláknak ezenkívül nagy gondot kell fordítaniuk arra, hogy a fizikai környezet is a két nyelv egyenrangúságát sugalmazza, vagyis kétnyelvű legyen minden felirat, nyomtatvány, körlevél, azonos legyen a két nyelv szerepe az iskolai ügyvitelben, az iskolai értekezleteken, ünnepeken stb. Sőt még arra is ügyelni kell, hogy az egyik vagy a másik nyelvi csoporthoz tartozó pedagógusoknak azonos legyen a státusuk, egyformák legyenek a munkakörülményeik, s bérezésükben se legyenek különbségek.

Az ún. vegyes lakosságú területek iskoláit érintő legújabb szlovák nevelési és oktatási koncepciótervezet – amely részben már a megvalósítás útjára is lépett – ezzel az elvvel részleteiben is homlokegyenest ellenkezik; elég csak a pedagógiai dokumentáció kizárólagos szlováknyelvűségének követelésére vagy a szlovák pedagógusoknak fizetendő külön jutásokra gondolni.

5. alapelv: *Minden pedagógusnak kétnyelvűnek kell lennie, azoknak is, akik a másodnyelvet tanítják.*

Nálunk e tekintetben is ellenkező törekvést tapasztalunk: az oktatásügyi minisztérium az előbb említett rendkívüli személyi pótlékok biztosításával egynyelvű szlovák pedagógusokat szeretne a magyarlakta területek ún. alternatív iskoláiba csábítani. Vagyis olyan embereket, akik nem ismernék a rájuk bízott fiataloknak sem a nyelvét, sem a helyzetét, sem pedig a lelkivilágát.

Ezenkívül nincs tudomásunk arról, hogy a minisztériumnak szándékában állna ezeket a pedagógusokat valamiképpen fölkészíteni erre, a számukra szokatlan, s nemcsak szakmai, hanem didaktikai és lélektani szempontból is rendkívüli hozzáértést és beleélési képességet igénylő helyzetre. Az olyan oktatás, melyben a pedagógusok a kétnyelvű diákok gyöngébb nyelvét használják, nálunk egyáltalán nincs módszertanilag megalapozva, még csak egy segédkönyv sem létezik, amelyet az oktatók kezébe lehetne adni.

Az, hogy a kéttannyelvű iskolákban a pedagógusoknak kétnyelvűeknek kell lenniük, a *másodnyelvet oktatókra* is érvényes. Ezzel szemben nálunk már régóta követeli a nacionalista közvélemény, hogy a szlovák nyelvet a magyar iskolákban szlovák nemzetiségű pedagógusok tanítsák, sőt az említett oktatási koncepciótervezetben még az a követelés is megjelent, hogy a pedagógusképző intézmények ne nyissanak a kisebbségek számára szlovák szakot. A magyarul nem tudó, szlovák nemzetiségű pedagógusoknak a magyar vagy a kéttannyelvű iskolákban való alkalmazását aligha úgy képzeli el a minisztérium, hogy előtte magyarnyelv-tanfolyamra küldi őket.

6. alapelv: *Az idegen nyelveket a gyermek anyanyelvén kell tanítani, vagy legalábbis a tanárnak ismernie kell a gyermekek anyanyelvét.* Mivel az eredeti tervek szerint a szülők dönthették volna el, mely tantárgyak oktatása folyjon szlovákul, nyugodtan tekinthetjük úgy, hogy a minisztérium ennek az alapelvnek a figyelembevételére sem gondolt.

7. alapelv: *Minden gyermek mindkét nyelvet kötelező tantárgyként tanulja az első osztálytól az érettségig.* Természetesen ez az elv sem érvényesülne az ún. alternatív oktatásban, hiszen a szlovák anyanyelvű tanulók számára a kormányzat nem szándékozik ilyen iskolákat létrehozni.

8. alapelv: *Mindkét nyelvet alkalmazni kell az iskolában tanítási nyelvként is, ám az egyik vagy a másik nyelven való oktatás mennyisége nem lehet azonos a kisebbségi és többségi tanulók esetében.*

Ennek az alapelvnek az érvényesítésével sem volna minden rendben az ún. alternatív iskolában. A létező kétnyelvű programokban ugyanis nem a szülők döntenek arról, milyen tantárgyakat oktassanak gyerekeiknek a másik nyelven, hanem hozzáértő oktatási szakemberek. Az egyes tantárgyak másodnyelvű tanítása ugyanis nem egyformán megterhelő a diákok számára, mivel a különféle tárgyak más-más mértékben veszik igénybe a gyermekek *kognitív nyelvi kompetenciáját*, az elvont gondolkodásban nélkülözhetetlen szerepet játszó, mélyebb nyelvi képességeiket.

Az ún. alternatív oktatásnak az a változata, amelyről újabban beszélnek a minisztérium illetékesei, mely szerint a szlovák nyelv már az első osztálytól kezdve tanítási nyelvként is megjelenne, mégpedig a szlovák nyelv, a matematika és a környezetismeret oktatásában, didaktikai szempontból teljesen elfogadhatatlan. Amint Skutnabb-Kangas is hangsúlyozza, első osztálytól kezdve csak a többségi gyermekek számára lehetséges

a másodnyelven való eredményes tanulás. Sőt, az említett tanulmány alapján úgy tűnik, hogy a működő kétnyelvű programokban leghamarabb a nyolcadik osztályban jelentkezik a nyelvi szempontból is igényes, a gyermekek kognitív nyelvi kompetenciájára nagyobb mértékben támaszkodó tantárgyak másodnyelvű tanítása.

3. A sikeresnek mondott kéttannyelvű oktatási programok didaktikai alapelveinek áttekintése után nem nehéz rájönni, hogy az ún. alternatív oktatás koncepciója ezek teljes mellőzésével készült. A tervezett oktatási program a jelenlegi társadalmi-politikai helyzetben a legkisebb mértékben sem azonosítható a sikeresnek mondott külföldi kétnyelvű oktatási programokkal. Már csak azért sem, mert kisebbségünk helyzete gyökeresen eltér azokétól az etnikai csoportokétól, melyeknél ezek a programok többé-kevésbé hatékonyan működnek.

Azt a tényt, hogy az ún. alternatív iskolák koncepciója szöges ellentétben áll a valóban működőképes kéttannyelvű oktatással kapcsolatos legtöbb kíváncsisággal, sajnos eddig nem aknáztuk ki eléggé, amikor különböző fórumokon az ún. alternatív iskolák bevezetése ellen tiltakoztunk. Talán még most sem késő! Ha például a mérsékelt szlovák ellenzék mérvadó egyéniségeit sikerülne meggyőzni arról, hogy az ún. alternatív iskolák koncepciója alapvetően rossz – nem azért, mert egy másik oktatási nyelvvél is számol, hanem azért, mert figyelmen kívül hagy egy se-reg alapvetően fontos módszertani követelményt –, ezek a politikusok sokkal nehezebben tudnák megmagyarázni, miért is támogatják az ún. alternatív oktatás bevezetését. Aligha érhetnék be ennek önkéntességére való hivatkozással, ahogy ezt most teszik. S ha a jelenlegi erőviszonyok mellett ennek nem lenne is nagy gyakorlati haszna, a jövőre nézve mégis csak alapot adhatna számunkra némi bizakodásra.

Aligha kétséges, hogy ha a szlovák kormányzat az elé a kérdés elé lenne állítva, hogy érvényesíti-e ezeket az alapelveket, vagy pedig inkább lemond a kétnyelvű oktatásról, ez utóbbi megoldást választaná. Sőt, aligha van Szlovákiában olyan szlovák politikai erő, amely támogatná az olyan kéttannyelvű iskolákat, amelyek a fenti követelményeknek megfelelnek. Ha ugyanis ezeket az elveket a mi helyzetünkre akarnánk alkalmazni, azt kellene megállapítanunk, hogy Szlovákiában akkor lehetne esetleg fontolóra venni valamilyen kétnyelvű oktatási program bevezetését, ha:

– érvényesülnének az alapvető nyelvi emberi jogok, vagyis a kisebbség maga irányítaná saját oktatásügyét, kultúráját és életének sok más területét is, az állami költségvetésből arányosan részesedve (azaz megvalósulna a komáromi tiltakozó nagygyűlés legfontosabb követelése);

– a kormányzat a magyarlakta területek szlovák anyanyelvű gyermekei számára is kéttannyelvű iskolákat létesítene, amelyekben ezek megismerkednének a magyar nyelvvel, kultúrával és történelemmel, ugyanolyan mértékben, mint a magyar gyermekek a szlovákkal, s a magyart nemcsak kötelező tantárgyként, hanem tanítási nyelvként is használnák, éppúgy, mint a magyarok a szlovákok;

– nyelvünk megkapná az őt megillető helyet mint az ún. vegyes lakosságú területek második hivatalos nyelve; teljes körű és következetes intézményi kétnyelvűség épülne ki, mely az írásbeli és szóbeli érintkezés minden lehetséges területére kiterjedne;

– a kéttannyelvű iskolákban csak kétnyelvű pedagógusok oktatnának, vagyis például a magyar gyermekek számára létesített oktatási intézményekben egynyelvű szlovák pedagógusok még a szlovák nyelvet sem taníthatnák;

– a másodnyelven oktatandó tantárgyakról nem a szülők döntenének, hanem a szakemberek, akik között éppúgy lennének kisebbségiek, mint többségiek.

Kérdés azonban, hogy egy olyan helyzetben, amelyben a magyar nem lenne megtűrt s háttérbe szorított nyelv, hanem Dél-Szlovákiának a szlovák nyelvvel egyenrangú kommunikációs eszköze, szükség volna-e egyáltalán bármiféle kéttannyelvű oktatásra. A szlovákiai magyarság helyzetének rendeződése alighanem olyan mértékben fokozná fiataljaink nyelvtanulási kedvét, hogy megfelelő módszerek alkalmazásával a magyar tanítási nyelvű iskolákban is elsajátítanak a szlovák nyelvet olyan mértékben, amilyenben szükségük lenne rá. (Hiszen nagyon sokaknak ez még a jelenlegi sanyarú körülmények között is sikerül. Ha olykor nem az iskolában, akkor az életben.)

4. Nem szabad azonban elhallgatni azt a tényt sem, hogy a fenti alapelveket (vagy azok nagy részét) figyelembe vevő kétnyelvű iskolai programok ma még nem annyira elterjedtek, hogy teljesen biztosak lehetnének abban, hogy ezek minden vonatkozásban teljesen „ártalmatlanok” s más

országokban is alkalmazhatók. Aligha vizsgálták például azt, hogy ezek milyen hatással vannak az adott kisebbség asszimilálódási készségére. Mert egy kisebbség számára ez sem éppen mellékes körülmény.

Ebből következően jómagam még akkor sem ajánlanám ezeknek a programoknak a bevezetését, ha a magyar nyelv helyzete kielégítően volna megoldva. Annál is inkább, mert a kétnyelvű oktatás kérdéseinek egy másik, szakkörökben világszerte jól ismert tekintélye, Jim Cummins még egyik legújabb tanulmányában is azt állapítja meg, hogy a kétnyelvű gyermekeknek a kisebbségi nyelvben elért teljesítménye általában az e nyelven történő oktatás mennyiségétől függ, ezzel szemben a többségi nyelv fejlődése viszonylag független attól, hogy azt milyen mértékben használják oktatási nyelvként.¹

Ez pedig azt jelenti, hogy ma még távolról sem állíthatjuk teljes bizonyossággal azt, hogy épp a kéttannyelvű iskola a legalkalmasabb a kisebbségi gyermekek „kétnyelvűsítésére”. Még akkor sem, ha a fenti nyolc alapvető esetleg teljes mértékben érvényesíti. Az viszont a külföldi és részben szlovákiai tapasztalatok alapján nagy valószínűséggel megjósolható, hogy a kéttannyelvű oktatás nálunk tervezett változata, az ún. „alternatív iskola” a kisebbségi nyelv leépülését eredményezné, hátráltatná a gyermekek hatékony ismeretszerzését, lelki traumát okozna nekik, megzavarná egészséges nemzeti öntudatukat, s lehetőséget teremtene a magyar tanítási nyelvű iskolák „feltűnésmentes” felszámolására. Ami nem biztos, az csupán az, hogy ebben az iskolában gyermekeink megtanulnának-e igazán jól szlovákul.

(1995)

¹ Jim Cummins: *Bilingualism and Second Language Learning*. Annual Review of Applied Linguistics 13 (1993), 51–70.

A többnyelvű oktatásról – kilenc tételben

A kétnyelvű oktatásról, ezen belül pedig az ún. alternatív iskolák kérdéséről sokan és sokat írtak már. Talán mégsem haszontalan, ha az „iskolaháború” jelenlegi fegyverszünetének viszonylagos nyugalalmát kihasználva összefoglalunk néhány fontos tanulságot, s megfogalmazunk egy-néhány olyan alaptételt, amelyet a pedagógusoknak, az oktatási szakembereknek, a politikusoknak és a szülőknek is szem előtt kellene tartaniuk, amikor a kérdés – bármilyen formában és bármilyen fórumon – fölvetődik.

1. A szlováknyelv-oktatás kérdését jelentőségének megfelelően kell kezelni; a kérdés alábecsülése éppoly káros, mint túlhangsúlyozása. Az iskolai oktatás nyelvi céljának meghatározásakor nem a jelenlegi helyzetből kell kiindulni, hanem előre kell tekinteni arra az időszakra, amikor diákjaink munkaképes korba lépnek majd. Tudjuk, hogy Szlovákia stratégiai célja az Európai Unió-beli tagság elérése. Amennyiben azt kívánjuk, hogy fiataljaink a jövődöbeli ország (vagyis az Unió) egész területén érvényesülni tudjanak, iskoláinkban mindenekelőtt a világnyelvek, különösen pedig az angol oktatására kell nagy súlyt fektetnünk.

Ugyanakkor változatlanul fontos szerepet kell játszania az új helyzetben is az anyanyelvnek. Nemcsak mint az ismeretszerzés leghatékonyabb eszközének, hanem mint *régióink legjelentősebb nyelvének* is, amely jóval nagyobb lehetőséget nyújt majd fiataljaink számára az érvényesülésre, mint a kisebb lélekszámú környező népek nyelvei.

2. A kisebbségi és a többségi nyelv oktatásának kérdését nem szabad egymástól elkülönítlen kezelni. Kétnyelvűségi helyzetben a két nyelv

egymással szoros kölcsönhatásban fejlődik¹. Az egyik nyelv helyzetének erősítése szükségszerűen kihat a másikra is, s „ellenintézkedések” hiányában hátrányosan befolyásolhatja fejlődését. Ha pedig a kedvezőtlenül érintett nyelv a tanulók anyanyelve, a gyermekeknek nemcsak nyelvi, hanem általános értelmi, sőt lelki fejlődése is súlyosan károsodhat.

3. Bármilyen formában történjék is az egyes nyelvek oktatása, a két-, ill. többnyelvűséget mint az oktatás egyik célját kellő árnyaltsággal kell megfogalmazni. A két-, ill. többnyelvűségnek számos válfaja van, melyekben az egyes nyelvek helyzete és viszonya más és más. Amennyiben az anyanyelv hosszú távú megőrzése a cél, meg kell „elégedni” az olyan két-, ill. többnyelvűség kialakításával, amelyben az anyanyelv a fő szerep, hiszen esetünkben csak a magyar nyelvi dominancia képes kisebbségünket hosszabb távon is megővni a nyelvcsere-től. Az anyanyelvi dominanciájú kétnyelvűség elérésének pedig épp az anyanyelvű iskola a legmegfelelőbb eszköze.

A kívánatos két-, ill. többnyelvűségi típus meghatározásakor figyelembe kell venni a gyermekek képességeit, az iskola típusát, valamint az adott régió etnikai képét. Olyan területeken például, ahol a magyarság számszerű kisebbségben él, az átlagosnál nagyobb súlyt kell fektetni az anyanyelvi nevelésre, ugyanakkor kisebb gondot jelent a szlovák nyelv iskolai oktatása, mivel a nyelvelsajátítás sokszor már az iskolán kívül megtörténik, ha pedig mégsem, az iskolán kívüli gyakorlására bőven adódik lehetőség.

4. Ami a kéttannyelvű oktatást illeti, a kérdés még elméleti síkon sem az, hogy ez az oktatási forma jó-e vagy rossz, hanem az, hogy milyen körülmények között, kinek a számára jó vagy rossz. Nem lehet egy kalap alá venni pl. a szlovák–spanyol vagy szlovák–német kétnyelvű iskolákat a magyar kisebbség számára létesítendő ún. alternatív iskolákkal. Az oktatási miniszter, amikor kérdőre vonták amiatt, hogy egy olyan koncepciót kíván szeptembertől életbe léptetni, amelyet hivatalosan a kormány még nem is hagyott jóvá, azzal védekezett, hogy jóváhagyásra nincs szükség, mivel „ugyanolyan koncepcióról van szó, mint a szlovák–német

¹ Göncz Lajos: *A kétnyelvűség pszichológiája*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1985.

vagy a szlovák–spanyol iskolák esetében, s ezek sem kerültek a kormány elé jóváhagyásra. Nincs szó semmiféle kivételes dologról, s az egész az oktatási minisztérium kompetenciájába tartozik.” (Új Szó, 1995. júl. 27.)

Ez az érvelés az oktatási minisztériumnak a kéttannyelvű oktatás kérdéseiben való teljes járatlanságáról tanúskodik. A magyar gyermekek számára létesítendő kéttannyelvű iskolákat nem lehet egyformán kezelni sem a többségi gyermekek számára létesített szlovák–spanyol vagy szlovák–német iskolákkal, sem pedig a nyelvcsere folyamatában lévő szlovákiai német és ruszin kisebbségnek szánt német–szlovák, ill. ukrán–szlovák kétnyelvű iskolákkal. Ugyanis:

a) Az idegen nyelven való tanulás – megfelelő módszertani követelmények figyelembevételével – a többségi gyermekek nyelvi, értelmi és lelki fejlődését nem feltétlenül károsítja észrevehető mértékben, vagyis az elgondolás a szlovák–spanyol iskolák esetében éppenséggel működhet.

b) Ugyanakkor azonban az erős anyanyelvi dominanciájú kisebbségek esetében – a miénk is ilyen – az ilyen programok csak akkor alkalmazhatók, ha a két nyelv az adott régióban teljesen egyenrangú, s az ilyen kéttannyelvű oktatásban a többségi gyermekek is részt vesznek¹. E feltételek pedig nálunk nem teljesülnek.

c) Ami a nyelvcsere folyamatában lévő kisebbségeket, a németet és a ruszint illeti, ezek számára már a szlovák a domináns nyelv, így értelemszerűen ez a nyelv az ismeretszerzésnek is a leghatékonyabb eszköze; a tantárgyak egy részének német, ill. ukrán/ruszin nyelvű oktatása pedig azt a célt szolgálja, hogy gyorsabban kiteljesedjen és megszilárduljon anyanyelvüknek feledésbe merült, ill. a hiányos nyelvelsajátítás következtében teljesen ki sem épült rendszere.

Ez utóbbi iskolatípusra egyébként – alapfokon – a szlovákiai magyarság egyes csoportjainak is szüksége volna, pl. a szülei anyanyelvén már nem beszélő pozsonyi, nyitrai, zoboralji, kassai és Kassa vidéki gyerekeknek. Csakhogy az oktatási minisztérium épp e vidékeken ellenzi a kéttannyelvű oktatás bevezetését.

¹ Tove Skutnabb-Kangas: *Educational Challenges in Multilingual Western Europe*. Robert Phillipson és Tove Skutnabb-Kangas szerk.: *Papers from the Round Table on Language Policy in Europe*, April 22, 1994. ROLIG-papír 52. Roskilde, Roskilde Universitetscenter, Lingvistgruppen, 1994.

5. Még a legelfogulatlanabb szlovák, sőt magyar elemzők is sajnálatos tényként kezelik, hogy a kétnyelvű oktatás politikai kérdéssé vált. Pedig a két- és többnyelvű oktatás szükségszerűen kapcsolódik nagyon szorosan a politikához. Ugyanis a kétnyelvű programok csak ún. *hozzáadó kétnyelvűségi helyzetben* működtethetők sikeresen, vagyis ott, ahol a szóban forgó két nyelv lényegében egyenrangú.¹ Márpedig a nyelvek egyenrangúságának kérdése politikai kérdés, amelyet jogi eszközökkel kell rendezni, különösen olyan esetekben, amikor az egyik nyelv kisebbségi, s ezáltal helyzeténél fogva kiszolgáltatott. Amennyiben a kétnyelvűségi helyzet *felcserélő*, vagyis az egyik nyelvnek alacsony(abb) a státusa, minden kéttannyelvű program veszélyt jelent a kisebbségi nyelv és a kisebbségi diák, sőt az egész közösség számára.

6. A szlovák nacionalista propaganda egyik törekvése annak elhitése az ország lakosságával és a nemzetközi közvéleménnyel, hogy Dél-Szlovákiában nem a magyar, hanem a szlovák nyelv van felcserélő helyzetben. Ezt az állítást még akkor is könnyűszerrel tudnánk cáfolni, ha mit sem tudnánk az ország mindenkori nemzetiségpolitikai törekvéseiről: maga a nyelv, a szlovákiai magyarok anyanyelve erre a legegyszerűbb cáfolat. Alapvető törvényszerűség ugyanis, hogy többnyelvű régiókban az a nyelv van uralkodó helyzetben, amely nagyobb mértékben befolyásolja a másikat a fejlődését.² Márpedig jól tudjuk – s ezt még a legelfogultabb szlovák nyelvészek sem vonhatják kétségbe –, hogy míg a dél-szlovákiai szlovákok szlovák nyelvhasználatán alig érződik a magyar nyelv hatása, addig a magyar nyelv fejlődését a többségi nyelv a nyelvi rendszer minden síkján erőteljesen befolyásolja. Nemcsak Nyitrán vagy Pozsonyban, ahol a magyarság szórványban él, hanem Dunaszerdahelyen vagy Királyhelmeceken is.

7. A kéttannyelvű iskola nem új találmány. Nemcsak azért, mert e koncepció széles körű érvényesítésével már az ötvenes évek végétől kísérleteznek, hanem mindenekelőtt azért, mert ilyen iskolák már régóta

¹ Wallace E. Lambert: *Language, Psychology, and Culture*. Stanford, California, Stanford University Press, 1972. – Göncz Lajos i. m.

² Max K. Adler: *Collective and Individual Bilingualism. A sociolinguistic study*. Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1977.

működnek Szlovákiában. Nem számítva most az 1989 előtti gimnáziumainkat, amelyekben az ún. szaktantárgyakat (gépészet, mezőgazdasági ismeretek, közgazdaságtan, számítástechnika stb.) szlovákul oktatták, ilyenek a mai napig azok a szakmunkásképzőink és szakközépiskoláink, amelyekben a szaktárgyak egy részét (olykor az összeset) szlovákul tanítják.¹

Az, hogy az ilyen típusú oktatásnak milyen következményei vannak az érintett nyelvek fejlődésére, valamint a diákok ismeretszerzési folyamatára, már most tanulmányozható – volna. Ám a minisztérium ahelyett, hogy az ún. alternatív oktatás lehetséges hatásainak föltérképezéseképpen ezekben a tanintézményekben végzett volna (pontosabban: valódi szakemberek által végeztetett volna) felméréseket, a ténylegesen magyar tanítási nyelvű iskolák szer- és könyvtárait ellenőrizte, magyarországi tankönyvek után vizslatva.

8. Az ún. önkéntesség elve (még ha valódi volna is, vagyis semmiféle közvetett és közvetlen nyomás nem nehezedne az iskolaigazgatókra, pedagógusokra, szülőkre és gyerekekre) nem szolgálhat menlevélként egy olyan koncepció számára, amely gyökerében rossz. Hogy a helyzethez illően gusztustalan példával éljünk: olyan ez, mintha a hentesek hatósági engedélyt kapnának arra, hogy az egészséges hús mellett elhullott állatok húsát is árulják üzletükben, azzal az indoklással, hogy ez az intézkedés a kínálat bővítését szolgálja, s a vevőt senki sem kényszeríti arra, hogy az új húsfajtát vegye meg: önként dönthet az egyik vagy a másik mellett. Csakhogy arra a bizonyos „másikra” nem azt írják, hogy „DÖG”, hanem azt, hogy „ALTERNATÍV”.

9. Abbéli buzgalmunkban, hogy az „alternatív iskola” híveit meggyőzzük az új iskolatípus szükségletességéről, szívesen érvelünk azzal, hogy egy alternatíva – a szlovák tanítási nyelvű iskola – már most is rendelkezésére áll minden magyarnak, és sokan élnek is ezzel a lehetőséggel.

Az ilyen érveléssel szinte legalizáljuk azt a gyakorlatot, hogy magyar szülők idegen nyelven tanítatják gyermekeiket, s elsikkad az a tény,

¹ Mojzes Tímea: *Nyelvi kölcsönhatások vizsgálata egy „vérbeli” alternatív iskolában*. Irodalmi Szemle, 40/5 (1997), 61–76.

hogyan az „alternatíva” még a kéttannyelvű iskolánál is rosszabb.¹ Nemcsak az „alternatív” iskoláról kell tehát lebeszélni a szülőket, hanem a szlovákról is. És nagyon oda kell figyelni azokra a törekvésekre is, melyek nyomán minden magyar faluban szlovák iskola jönne létre, attól függetlenül, van-e rá kellő igény vagy sem. A szlovák tanítási nyelvű iskola a magyar anyanyelvű gyermekek számára nem lehet alternatíva. Akkor sem szabad azzá kineveznünk, ha ezzel magyar iskoláinkat akarjuk védeni.

Ellenben a valódi, a szó eredeti értelmében vett alternatív oktatási módszereket, illetve programokat – a szlovák nyelv vonatkozásában az ún. Szkabela–Bóna-módszert, a magyar vonatkozásában pedig a Tolnai-módszert és a Zsolnai-programot – sohasem karolta föl a minisztérium. Sőt ez utóbbi engedélyezésekor, 1990-ben olyan óvatos volt, hogy csak öt iskolában hagyta jóvá bevezetését, mondván, először ki kell próbálni, valóban hatékonyan működtethető-e ez a program a mi körülményeink közt is. – Saját „alternatívája” esetében azonban a minisztérium részéről nyoma sincs az efféle óvatosságnak, pedig nemrégiben egy rádiós vita során maga a hírhedté vált tanügyi igazgató, Miroslav Pius is beismerte, egyik gyöngye pillanatában, hogy az alternatív iskola csak egy „kísérlet”, amely „vagy beválik, vagy nem”.

Megnyugtató tudni, hogy a magyar szülők és pedagógusok szinte egy emberként utasítják vissza a gyermekeinkkel, a jövőnkkel való ilyen cinikus „kísérletezést”.

(1995)

¹ Tove Skutnabb-Kangas: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.

**NYELVPOLITIKA –
NYELVI ISMERETTERJESZTÉS**

Melyik nyelv szorul védelemre Szlovákiában?

Gondolatok a nyelvtörvényről

1. Történelmi időket élünk. Törvények százai várnak kidolgozásra, megvitatásra, elfogadásra országunkban. Aligha érdemes azon vitatkozni, a jelenlegi helyzetben mely törvények megalkotása sürgetőbb: azoké-e, amelyek egy életképes gazdaság megteremtését célozzák, vagy azoké, amelyek egy valóban demokratikus intézményrendszer kiépítése előtt nyitják meg az utat. Az azonban mégis elgondolkodtató, miért épp a nyelvhasználatot szabályozó törvénytervezet az, amelynek kidolgozását a legtürelmetlenebbül sürgetik. Minden jel arra mutat, hogy Szlovákia lakosságának egyre nagyobb hányada létkérdésnek tekinti a nyelvtörvény mielőbbi elfogadását.

Egy tájékozatlan kívülálló okkal vélhetné, a *nemzeti kisebbségek* követelik egyre türelmetlenebbül a nyelvtörvényt. Hiszen elsősorban nekik érdekük, hogy nyelvük a kisebbségi lét körülményei között is fennmaradjon, hogy törvényes rendelkezések enyhítsenek valamit a kisebbségi létből eleve adódó hátrányos helyzeten, hogy a kisebbségek szorongás nélkül használhassák anyanyelvüket az általuk lakott területeken, hogy az őket érintő hivatalos ügyekről anyanyelvükön kapjanak tájékoztatást, s így gátat lehessen vetni a kisebbségi nyelvek fokozatos sorvadásának.

A valóság mégis az, hogy nem a kisebbségek, hanem a *szlovák* anyanyelvű *többség* részéről jelentkezik az igény, hogy nyelvüket a törvény védelmében részesítsék. S nemcsak a nacionalista pártok és szervezetek képviselői, hanem immár felelős kormánytisztviselők is nyíltan hangoztatják: Szlovákiában – pontosabban annak „nemzetiségileg vegyes lakosságú” területein – a szlovák nyelv van veszélyben.

2. Az ember beleborzong: mintha a letűnt társadalmi rend szelleme kísértene közöttünk! Egypártrendszer helyett az „egynyelvrendszer” totalitása vár reánk? Jó volna, ha országuk felelős vezetői részletesebben – és főleg konkrétan – is kifejtenek, miben gátolhatja a Dél-Szlovákiában élő szlovák lakosságot, miben korlátozhatja jogait, ha a szlovák mellett a magyar is használatos (lenne) a hivatalos ügyintézésben. Milyen megfontolások alapján jutottak arra a következtetésre, hogy a szlovák nyelv érvényesülését egyedül olyan nyelvtörvénnyel lehet biztosítani, amely a magyart és a többi kisebbségi nyelvet kizárja a közéletből? Ha valóban voltak olyan esetek, amikor Szlovákia bármely részén szlovák anyanyelvű emberek kerültek hátrányos helyzetbe, mert ott a szlovák mellett még egy másik nyelv is használatos volt, akkor ezekről nem ködös általánosságokban kellene beszélni.

Ján Čarnogurský nemrég parlamenti beszédében jelentette ki: „A kormány semmiképpen sem tűrheti el, hogy a köztársaság lakosságának bármelyik csoportját hátrányos megkülönböztetés érje, s főleg nem engedheti meg, hogy a szlovák lakosság jogait korlátozzák.” E szavakat hallgatva nem lehet nem gondolni George Orwell klasszikus könyvére, az *Állatfarm*-ra, amelyben az emberek uralmától megszabadult állatok vezetői kinyilatkoztatják: minden állat egyenlő, de egyes állatok még egyenlőbbek. – Azt a helyzetet, amikor minden állampolgár egyenlő volt, de egyesek szemmel láthatóan még egyenlőbbek voltak, megéltük. S most rá kell döbennünk: forradalom ide, forradalom oda, ma is vannak „még egyenlőbbek”, akiknek a hátrányos megkülönböztetését a kormány nehezebben tűrné, mint az „egyenlőkét”. Csak a „még egyenlőbbek” kiválasztásának kritériumai változtak meg; a különbségtétel most tisztán nemzeti alapon történik.

3. Itt az ideje, hogy valamennyien tudatosítsuk, milyen veszélyt jelent számunkra egy olyan nyelvtörvény elfogadása, amely a nemzeti kisebbségektől megtagadja nyelvük hivatalos használatának jogát. Anélkül, hogy dramatizálni akarnánk a helyzetet, meg kell állapítsuk: ez hosszú távon egyet jelent a kisebbségi nyelvek lassú (kín)halálra ítéelésével, s ezáltal az illető nemzeti kisebbségek erőszakos beolvasztásának jogszerűvé tételével. Minden nyelv számára rendkívül súlyos csapás, ha funkcióiban korlátozzák. Ha egy nép életében megsokasod-

nak az olyan beszédhelyzetek, amelyekben e nép anyanyelve nem szolgálhat az érintkezés eszközüül, az illető nyelv óhatatlanul sorvadásnak indul.¹ Eleinte csupán arról van szó, hogy a beszélőknek külső, azaz nyelven kívüli akadályok folytán nem áll módjukban anyanyelvüket bizonyos helyzetekben (például munkahelyen, hivatalokban, a közélet különböző színterein) használni. Idővel azonban törvényszerűen bekövetkezik az az állapot, amikor az emberek már nem is képesek anyanyelvüknek bizonyos beszédhelyzetekben való szabatos használatára. Ebben a stádiumban hiába is kapnák meg a szabad nyelvhasználat jogát, nem tudnának már élni vele.

A tapasztalatok világszerte mutatják: egy rangjavesztett, konyhanyelvvé züllesztett nyelv a beszélők számára idővel fölösleges kolonccá válik: a következő nemzedéknek való továbbadásához szükséges erőfeszítés egyre kevésbé áll arányban az ismeretéből fakadó előnyökkel. Lassan bekövetkezik a nyelvcseré, s ezzel együtt – kevés kivételtől eltekintve – a nemzetiségcsere is.²

4. Ha ezt a csehszlovákiai magyarság el akarja kerülni, nem marad más hátra, mint a végsőkig harcolni – a demokrácia nyújtotta törvényes eszközök segítségével – egy olyan nyelvtörvény elfogadásáért, amely a szlovák mellett (ismét hangsúlyozzuk: nem helyette!) a kisebbségek nyelvét is teljes jogú hivatalos nyelvvé tenné az általuk lakott területen. (Az „általuk lakott terület” fogalmát pedig nagyon pontosan, a nemzetközi gyakorlatot figyelembe véve kellene tisztázni.)

A kisebbségi nyelvek hivatalosként való elismertetésével maguk a kisebbségek is egyenrangú, másságukban is elismert állampolgároknak érezhetnék magukat. Nyelvük továbbra is funkciógazdag, fejlett nyelv maradhatna, amely képes volna a beszélők igényeit mindenfajta beszédhelyzetben kielégíteni. Az emberek pedig nem hogy nem érez-

¹ A beszédhelyzetek ilyen leszűkülése a szórványokban élő kisebbségek esetében – mint amilyen a csehországi magyarság vagy a magyarországi szlovákság – nehezen védhető ki; egészen más a helyzet azonban az olyan kisebbségek esetében, amelyek az általuk lakott területen a lakosság jelentős hányadát teszik ki.

² Susan Gal: *Language Shift. Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York, San Francisco és London: Academic Press, 1979. – Ugyanő: *Mi a nyelvcseré és hogyan történik?* Kontra Miklós szerk.: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben, 19–28. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992.

nék anyanyelvüket fölösleges koloncnak, hanem a második, idegenként tanult nyelvvel szemben éppen előnyei kerülnének előtérbe: az az élmény, amelyet az anyanyelv ismeretének ösztönszerűsége, használatának magától értetődő természetessége, a kifejezőképesség gazdagsága és árnyaltsága jelent; az anyanyelven való gondolkodás és tanulás nagyobb hatékonysága, az anyanyelv által birtokba vehető kulturális örökség vonzereje; az „édes anyanyelvhez” való érzelmi kötődés pótolhatatlan élménye.

(1990)

Név és erőszak

Gondolatok Gúta város nevének „történeti megalapozatlanságáról”

1. A kommunista diktatúra alól felszabadult Kelet-Közép-Európa országaiban mindenütt tanúi vagyunk a bukott rendszer által megtagadott és kiirtani próbált hagyományokhoz való visszatérésnek. Az alattvalóból polgárrá emelkedő emberekben és a belőlük szerveződő közösségekben erősen él a vágy, hogy valódi mivoltukat ismét nyíltan kifejezésre juttathassák, a negyven éve megszakított fejlődési folytonosságot helyreállítsák, és jövőjüket az évezredek szerves fejlődés során létrejött, ma is vállalható értékekre építsék.

E folyamat részeként az egyes helyi közösségek és történelmi régiók újra keresik saját gyökereiket, fölelevenítik hagyányaikat, újrafogalmazzzák identitásukat, amelyet az előző korszak központosító, a „sajátosság méltóságát” üldöző devianciaként kezelő, az eltéréseket a nagy egység nevében kiküszöbölni akaró ideológiája szét akart bomlasztani.

A hatalmi erőszakkal megszakított szerves fejlődéshez való kapcsolódás vágya munkál azokban a közösségekben is, amelyek az előző évtizedekben beleegyezésük nélkül, központi utasításra megváltoztatott település- és utcanevek visszaállítására törekednek. Így például a Szovjetunió második legnagyobb és leghíresebb városának lakosai közakarattal visszaállították városuk régi, bár német eredetű *Szankt-Petyerburg* nevét, az 1924 óta használt *Leningrád*, sőt az 1914-ben hivatalossá tett, oroszos hangzású *Petrográd* helyett. Nyilván nem valamiféle „németesítés” céljából, hanem a teljes múlt maradéktalan vállalásának szándékával, amely azt is befogadja, ami a hagyományokban eredetét tekintve idegen. Hasonlóképpen a szlovákiai – és szlovák lakosságú – *Švermovo* és *Dobročská Lehota* visszatért korábbi német, illetve német töre visszavezethető nevéhez, a *Telgárt*-hoz és a *Kotmanová*-hoz. Természetesen ők sem a németesítés, hanem a történelmi hagyományokhoz való kapcsolódás szándékával.

2. Mi sem természetesebb, mint hogy Szlovákia magyarul lakta területeinek lakói is szeretnék, ha községük, városuk korábbi szlovák nevét viselhetné újra hivatalosan, azt a névváltozatot, amelyet a jogfosztottság éveinek nacionalista tobzódása, valamint az azt követő kommunista diktatúra tüntetett el a térképekről és a helységnévtáblákról.

Nagyon szomorú azonban, hogy míg a nem magyar lakosságú települések esetében ez a törekvés a hatóságok megértésével találkozik, addig a magyarul lakta falvak és városok esetében mindinkább „magyarosítás”-ról beszélnek, s akadályozzák a régi nevek visszaállítását. A belügyminisztérium által korábban már engedélyezett névváltoztatások esetében sokan nem vesznek tudomást az új hivatalos névről, s továbbra is a régit használják. És ez nemcsak a nyelvi szempontból szabályozatlan és szabályozhatatlan magánérintkezésben van így, hanem például a vasúti forgalomban is. A Csehszlovák Államvasutak sem a menetrendekbe nem vezette be a visszaállított régi neveket, sem az állomásépületeken nem cserélte ki a névtáblákat, sem a vonatok érkezésének-indulásának bejelentésekor nem használja őket. Sőt van rá példa, hogy az ilyen helységben lakó vagy dolgozó személyektől megtagadják a havi- vagy hetibérlet kiállítását, arra hivatkozva, hogy a kitöltött nyomtatványon, illetve a munkáltató pecsétjén szereplő helységnév (a változtatás után hivatalosan érvényes, visszaállított név) „nem létezik”.¹

Hogy a további névváltoztatási kísérleteknek elejét lehessen venni, a Szlovák Köztársaság belügyminisztériumának terminológiai szakbizottsága moratórium kihirdetését, a változtatások leállítását szorgalmazza. Azokban az esetekben pedig, amikor a változtatási procedúra már folyamatban van, minden eszközzel igyekeznek megghiúsítani véghezvitelét. Akár olyan áron is, hogy semmibe veszik az érintett lakosság demokratikusan kinyilvánított akaratát, mint az Gúta város névváltoztatási kérelme esetében történt. Gútán ugyanis a korábbi szlovák névalak, a *Gúta* visszaállításának kérdésében népszavazást tartottak, melyen a szavazati joggal rendelkező gútai polgárok 62 százaléka vett részt, s ezeknek 93 százaléka a *Gúta* névre voksolt. (Arra a névalakra tehát, amely magyar eredetű ugyan, de német személynévre megy vissza, éppúgy, mint a szlovák lakosságú Kotmanová neve.)

¹ Lanstyák István: *A szlovák nyelv árnyékában*. Kontra Miklós szerk.: Tanulmányok a határon túli kétnyelvűségről, 11–72. Budapest, Magyarágkutató Intézet, 1991.

A *Gúta* nevet a Szlovák Köztársaság belügyminisztériumának terminológiai szakbizottsága 1991. október 22-én tartott ülésén nyelvi-történeti okokra hivatkozva utasította vissza, azt állítva, hogy a *Gúta* név „történelmileg nem megalapozott”, mivel a korábbi helyesnévtárakban és oklevelekben *Guta* és *Gutta* alakban fordul elő. Az említett „szakbizottság” tagjai közt egyetlen magyar nyelvész nem volt, pedig arról a kérdésről, hogy *Gúta* nevének mely változata mennyire „megalapozott”, elsősorban ők vannak hivatva – természetesen szakmájuknál, nem nemzetiségüknél fogva – véleményt mondani.

3. Mivel a névvisszaállítás kérdésében a végső döntés még nem született meg (az utolsó szót a Szlovák Köztársaság kormányának kell kimondania), a Csehszlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága választmányának megbízásából a társaságban tevékenykedő nyelvész szakemberek, a magyar nyelvtudomány művelői szakvéleményt dolgoztak ki a kérdéssel kapcsolatban, és ezt hamarosan megküldik az illetékeseknek. A magyar nyelv- és helyesírás-történet, valamint a dialektológia tényeire építő vélemény lényege az, hogy a *Gúta* : *Guta* váltakozás éppúgy, mint a *Guta* : *Gutta* ingadozás nagy valószínűséggel a korabeli helyesírás következtelenségeire megy vissza, tehát nem is kiejtésbeli, hanem helyesírási sajtáság. Azt sem lehet azonban kizárni, hogy az évszázadok folyamán a név kiejtése is módosult, hiszen a rövid *u* és a hosszú *ú* váltakozása mind a régi magyar nyelvben, mind a mai nyelvjárásokban, de még a mai köznyelvben is rendkívül gyakori jelenség.¹

Ha a hosszú magánhangzók írásának vagy akár kiejtésének következtelenségei alapján akarnók megítélni egy-egy helynév történeti megalapozottságát, akkor szlovák falvak neveinek százait is el kellene vetni. Például az Iglói járásban fekvő, magyarul *Uhorna* néven ismert, egyébként szlovák lakosságú község neve 1773-ban *Uhorna*-ként van jelölve; igaz, ez lehet a falunév magyar alakja. Ám nem lehet szó magyar névről az 1920-ból származó adatban: akkor *Uhorná* változat került be a névtárba, tehát rövid *u*-val. Mai alakja mégis *Uhorná*.

¹ Farkas Vilmos: *Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. (Nyelvtudományi Értekezések 74. sz.). – Imre Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. – Papp István: *Leíró magyar hangtan*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1966.

Régebben gyakoribb volt a községneveknek nyelvjárási vagy nyelvjárás színezetű alakban történő bejegyzése, hivatalos használata. Ha azokat a neveket, amelyeknek mai alakja eltér a korábban használttól, „történelmileg nem megalapozott”-nak tartanánk, akkor ilyenek kellene minősíteni egy sereg szlovák község nevét is. Például a Varannói járáshoz tartozó Györgyös hivatalos szlovák neveként 1920-ban a *Dzurdzoš* alakot állapították meg, 1927-től viszont *Ďurdoš* a neve. Az eperjesi járásbeli Nagyvitéz község szlovák neve 1808-ban *Welké Witezowce* alakban szerepel, 1920-ban *Vicež* és *Vítaz* formában jegyzik, 1927-ben *Vitež* alakot állapítanak meg neki, s csupán 1948 óta használatos a mai *Vítaz* neve. A Homonnai járásban fekvő Cirokabéla neve 1808-ban *Cyroká Bela* formában szerepel a forrásokban; 1920-ban *Ciroská Belá* a neve; 1927-től használatos a mai, *Belá nad Cirochou* név.¹

A fent említett példákban – s ezek számát tovább lehetne szaporítani – sokkal nagyobb eltérések vannak a név egyes előfordulásai között, mint a *Gúta* : *Guta* : *Gutta* esetében, mégsem jutna senkinek eszébe ezeket a neveket történetileg megalapozatlannak tartani, s helyettük mesterségesen létrehozott, az adott településhez nem kötődő neveket kreálni.

4. A legfelsőbb törvényhozó testületben az egyik képviselő szájából még olyan „érv” is elhangzott *Gúta* neve ellen, mely szerint a név nem alkalmas arra, hogy egy város hivatalos megnevezéséül szolgáljon, mivel ‘gutaütés’ a jelentése.

Ezzel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a magyarban valóban van egy, a beszélt nyelvre jellemző község, a *guta*, amely ‘agyvérzés’-t jelent. Ennek *u*-ja azonban rövid, s így a szó nem azonos a *Gúta* helynév javasolt szlovák, hosszú *ú*-s alakjával. A természetes módon kialakult és változó nevek esetében előfordul, hogy azok valamilyen közséval esnek egybe vagy hasonlítanak rá; az sem példa nélkül álló, hogy ez a szó nem a legkellemesebb asszociációkat kelti a mai beszélőben (elsősorban az idegenben, mert a helybeli megszokta). Ám ez egyben biztos jele is annak, hogy természetes, szerkesztési folyamatok során létrejött névről van szó, s nem írásztal mellett kiöltött, mesterséges és mesterkéltszerű csinálmányról. Ez utóbbiak ugyanis „külsőjüket” tekintve mindig „jól fészültek”.

¹ Milan Majtán: *Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov*. Bratislava, vydavateľstvo SAV, 1954. – Miroslav Kropilák főszerk.: *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I–III*. Bratislava, Veda, 1977–1978.

A szlovák falunevék között is találunk olyanokat, amelyek valamely közszóval való rokonságuk vagy hasonlóságuk miatt nem a legkelleme-sebb képzeteket keltik a kívülállóban. Ilyen például a Kassa-vidéki járás-ban fekvő *Svinica* (Petőszinye), a tőketerebesi járásbeli *Svinice* (Szinyér), az eperjesi járási *Svinia* (Szinye), a Trencsényi járásban található *Svinná* (Szinna), a szenicai járási *Smrďáky* (Szmrdák, Bűdöskő), a Galgóczi já-ráshoz tartozó *Svrbice* (Svrbic, Szerbőc), a bártfai járásbeli *Smilno* (Smilnó, Szemelnye) stb.¹ E sok évszázados múltra visszatekintő nevek történeti értékéből mit sem von le az, hogy jelentésüknek egyesek számá-
ra kellemetlen vagy „csúnya” mellézköngéi is lehetnek.

5. Mindezekből következően a Csehszlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának nyelvész szakemberei a Gúta név ellen felhozott érveket teljesen megalapozatlannak tartják. A magam részéről elvárnám, hogy ha a Szlovák Köztársaság kormánya ennek ellenére elvetné ezt a névválto-zatot, a lakosság akarata és a nyelvi-történeti valóság ellenére, legyen bá-torsága beismerni, hogy ezt azért teszi, mert nem tartja kívánatosnak, hogy Szlovákia magyarlakta területeinek helyneveiben az ott egy ezred-évnél is hosszabb ideje lakó népesség nyelvének, történetének és kultúrá-jának emlékei fennmaradjanak, hanem azt szeretné, hogy a magyarlakta területek településeinek százaira négy évtizede rákent mesterséges szlo-vák máz továbbra is befedje a letagadni és meghamisítani kívánt történel-mi valóságot.

(1991)

¹ Az első négy szó töve a *sviňa* ‘disznó’ szóval függ össze, az ötödiké a *smrdieť* ‘bűzlik’, *smrad* ‘bűz’ szavakkal; a hatodik a *svrbieť* ‘viszket’ igére hasonlít, a hetedik pedig a *smilniť* ‘paráználkodik’, ill. *smilný* ‘parázna’ szavakat juttatja eszünkbe.

Utcanevek a múltó időben

Mit kell tudni azoknak, akik utcaneveket akarnak adni vagy megváltoztatni?

Névbe zárt történelem

1. Az utóbbi hónapokban ismét új utcanévtáblák kerülnek városaink és nagyobb faluink sarokházaira – mint az elmúlt százötven évben annyiszor. S ahogy többnyire korábban sem városszépítő célból cserélték a táblákat, úgy ma is a névváltoztatások tették szükségessé a cserét. Öröndetes, hogy sok helyen fölismerték: nem elég eltüntetni a bukott rendszerre emlékeztető utcaneveket¹, hanem – ahol csak lehet – vissza kell térni a régi, hagyományos nevekhez. De mi a régi, mi a hagyományos? Nem ritka eset, hogy a politikai széljárás gyakori változása miatt egy-egy utca a múlt század közepe óta öt-hat vagy annál is több nevet viselt (el), hogy a még korábbi nevekről ne is beszéljünk. Melyikhez érdemes ezek közül most visszanyúlni?

Ha azt akarjuk, hogy ez a névváltoztatási hullám most már csakugyan az utolsó legyen, azokhoz a nevekhez érdemes visszatérnünk (már amikor ez lehetséges és célszerű), amelyek a *természetes névadás* korában keletkeztek, akkor, amikor a hatóságok még nem szóltak bele az utcanevek alakulásába, csupán tudomásul vették a nép által ösztönösen alkotott neveket, s hivatalossá tették őket. Ezek a régi, sokszor a középkorba visszanyúló nevek városaink történelmi magvával egykor harmonikus egységet alkottak, a műemlékekhez hasonló történelmi értékű „dokumentumaivá” váltak városaink régebbi és újabb kori történetének². Ha ezeket visszaállítjuk, városaink múltjának egy-egy tükörcserepét mentjük meg a pusztulástól, s tesszük elevenné a névhasználók számára.

¹ Az „utcanév” szóval nemcsak az utcák, hanem egyéb közterületek (utak, terek, közök, lépcsők, parkok stb.) nevére is utalunk (szakszerűbb, de nehezkesebb volna „közterületi nevek”-ről beszélni).

² Eperjessy Kálmán: *Várostörténet az utcanevekben*. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, 125–148. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

2. A régi utcanevek legősibb rétege városaink történelmi magvának egykori képét őrzi. A *Széles utca*, *Kurta uca*, *Kis tér*, *Szoros köz* az utca nagyságára utal, az *Egyenes utca*, *Zsinór utca*, *Görbe utca*, *Derék utca*, *Pipa utca*, *Csillag tér* az utca alakjáról tájékoztat. Befejezetlen utcát jelöl a *Csonka*, a *Darab*, a *Fél utca*. Zsákutca a *Térjmeg utca*, *Nincski utca*, *Vak utca*. E típusra konkrét példaként megemlíthetjük az 1421-ből adatolt híres pozsonyi *Hosszú utcá-t* (a mai *Lőrinc utca* és *Úri utca*), a jellegzetes alakú losonci *Könyök utcá-t* (amely, sajnos, nem ezt a nevet kapta vissza), a három utca találkozását jelölő fehérgyarmati *Csillag szoros-t*, a nyíregyházi *Véső utcá-t* stb. Az utca koráról árulkodik az *Új utca*, *Ó utca*, *Öreg utca*. Bártfáról már 1419-ből van adatunk *Ó utcá-ra*. Jól ismert a Budapest belvárosában fekvő *Ó utca*. Az utca fekvését, a régi városban elfoglalt helyét rögzítik az olyan nevek, mint például a Bártfa legrégebbi utcanevei közé tartozó *Alsó utca* és *Felső utca* vagy a kolozsvári *Közép utca*.

Sok név utal az utca valamely fontos vagy feltűnő épületére, illetve egyéb építményre. Ilyen például a pozsonyi *Zöldszoba utca* (szlovákul – nyelvi okokból – csak „Zöld utca” – *Zelená ulica*), az újból visszaállított *Kórház utca*, a régi posta helyére mutató *Posta utca*; kassai példa lehet az *Imaház utca*, *Tömlöc utca*, *Fegyverház utca*, *Laktanya tér*. Sok helyen van *Malom utca*, *Kocsmá utca*, *Vendéglő tér*, sőt *Mozi utca*. Közönségesek a különféle gyárakra utaló nevek: *Posztógyár utca*, *Szeszgyár utca*, *Dohánygyár tér*. Más jellegű létesítményre utal a kassai *Harang utca*, az érsekújvári *Vámhíd utca*, a tatai *Kőkút köz*, a budapesti *Alagút utca*.

Nagyon hangulatosak azok az utcanevek, amelyek nem magát az épületet nevezik meg, hanem annak nevét veszik át. Például a pozsonyi *Csuka utca* A kék csukához címzett kocsmáról kapta nevét; hasonlóképpen jutott névhez a budapesti *Aranykéz utca*, *Kékgolyó utca*, *Szarvascsárda tér*, *Szépjuhászné út*, a makói *Fehérló* és *Vörösökör utca*, a váci *Hattyú utca* stb. A pozsonyi *Mihály utca* a Mihály-toronyról, illetve a tetején lévő Mihály arkangyal szobráról vette nevét. A szintén pozsonyi *Négyvödörös utcá-n* (a mai *Szárzavám*) egy, négy vödörrel járó kút állt (a mai Stefánia kávéház előtt).

Külön meg kell említeni a városok hajdani várfalaira és egyéb védelmi létesítményeire utaló neveket. Bártfa egyik legősibb utcája a *Vár utca*. *Vár utcá-t* találunk Debrecenben és Beregszászon és másutt is, *Tüskevár*

utca-t Kőszegen, *Árok utca*-t többek között Eperjesen és Nyíregyházán. Pozsonyban ilyen típusú név a *Bástya utca*, a *Védőölöp utca* (*Palisády*), a *Sánc út*, a *Halászkapu* és a *Lőrinc(kapu) utca*.

3. A régi nevek másik jellegzetes csoportja az utcának és környékének domborzatára, a talaj minőségére, növénytakarójára stb. utal. Országszerte ismeretesek az olyan nevek, mint *Agyag*, *Ingovány*, *Köves*, *Sáros utca*; *Akácfa*, *Zöldfa utca* stb. Pápán még *Pocsolya utca*-t is találunk a régi nevek közt. A környéken gyakori bodzára utal a pozsonyi *Bodza utca*. Az ilyen nevek sokszor a táj régebbi, azóta megváltozott állapotának emlékét őrzik. Például a pozsonyi *Duna utca* az egyik régi Duna-ág helyét mutatja, az egykori *Grössling utca* pedig (a későbbi Kempelen, mai Klemens utca) az egykori Grössling-sziget emlékét őrzi, illetve őrizte.

Sok név utal arra a területre, amelyen az utca fekszik vagy amely felé vezet, s így nem egy esetben a városba beolvadt, egykor önálló települések, illetve a valamikor a külterülethez tartozó, de később beépített dűlők nevét őrzi. Ilyen például a nagyváradi *Velence utca*, az egri *Almagyar utca*, a losonci *Tugár tér* (ez utóbbi nem a Tugári-patakra, hanem az egykor teljesen önálló Tugár községre utal).

4. Rendkívül értékesek azok az utcanévek is, amelyek a régmúlt századok városi életének különféle mozzanatait örökítették meg. Így például nagyon sok utcanév őrizte az egykori vásárok, piacok helyét. Számos városban található *Piac tér* és *Piac utca*, *Vásártér*, *Vásárpiac utca* és ezekhez hasonlók. Az értékesített árura is utalnak az olyan nevek, mint a soproni *Marhavásártér* és *Fapiac*, a dunaszerdahelyi – nagy örömünkre újra hivatalossá tett – *Halpiac* és a szintén megőrzésre érdemes *Tyúkipiac* és *Sertéspiác*, a pozsonyi *Szénpiac* és *Fapiac* (mai *Béke tér*).

Sok helyen az utcanévben csak az áru neve szerepel. Ilyen a számos városban megtalálható *Búza tér*. (Nagyon sajnáljuk, hogy Losoncon ez a sokak által máig így nevezett tér nem ezt az értékes nevet kapta vissza, hanem egy semmitmondó tucatnév, *Köztársaság tér* lett az új neve.) Ilyen volt a Pozsonyban hídépítés miatt barbár módon lebontott *Hal tér*, ahol halpiac volt. Közismert még a budapesti *Széna tér*; ilyen tér egyébként Pozsonyban is volt (a mai *Május 1. tér*), és sok más helyen is.

A lakosság foglalkozására, s ezáltal az egyes iparágak szerepére utalnak az olyan foglalkozásnévi utcanevek, mint például a pozsonyi *Nyerges*, *Lakatos*, *Kötélverő*, *Kéményseprő*, *Kertész utca*, a losonci *Varga utca*, a debreceni híres *Csapó utca* (guba- és szűrscsapó mesterekre utal), a székesfehérvári *Zsemlyesütő utca*, a szegedi *Sóhordó utca*, a kolozsvári *Fazekas utca* stb. – A foglalkozásnevekhez sorolhatók az egyházi vezetőkre, szerzetesekre utaló utcanevek is, mint amilyen például a pozsonyi *Klarissza utca* (korábbi nevein *Apáca utca* és *Szűzek utcája*), *Káptalan utca*, *Prímás tér* stb. – A lakosok társadalmi helyzetére utal a sok helyen meglévő *Nemes utca*, s részben az *Úri utca* is.

5. Népiség- és településtörténeti szempontból értékesek a lakók egykori nemzetiségére utaló utcanevek. Így például a középkori bártfai *Tót utca* név jelzi, hogy a városban a középkorban már a mai szlovákok elődei is megjelentek. Hasonlóképpen sok német lakosságú városban volt *Magyar utca*, jelezvén a magyar elem jelenlétét. Ilyen például az 1367-ből adatolt pozsonyi *Magyar utca* (másik neve a szintén régi *Széplak utca*, a mai *Obchodná*). Eperjesen a *Magyar utcá*-ra 1411-ből, a *Tót utcá*-ra 1510-ből van az első adatunk. A pozsonyi *Vallon utca* az egykori vallon telepesek és harcosok nevét őrizte egészen 1945-ig, amikor is *Szláv utca* lett belőle. – Sok városban van vagy volt *Zsidó utca*. Falvakban is gyakori a *Cigány utca*, de a cigányokra utalnak az olyan nevek is, mint a *Putri sor* vagy a *Zenész utca* (Tordán, illetve Losoncon).

Az utcánév utalhat a lakosok származási helyére is. Így például a debreceni *Burgundia utca* régi lakói kelet-franciaországi kereskedők voltak. Nyíregyházán a Békéscsabáról érkezett telepesek emlékét a *Csabai*, a Szarvasról érkezettekét a *Szarvas utca* őrzi. Ilyen típusú névre szép mai példa az egyik lévai lakótelepen található *Mohi utca*, amelyben a Mohiból az atomerőmű építése miatt kitelepített emberek laktak.

6. Ma is gyakoriak azok az utcanevek, amelyek a régi lakosok nevét őrzik. A most visszaállított pozsonyi *Ventúr utca* egy régi, Pozsonyba költözött olasz kereskedő család emlékét örökölte meg. Debrecen legrégebbi nevei közé tartozik a *Péterfia* és a *Mester utca*; ezek a 13–14. században élt Péterfia Jakab és Dózsa mester nevét őrzik, Debrecen első birtokosaiét, igaz, rövidült formában.

Az ilyen jellegű személynévi utcanévek mintaként szolgáltak a 19. században megjelenő, ún. *emlékállító neveknek*, amelyek különböző, sokszor az illető utcához vagy városhoz egyáltalán nem kötődő személyiségeknek vannak hivatva emléket állítani.

Névbe zárt ideológia

1. Ahhoz, hogy a most zajló utcanév-változtatások nyomán olyan névrendszerek jöjjenek létre, amelyek híven tükrözik az érintett településeknek nemcsak a múltját, hanem a jelenét is, s nemcsak a szellemiségüket, hanem a nyelviségüket is, nem elegendő csupán a régi korok névadására jellemző természetes utcanéveket megismernünk. Fontos, hogy az utóbbi százötven év hivatalos névadási gyakorlatáról is legyen áttekintésünk, hiszen a mai utcanévek közvetlen előzményeiként épp a mesterségesen alkotott, s hivatalossá tett nevek sokaságát kell számon tartanunk.

A 19. század folyamán megszilárduló hivatalos névadás során vagy a meglévő természetes népi neveket tették hivatalossá, vagy pedig mesterségesen hoztak létre új neveket. Az új nevek alkotásában a hatóságok kezdetben többé-kevésbé a természetes névadási módokat követték, azaz ők is az utca tulajdonságaiból kiindulva alkottak neveket, olyanokat, mint pl. a *Szűk utca*, *Alagút sor*, *Múzeum tér*, *Csendes utca*. Később azonban a mesterséges névadás egyre inkább eltávolodott a vidék természetes névadásától: egyre nagyobb számban jelentek meg olyan nevek, amelyek semmilyen (vagy esetleg csak nagyon laza) kapcsolatban voltak a jelölt utcával, pusztán a névalkotók önkénye hozta őket létre.

Míg a régebbi *Görbe utca* vagy *Sugárút* utalt az utca alakjára, a *Lejtő utca* a domborzatára, a *Temető utca* arra, hogy az utca érinti a temetőt vagy oda vezet, a *Gombkötő utca*, hogy ott valamikor gombkötőmesterek laktak, a *Harangláb utca*, hogy ott egykor harangláb állt, addig az újabb kori névadást tükröző *Ady utca*, *Szabadsajtó útja*, *Hősök tere*, *Köztársaság tér*, *Moszkva tér*, *Orchidea utca* vagy *Alkony utca* ilyen tekintetben általában nem mond semmit. Ám az ilyen típusú nevek is többek önmaguknál, tehát a pusztá azonosításon túl más funkcióval is rendelkeznek. Amint alább látni fogjuk, egy részük valamely kiemelkedőnek tartott sze-

mélyiségnek vagy eseménynek állít emléket (*Petőfi utca, Október 6. tér*), vagy pedig tiszteletet fejez ki valamely eszme, nép, ország, város stb. iránt (*Szabadság tér, Mexikói út, Kijev utca*).

Mivel nálunk elsősorban az emlékállító nevek vannak elterjedve, nem lesz haszontalan, ha áttekintjük, hogyan tükröződik az egyes korok értékrendje és ideológiája az adott korszak utcaneveiben, s ez a tény miként eredményezi az ilyen utcanevek gyors változását.

2. Az első tényleges emlékállító nevek a Habsburg-ház uralkodóinak emlékét voltak hivatva megőrizni monarchiaszerte. Ezek közül napjainkra nagyon kevés maradt meg. Budapesten pl. csupán négy Habsburg-uralkodóra utaló utcanév maradt.

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc rövid időszaka is hozott létre emlékeztető és tiszteletadó neveket: ezekben reformkori politikusok, szabadságharcosok, a szabadságharchoz kapcsolódó eszmék váltak a névadás indítékává. Ilyenek voltak a *Kossuth utca, Igazság tér, Nemzeti tér, Egység tér, Szabadsajtó utca*.

A szabadságharc leverése után nemcsak hogy megszüntették ezeket a neveket, hanem helyettük olyan személyekről nevezték el az utcákat, akik a magyarság és általában a forradalmak ellen harcoltak a monarchia oldalán. Így például Pozsonyban a *Mihály utcá-t Jellasicsh utcá-ra*, a *Sétater-et* (mai *Hviezdoslav tér*) *Radetzky tér-re*, a *Zöldpiac-ot* (mai *Szmf tér*) *Haynau tér-re* változtatták, az óvárosi *Fő tér Ferenc József* császár nevét volt kénytelen viselni stb.

A kiegyezés után természetesen megszüntették ezeket a neveket. Az új utcanevek a reformkor és a szabadságharc nagy alakjaira emlékeztettek (Kossuth, Petőfi, Széchenyi, Bem, az aradi vértanúk stb.), de nagy népszerűsége szert a korábbi évszázadok történelmi alakjaira emlékeztető nevek is, Álmos vezértől Szent Istvánon, Nagy Lajos királyon, Mátyáson keresztül az erdélyi fejedelmekig, majd pedig Rákóczi Ferencig. Nem maradtak ki az ily módon megörökítettek közül az írók, költők, tudósok sem; tömegével keletkeztek ekkor Kazinczy utcák, Arany utcák, Petőfi terek, Vörösmarty utcák.

Míndez teljesen helyénvaló lett volna, ha ezek a nevek csupán a lendületesen fejlődő városok új utcáinak nevében jelentek volna meg. Sajnos egyáltalán nem ez volt a helyzet. Különösen a 19. század végétől az em-

lékállítás szándéka az utcanévadásban annyira eluralkodott, hogy már nem is az volt az igazán fontos, hogy az utcának neve legyen, hanem az, hogy egy bizonyos személyiség „utcát kapjon”. Ha nem így lett volna, aligha tudnánk megmagyarázni, miért változtatták meg a hatóságok az évszázados múltra visszatekintő, értékes utcanevek ezreit anélkül, hogy azokban bármi kivetnivalót találtak volna.

3. A hagyományos utcanevek értelmetlen pusztítása a huszadik században is folytatódott. Az első világháború eseményei, hadszínterei, hadvezérei is bekerültek az utcanevekbe (*Isonzo utca, Tízés honvéd utca, Vitéz utca, Rokkant utca, Hadiárva utca* stb.). A Tanácsköztársaság zaklatott hónapjai alatt az új hatalomnak még arra is volt gondolja, hogy saját ideológiájának megfelelő utcanév-változtatásokat rendeljen el. Így például Tatán a munkástanács határozatot hozott a *Gyár utca*-nak *Lenin utca*-vá, a *Réti utca*-nak *Marx utca*-vá, a *Malom utca*-nak *Trocskij utca*-vá, az *Almás utca*-nak *Luxemburg Róza utca*-vá való átkelesztéséről stb.

Trianon után elvált egymástól Magyarország és az utódállamok utcanévadására; sajnos csak tematikailag, mert egyébként a mesterséges nevek eluralkodása a természetes nevek rovására mindenütt tovább folytatódott. Magyarországon létrejött az emlékállító neveknek egy sajátos csoportja: utcákat neveztek el az elcsatolt területek városairól, faluiról, tájegységeiről, hegységeiről, folyóiról; Pozsonytól Brassóig, a Csallóköztől a Hargitáig, a Vágtól az Oltig szinte nem volt olyan fontosabb földrajzi név, amely ne került volna be valamelyik város utcájának nevébe.

Ezzel szemben az utódállamokban a magyar nemzeti múltra és államiságra emlékeztető nevek kiküszöbölésén fáradoztak. A Csehszlovákiához csatolt területeken a cseh és a szlovák történelem és kultúra nagyjairól, a Csehszlovákia létrehozásában szerepet játszó csehszlovák és idegen politikusokról nevezték el a közterületeket. Az utcanév-változtatások egyik nyilvánvaló célja az volt, hogy a nem szláv lakosságú városoknak legalább a szláv jelleg látszatát teremtsék meg, a hiányzó szláv történelmi és kulturális hagyományok ily módon való „pótlásával”. Így például Losoncon utcát kapott többek között – a Csehszlovákia létrejöttében szerepet játszó amerikai elnök, Wilson és a cseh legionáriusok mellett – a cseh Masaryk, Beneš, Šnejdárék, Jiskra, Komenský, Hus, Jirásek, a szlovák

Vajanský, Štefánik, Hviezdoslav, Hodža, Hurban, Kollár stb. Az igazság-hoz azonban az is hozzátartozik, hogy azért volt Losoncon az első köztársaság idején *Kármán utca*, *Petőfi utca*, *Jókai utca*, *Deák Ferenc utca*, *Sükey utca* stb. is.

A második világháború éveit a határon innen és túl is létrehozták a maguk *Hitler utcá*-it és *Mussolini tere*-it, ám ezek nem bizonyultak hosszú életűnek: a háború befejezése után sok helyen visszaállították a korábbi neveket. A hamarosan bekövetkező kommunista hatalomátvétel újabb névváltoztatási hullámot váltott ki, sőt nem is csak egyet, hiszen például az ötvenes évek ún. személyi kultuszára utaló neveit a hatvanas években másokkal cserélték föl. E nevekre aligha szükséges példákat hozni, nagyon jól emlékszünk rájuk valamennyien.

4. A kommunista rendszer bukása egy újabb, de remélhetőleg utolsó névváltoztatási hullám megindulását hozta magával. Az előzőek ismeretében aligha kell bizonygatnunk: ez alkalommal nem elég, hogy az elmúlt negyven évben adott, „ideológiai beütésű” nevektől tisztítsuk meg városaink és falunk utcanevrendszerét, hanem száz évnél is hosszabb hibás gyakorlat következményeit kell megpróbálnunk úgy-ahogy felszámolni. Ennek érdekében szükségessé válhat olyan utcák nevének megváltoztatása is, amelyek általunk nagyrabecsült személyeknek, eseményeknek, eszméknek stb. állítanak emléket, különösen, ha azok a városok történelmi magjában vannak, és értékes régi utcaneveket szorítottak ki a használatból.

Nem árt, ha tudatosítjuk: még a leghíresebb és legmegbecsültebb nemzeti hős sem kell, hogy szükségszerűen jelen legyen bármely város utcanevanyagában: az, hogy egy városban nincs Kossuth vagy Štúr utca, egyáltalán nem jelenti Kossuth vagy Štúr lebecsülését. Az ilyen személyiségek emlékét más módon, hatékonyabban is lehet ápolni. A nagyobb városok külső negyedeiben pedig bőven nyílik lehetőség a tiszteletnek ilyen módon való kifejezésére. (Úgy, ahogy Pozsonyban is a ligetfalusi lakótelepre vándorolt a *Jirásek* és a *Wolker utca*, hogy helyet adjon az évszázados *Ventúr utca* és *Fehér utca* neveknek, anélkül, hogy ezzel a hatóságok kétségbe vonták volna Jirásek vagy Wolker írói, költői nagyságát.)

Az utcanevek beszélnek, emlékeztetnek, gyönyörködtetnek...

1. Amint a föntiekből kiviláglott, mai utcanévanyagunk nem egységes; a középkorban és az azóta divatozó különféle névadási módok nagy része nyomot hagyott benne. Eddigi fejtegetéseink alapján könnyen belátjuk, hogy a hosszú fejlődés eredményeképpen létrejött névtípusok nem egyformán értékesek: vannak olyan típusok, amelyeket érdemes lenne megerősíteni, de olyanok is, amelyeket nem ártana visszaszorítani. Ahhoz, hogy megértsük, miért részesítünk bizonyos típusú neveket előnyben más nevekkel szemben, először egy meglehetősen kisiskolásnak tűnő kérdést kell megválaszolnunk: mire is valók tulajdonképpen az utcanevek? A válasz kézenfekvőnek látszik: nyilván arra, hogy meg tudjuk az egyes utcákat különböztetni egymástól, s ezzel könnyebbé tegyük a tájékozódást.

Valóban: mindenfajta tulajdonnévnek, így az utcaneveknek is legalapvetőbb funkciójuk az azonosítás. Ám ha ez volna minden, akkor nehezen tudnánk megérteni, miért változott mondjuk a 15. századi, *Kenyérpiac*-nak nevezett pozsonyi tér neve a 17. században *Búzapiac*-cá, a 18. században *Zöldpiac*-cá, a 19. század folyamán – többek között – *Haynau tér*-re, *Irgalmas barátok teré*-vé és *Vásártér*-re, a 20. században pedig először *II. Vilmos császár tér*-re, majd *Köztársaság tér*-re, ezután *Hlinka tér*-re, pár évvel később *Sztálin tér*-re, rövid idő elteltével pedig *A szlovák nemzeti felkelés teré*-vé. Hiszen ezek a változtatgatások sokkal inkább *gátolták* az illető közterület azonosítását, nehezítették a tájékozódást, mintsem hogy segítették volna. Nyilván tehát más funkcióik is vannak az utcaneveknek, amelyek olykor annyira rátelepszene az alapfunkcióra, hogy alig engedik érvényesülni.

Az azonosításon túl az utcaneveknek alapvetően három funkciójuk lehet: a leírás, az emlékéllítés és a gyönyörködtetés. E három közül valamelyik szinte minden utcanévben, a másik kettő pedig vagy alárendelten van csupán jelen, vagy pedig teljesen hiányzik.

2. A legértékesebb, leginkább védelemre érdemes névtípusnak a *leíró*t tartjuk, tehát azokat a neveket, amelyek az utca azonosítása, más utcáktól való megkülönböztetése mellett még valamilyen információt is közölnek a jelölt közterületről.

Ha ez az információ a *jelenre* vonatkozik, akkor az ilyen utcanevek megkönnyítik a községben való tájékozódást. Nyilván könnyebben kijut az idegen autós turista Pozsonyból, ha a Récsére vezető utat *Récsi út*-nak és nem a *Februári győzelem útja*-nak hívják; könnyebben megtalálja a keresett utcát, ha a távolban templomtornyot lát, s az utca neve *Templom* és nem *Schönherz Zoltán utca*; hamarabb rátalál a *Lejtő utcára*, mint az *Elesett hősök útjára*; a *Folyó utcára* könnyebben ráismer, mint a *Jókai utcára*.

Ha a névben rejlő információ nem a jelen állapotot tükrözi, hanem a *múltra* vonatkozik, akkor az ilyen nevek értékes történeti források, amelyek a névhasználó előtt föltárják az utca és a város történetének egy-egy mozzanatát. A *Várfal utca* megmutatja, hol húzódtak a középkorban a várat, illetve a várost övező falak, a *Tömlőc utca* elárulja, hol raboskodtak a régi korok törvénytörői, a *Hóhér utca* arra emlékeztet, hogy benne lakott egykor a város hóhérja, a *Kerékgyártó utca* a kerékgyártók egykori lakhelyére utal, a *Búza tér* az egykori gabonapiac emlékét tartja fenn, a *Szélső utca* jelzi a város egykori kiterjedésének határát stb.

Az ilyen nevekben ugyanakkor az emlékeztető funkciót is fölfedezhetjük, hiszen régi korok embereinek, eseményeinek állítanak egyfajta emléket.

Vannak, akik a *Fő utca*, *Hosszú utca*, *Kis tér*, *Tyúkipiac*, *Pozsonyi út* és az ehhez hasonló neveket túlságosan közönségesnek, városhoz nem méltónak tartják. Pedig az ilyen jellegű nevek ezrei élnek évszázadok óta a szerencsésebb sorsú országok milliós városaiban, és senki sem érzi őket röstellnivalónak. Hogy mást ne mondjunk: a világhírű New York-i *Broadway* csupán annyit jelent, hogy „Széles út”, a *Wall Street* pedig nem más, mint „Fal utca”. De közelebbi példát is találunk: Budapest sem érzi magához méltatlannak a Pest belvárosában lévő *Ó utcá*-t vagy a Buda központját végigszelő *Fő utcá*-t, s az ehhez hasonló utcanevek sokaságát.

3. A nevek másik nagy csoportja nem sokat árul el az általa jelölt utcáról (többnyire semmit), hanem ehelyett valamely kiemelkedőnek tartott esemény vagy esemény emlékét őrzi, vagy pedig tiszteletet fejez ki egy eszme, ország, nép, város stb. iránt. Ilyen például a *Petőfi utca*, az *Október 6. tér*, a *Barátság tér*, *Amerikai tér*, *Moszkva tér* stb. Bár az ilyen nevek csak a múlt század közepén kezdtek megjelenni, az elmúlt másfél száz év alatt rohamosan elterjedtek, olyannyira, hogy a legtöbb településen már ez az uralkodó utcanév-típus, sokan ezeket érzik „igazi” utcaneveknek.

Ha ilyen neveket az új utcák kaptak volna csupán, nem is lett volna nagyobb baj. Sajnos azonban legtöbbször épp a legősbibb belvárosi utcaneveket pusztították el a derék városatyák annak érdekében, hogy valamely nagyság emlékét megörökítsék. Ráadásul koronként változott, kit tartottak méltónak arra, hogy „utcát kapjon”, s így az ilyen utcanevek igen gyakran változtak. Elsősorban épp az ilyen emlékállító nevektől kellene megszabadítanunk városainknak legalábbis a történeti magvát, „kitelepítve” őket a városok peremterületeire.

Az emlékállító nevek közül azoknak örülünk igazán, amelyekben a leírás mozzanata is jelen van, azaz valamilyen módon mégiscsak kapcsolódnak a jelölt utcához vagy legalábbis az adott városhoz vagy annak környékéhez.¹ Így például csak helyeselni tudjuk azt a szokást, hogy a városok és falvak utcát nevezzenek el azokról a helyi jelentőségű vagy országosan ismert személyiségekről, akik az illető településen születtek, vagy életük más fontos mozzanatával kötődnek hozzá, s méltók az ilyen emlékállításra. Jó tehát, hogy például Dunaszerdahelyen van *Vámbéry tér*, Komáromban *Jókai utca*, Érsekújvárbán *Czuczor Gergely utca*, Losoncon *Kármán József utca*. Bár – ha már a losonci Kármán utcát említettük: jobban örültünk volna, ha nem a rendkívül értékes, egyedien Losonchoz kötődő, a török hódoltságra emlékeztető *Nagy Béga utca* nevének rovására tisztelegtek volna a derék losonciak Kármán József emléke előtt; még akkor is, ha tudjuk, hogy e jeles írónk épp a Nagy Béga utcában született, s hogy az egykori *Kis Béga utca*-t *Béga utca* néven mégis megmentették az enyészettől.

A nagyobb városokban, ahol sok a megnevezésre váró utca, nem helyteleníthető az sem, ha az adott városhoz nem kötődő személyekről is neveznek el utcát. De azért legalább arra ügyelni kellene, hogy a személyek, akikről utcát neveznek el, ne legyenek teljesen idegenek az adott település lakosságának szellemiségétől, kultúrájától, ne a nemzetállam építésének szolgálatában álljanak, hanem arányosan tükrözzék a kétféle nyelvű és kultúrájú lakosság kétféle nyelvi és kulturális hagyományait.

Már csak azért is, mert a nemzeti kisebbségek számára különös jelentőségük van az emlékállító neveknél: ezek alkalmasak arra, hogy segítsék ébren tartani a kisebbség és az anyanemzet együvé tartozásának, a

¹ Kálmán Béla: *A nevek világa*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1989. (4., átdolgozott kiadás.)

közös történelmi és kulturális hagyományokhoz való kapcsolódásnak a tudatát, erősíteni az otthonosság és az egyenrangúság érzését. Sajnos, az ilyen nevek éppen ezért feszültségforrássá is válhatnak, ha a többségi nemzetben nincsen kellő tolerancia és megértés.

4. A harmadik funkció, amely elsősorban a nagyobb városok neveiben érvényesül, a gyönyörködtetés: az illető közszó vagy tulajdonnév elsősorban azért válik utcanévvé, mert szép hangzású, hangulatos, kellemes asszociációkat ébreszt. Ilyen például Budapesten a *Merengő*, a *Katica*, a *Kacagány*, a *Gyöngyház*, az *Ananász*, a *Legenda*, a *Csillag*, a *Tündér*, a *Regős*, az *Őzgida*, a *Csalogány*, a *Naplemente utca*. Az ilyen neveket leginkább akkor választják a hatóságok, amikor más név „nincs kéznél”.

Az e típushoz tartozó utcanevek akkor igazán jók, ha valamilyen módon beilleszkednek környezetükbe, összhangban vannak vele (s így bizonyos mértékig a leíró funkció is jelen van bennük). Így például stílusos, ha a kertváros utcái (új utcái!) virág- vagy madárneveket viselnek; ha a vízparti városrészben hal- vagy halászszerszámnevek vannak az utcanevekben; ha egy lakótelepen a modern élet eszközei kerülnek be a nevekbe. Az viszont a stílusérzék teljes hiányára vall, hogy a pozsonyoligetfalusi sivár betonregeteg lehangoló látványt nyújtó utcáit festői szépségű várakra, várkastélyokra utaló helynevekkel cicomázták föl (pl. *Torna*, *Krasznahorka*, *Jászó*, *Betlér*, *Végles*, *Saskó*, *Litva*, *Znió*, *Sztrecsnó* utcák a lakótelep déli részén).

5. Most, hogy áttekintettük utcaneveink fő típusait, levonhatjuk a tanulságot: utcaneveinkkel akkor lehetünk majd megelégedve, ha az egyes típusok jelentőségüknek megfelelő arányban lesznek képviselve, mégpedig ott, ahol a történeti fejlődésből adódóan lenniük kell: a leíró neveknek a falukban, kisebb városokban s a nagyobb városok történelmi városmagjában; az emlékéllító neveknek elsősorban a nagyobb városok külsőbb részein; a(z) azonosításon kívül) csupán esztétikai funkcióval rendelkező neveknek pedig inkább csak a nagyobb városok legújabb negyedeiben és a lakótelepeken.

(1991)

Nyelv és erőszak

*Avagy: Kinek van joga beavatkozni
a magyar nyelv belügyeibe?*

1. A szlovákiai magyar közvélemény megdöbbenve értesült arról, hogy a Szlovák Televízió hírszerkesztőségének magyar adásában visszatértek a pártállam rossz emlékü gyakorlatához¹: betiltották a szlovákiai városok és falvak magyar nevének használatát. Az Új Szóban megjelent közlemények, kommentárok alapján úgy tűnik, az újságírók és a politikusok egyrészt politikai, másrészt nyelvi szempontból tartják az intézkedést sérelmesnek, tegyük hozzá: mindkét vonatkozásban teljes joggal.

Ami a politikai szempontot illeti, az Együttélés és az MKDM tiltakozó levele a Szlovák Köztársaság alkotmányának, az emberi jogokról és szabadságokról szóló alkotmánylevélnek, valamint a Szlovák Televízióról szóló törvénynek a megsértésére hivatkozik; Tóth Mihály, az Új Szó kommentátora a sajtószabadság megsértéséről ír, s utal az anyanyelvű tájékoztatáshoz való alkotmányos jogunkra is; Bodnár Gyula pedig abból, a szlovák parlament által nemrég elfogadott dokumentumból idéz, amely ünnepélyesen kinyilvánítja Szlovákia elkötelezettségét a jogállam, az emberi jogok, a nemzeti kisebbségi jogok biztosítása mellett. A Rákóczi Szövetség nyilatkozata a jogállamisággal és a nemzeti-nemzetiségi egyenjogúság szellemével ellentétesnek tartja a nemzetiségi nyelvhasználat bármilyen korlátozását, így a magyar nyelvű helységnevek betiltását is.

Ami az intézkedés nyelvi vetületét illeti, Fekete Marian megjegyzi: ismét erőszakot kell tennünk a magyar nyelven; Tóth Mihály hangsúlyozza: a magyar nyelv szókincsébe a *Csallóköz* aranyos és a *Komárom* éppúgy beletartozik, mint a szlovákéba a *Zlatná na Ostrove* és a *Komárno*. Az Együttélés, politikai mozgalom és a Magyar Kereszténydemokrata Moz-

¹ Gyönyör József: *Államalkotó nemzetiségek*. Bratislava, Madách, 1989. – Lanstyák István: *A szlovák nyelv árnyékában*. Kontra Miklós szerk.: Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről, 11–72. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991.

galom (MKDM) tiltakozó levele szerint pedig „természetellenesnek hatna szlovák helységneveket alkalmazni a magyar társalgásban”.

A másik fél érvei – vagy inkább „érvei” – is részben e két csoportba sorolhatók. Vladislav Džurík, a szlovák parlament legiszlatív osztályának vezetője a nyelvtörvényre hivatkozik, Bohuslav Piatko, a Szlovák Televízió hír- és sportszerkesztőségének főszerkesztője pedig az intézkedés elleni tiltakozást jogkörének kétségbevonásaként értelmezi. Vladimír Mečiar szlovák kormányfő külföldi újságírók előtt azt a nyelvi „érvet” veti be, mely szerint a tévé magyar adásában olyan elnevezéseket használnak, amelyek számára ismeretlenek (például *Pozsony*), pedig ő itt él. Ez utóbbi, általam kiemelt szempont már nem nyelvi, se nem politikai, hanem nemzeti. Finomabb megfogalmazása ez a szlovák nacionalisták ama vágyának, amelyet Vítazoslav Moric, a Szlovák Nemzeti Párt egykori vezére a nyelvtörvény elfogadása után a maga nyers primitívtségében fogalmazott meg, hogy ti. ebben az országban végre a szlovákok legyenek az urak. Visszatérve Mečiarhoz: csak látszólag nyelvi-nyelvtörténeti kérdés az is, hogy a szlovák elnevezéseket eredetinek nevezi, gondolván, a messziről jött újságírók ezt bizonyára el is hiszik, s összesomódik bennük az őshonos kisebbségek és a nyugati országok vendégmunkásai és emigránsai közötti szakadéknyi különbség.

2. Ha a két fél által felhozott szempontokat összehasonlítjuk, látjuk, hogy magyar részről – már amennyire az Új Szóban megjelent cikkekből, nyilatkozatokból meg tudjuk állapítani – nemzeti megközelítés csak a magyarországi Rákóczi Szövetség fent idézett nyilatkozatában található, amely a demokratikus jogállamiság mellett a nemzeti-nemzetiségi egyenjogúság szellemére is hivatkozik. Pedig semmi okunk nincs arra, hogy ne utaljunk e szégyenteljes intézkedés valódi céljára, amely nem más, mint a szlovákiai magyaroknak a szülőföldjüktől való elidegenítése. A magyar szövegbe beerőszakolt szlovák helységnevek ugyanis aligha szolgálják azt a célt, hogy lehetővé tegyék Mečiar úr és más „államalkotók” számára a magyar nyelvű adás jobb megértését – már csak azért sem, mert erre a célra a szlovák nyelvű feliratozás sokkal jobban megfelel; valódi rendeltetésük sokkal inkább annak állandó sugalmazása, hogy mi, magyarok, itt idegenek vagyunk, ez nem a mi országunk, itt „ők” az urak. Ez a hazugság pedig igen alkalmas arra, hogy növelje bennünk a kiszolgáltat-

tottság érzését, elidegenítsen szülőföldünkötől, meglazítsa a hazánkhoz, múltunkhoz, kultúránkhoz fűző erős szálakat, s ezzel elősegítse a többséghez való minél gyorsabb gondolkodásbeli, érzelmi, kulturális és nyelvi asszimilálódásunkat. Nem másról van itt szó, mint elnemzetlenítésnek nem is túlságosan burkolt formájáról.

Mit tehet hozzá mindehhez egy nyelvész? Elsősorban azt, hogy itt nem egyszerűen a magyar nyelvhasználat korlátozásáról van szó, hanem – a politika nyelvén szólva – a magyar nyelv belügyeibe való illetéktelen beavatkozástól. Ilyen értelemben Bohuslav Piatko úrnak határozottan a tudomására kellene hozni, hogy igenis jócskán túllépte hatáskörét, amikor a magyar nyelv tulajdonneveinek kérdésében hozott döntést. A magyar nyelvhasználat kérdéseibe egyedül a magyar nyelv beszélőinek lehet beleszólásuk: a tizennégymillió magyar az, aki napi beszédtevékenységével ennek a nyelvnek éltetője és alakítója. A spontán nyelvi fejlődésbe bizonyos esetekben „felülről” is be lehet avatkozni: az írásbeliséggel, irodalmi nyelvvel rendelkező nyelvek esetében egyes korszakokban szükségessé válhat a nyelvhasználat tudatos szabályozása, így például a tömegtájékoztató eszközök nyelvhasználatának a befolyásolása is. Mivel a világon egyetlen magyar irodalmi nyelv van, amely mind a tizennégymillió magyarnak sajátja, erre elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete illetékes. A szlovákiai magyar nyelvhasználat sajátos kérdéseiben pedig az itt élő magyar nyelvészeknek, vagy – ha szervezetet akarnánk megnevezni – a Csehszlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társaságának van joga állást foglalni, s útmutatást adni a nyelvhasználat befolyásolásának mikéntjére.

Amikor tavaly az új szlovák helyesírási szabályzat elrendelte a történelmi magyar nevek szlovák helyesírású használatát, s lett egy csapásra – szlovák nyelvű szövegben – *Csáki István*-ból *Štefan Čáki*, *Györffy Tamás*-ból *Tomáš Dörfi*, *Illésházi István*-ból *Štefan Illešházi*¹, tudomásom szerint senki sem vonta kétségbe a Szlovák Tudományos Akadémia Štúrról elnevezett Nyelvtudományi Intézetének azt a jogát, hogy saját belátása szerint rendezze a gondjaira bízott nyelv helyesírását; legföljebb megvolt a véleménye az ezt az újítást szentesítő nyelvészek szellemi színvonaláról és ízléséről.

¹ Szarka László szerk.: *Magyar és csehszlovák történeszek eszmecseréje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról*. Budapest, A Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozata, 1988.

Piatko úrnak is lehet véleménye a magyar nyelvről, sőt szeretheti vagy gyűlölheti a magyar nyelvben meghonosodott helységneveket, illetve azok használatának kialakult módját is. Arra azonban még az államalkotó nemzethez való tartozás kiváltsága sem jogosítja föl, hogy hatalmi erőszakkal próbálja meg befolyásolni a magyar nyelv fejlődését. A magyar nyelv nem a szlovák állam tulajdona, még akkor sem, ha beszélőinek egy – nem is egészen jelentéktelen – része Szlovákiában él. Hogy a magyar nyelvben a szavaknak bármely csoportja, legyenek azok akár köz-, akár tulajdonnevek, milyen formában használatos, annak eldöntése nem tartozik a szlovák államra, sem annak bármely intézményére. Ez bizony magyar belügy, méghozzá attól függetlenül, hogy a beszélők érintett csoportja Budapesten, Pozsonyban vagy Honoluluban él-e. Éppúgy, ahogy szlovák belügy az, hogy a magyarországi szlovákok szlovák nyelvi megnyilatkozásaikban *Slovenský Komlós*-t mondanak és írnak-e vagy *Tótkomlós*-t. (S persze a Magyar Televízió bármely tisztségviselőjének sincs joga eldönteni a magyarországi szlovákok helyett, hogy a szlovák nyelvű műsorban *Budá*-ról beszéljenek-e vagy *Budín*-ről.)

3. Mit mond a Magyarországon kívüli helységnevek használatáról a legilletékesebb forrás, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készült Nyelvművelő kézikönyv? Először is: megállapítja, hogy különbséget kell tenni a földrajzi neveknek a köznyelvi magyar szövegben való használata és a szakmunkákban, térképeken, postai címzésben, menetrendben, útjelző táblákon stb. használatos megjelölés közt. A tévéadás nyelvi megnyilatkozásai természetesen köznyelvi magyar szövegnek számítanak, s ezért a Nyelvművelő kézikönyv szerint ezekben „magyarul emlegetjük” a városok és községek nevét: a kézikönyv szlovákiai példái között ott találjuk *Besztercebánya*-t, *Érsekújvár*-t, *Eperjes*-t és *Pozsony*-t. Ugyanez vonatkozik az írásban való emlegetésre is: A magyar helyesírás szabályai szerint „latin betűs írásrendszerű országok, külföldi területek, (...) helységek stb. megnevezésére gyakran magyar neveket vagy magyaros formájú és írású névváltozatokat használunk”. A példák közt – *Bécs*, *Nagyvárad*, *Szabadka* stb. mellett – ismét ott találjuk *Eperjes*-t. Ezek a megállapítások a kérdést egyértelműen eldöntik és minden további vitát fölöslegessé tesznek.

Ha a Szlovák Televízió magyar nyelvű műsorainak készítői a továbbiakban is hajlandók lesznek szlovákul használni a magyar helységneveket, fölmerül a kérdés, mennyire alkalmasak hivatásuk betöltésére: a magyar nyelvű tájékoztató eszközökben dolgozóktól, ill. a magyar nyelvű rádió- vagy tévéműsorokat készítőktől ugyanis elvárható, hogy nyelvhasználatukban ne a magyarul nem is tudó bürokraták elvárásaihoz, hanem a magyar köznyelvben érvényes nyelvhelyességi és helyesírási szabályokhoz igazodjanak.

(1992)

Harcaink az egynyelvrendszer ellen

A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumainak válogatása – nyelvész szemmel

1. A *táblaháború* és a *névháború* minden szlovákiai magyar újságolvasó számára ismerősen csengő szavak, pedig szótáraink nem tartalmazzák őket. Szinte észrevétlenül vertek tanyát nyelvünkben az elmúlt évek politikai küzdelmei során. E csatározások megőrzésre érdemes sajtóbeli emlékeit mentette meg Zalabai Zsigmond az enyészettől azzal, hogy kötetbe rendezte őket¹, azokat, melyek az alcímben jelzett – vértelen, de nem könnyű, s nem is könnytelen – „háborúkhöz” kapcsolódnak.

A könyv nemcsak azok számára tanulságos olvasmány, akik nem követhették sajtónkban az elmúlt évek politikai eseményeit, hanem a rendszeres újságolvasók számára is, akikre mindaz, amit eddig fokozatosan, kis adagokban vettek magukhoz, most a maga töménységében zúdul rá. Hogy – ha eddig nem vették volna észre – most végképp tudatosítsák: miniszterek jönnek-mennek, parlamentek alakulnak és feloszlanak, sőt a himnuszok és felségjelzések is megváltoznak, ám a szlovák kisebbségpolitika lényegileg változatlan marad. Az egyik oldalon állnak a rejtett „többségi komplexusukat” az egyedüli „államalkotó” mivoltuk fikciójával leplező, elfojtott büntudattal küszködő, irracionális félelmeiktől szenvedő szlovák „nemzetébresztők” lázálmai, a másikon a civilizált Európa által képviselt, racionális alapokon nyugvó értékek. Ezek között őrlődik a mindenkori szlovák politika, melynek szíve a „nemzetébresztőkhöz” húz, értelme (hosszú távú érdekeinek felismerése) viszont az európai értékrend kényszerű elfogadására ösztökél. Ez a kettősség pedig képmutatást, szűkkeblűséget, görcsöket, tudathasadást és üldözési mániát szül. Mindennek számtalan megnyilvánulásával találkozunk a könyv lapjain.

¹ *Mit ér a nyelvünk, ha magyar?* (A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból. 1990–1994). Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta Zalabai Zsigmond. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995.

Jómagam most a kötetnek csupán azokra a vonatkozásaira térek ki, amelyek nyelvtudományi szempontból is tanulságosak. Az összeállító maga is hangsúlyozza, hogy a munkának a nyelvészek számára is van mondanivalója, legalábbis „a hagyományos grammatikai kereteből, a rutinszerű nyelvművelésből kilépő – kisebbségvédelmi érdekeket hatékonyan képviselő – új nyelvtudományi diszciplínának: a pszicholingvisztikának, a szociolingvisztikának, a »politizáló nyelvészet«-nek a művelői számára. S ez így is van.

2. Az egyik kulcskérdés, amely nyelvész és politikus számára egyaránt fontos, a kisebbség(i nyelv) *státusa*. Normális körülmények közt a nyelv jogi helyzete a kisebbség(i nyelv) objektív adottságait kellene tükrözze, azaz minél több funkció betöltésére alkalmas egy nyelv, minél több a beszélője, minél tömörebb a településterülete, annál magasabb kellene legyen az illető nyelv státusa.

A valóságban sajnos a kisebbségi nyelv jogi helyzetét leggyakrabban nem ilyen objektív tényezők határozzák meg. Főként azért, mert a többnemzetiségű országokban a nyelvnek rendszerint nem csupán gyakorlati, hanem óriási szimbolikus jelentősége is van: egy nyelvnek nemzeti vagy hivatalos nyelvként való elismerése az illető nyelv beszélői iránti elismerés kifejeződése, s kedvező feltételeket teremt a nyelv fennmaradásához. Ha a kisebbséget a többségi hatalom nem szívesen látja országában, az első lépés az, hogy megtagadja tőle nyelvének megfelelő szintű jogi elismerését.

Hogy a nyelvünk státusával kapcsolatos kérdéseket szélesebb összefüggéseiben is lássuk, érdemes ismertetni a kérdés egyik szakemberének, Heinz Klossnak a rendszerezését¹, melynek alapján a nemzeti kisebbségek nyelvének státusa alapvetően ötféle lehet:

a) *országos méretekben hivatalos nyelv* (például a svéd nyelv Finnországban, amely ott nem is kisebbségi, hanem nemzeti nyelv, pedig az azt beszélő 300 ezer személy az összlakosságnak csupán mintegy hat százalékát alkotja);

¹ Heinz Kloss: *Types of Multilingual Communities: A discussion of ten Variables*. Stanley Lieberson szerk.: *Explorations in Sociolinguistics*, 7–17. Bloomington, Indiana University, 1967.

b) *egy nagyobb regionális egység* – tartomány, országrész stb. – *hivatalos nyelve* (ilyen volt például a magyar az ötvenes, hatvanas években a romániai Magyar Autonóm Tartományban, ahol a magyarság abszolút többségben volt annak ellenére, hogy országosan (akkor) a lakosságnak csupán kilenc százalékát alkotta;

c) *a kisebbségi nyelvhasználat hatósági engedélyezése* (közoktatásban, nyilvános hirdeteményeken, közkönyvtárakban stb.), noha a kisebbségi nyelvnek nincs hivatalos státusa (alapvetően ilyen helyzetben volt az elmúlt évtizedekben nyelvünk Szlovákiában);

d) *tolerancia a nyelvvel szemben a privát szférában*: a családi, köznapi érintkezésben, továbbá az újságokban, rádióban, egyházi és magániskolákban (ez az a maximális szint, amelyen a magyar nyelvet látni szeretnék Szlovákiában a nacionalista pártok és mozgalmak, s e felé mutat újabban a kormánypolitika is);

e) *a kisebbségi nyelv betiltása* (ez volt a helyzet Szlovákiában 1945 és 1948 között).

A szlovákiai magyar és a finnországi svéd kisebbség közötti rokon vonások (mindkettő többségből vált kisebbségivé, mindkettőnek viszonylag tömör a településszerkezete, mindkettőnek fejlett, minden funkció el látására alkalmas nyelve van, amely régi irodalmi hagyományokkal rendelkezik stb.) arra utalnak, hogy objektív adottságaink alapján nyelvünk akár az a) csoportba is tartozhatna, annál is inkább, mert a magyar anyanyelvűek Szlovákia lakosságának nem hat százalékát alkotják, hanem ennek csaknem a dupláját. Az a tény tehát, hogy nyelvünk helyzete ennél sokkal rosszabb, s a többségi közvélemény, valamint a politikai erők jó része még a meglévő vívmányokat is sokallja, egyáltalán nem tekinthető objektív szükségszerűségnek (amint ezt annak az elterjedt véleménynek alapján gondolhatnánk, mely szerint Szlovákiában élünk, ezért természetes, hogy a hivatalos érintkezésben csak a szlovák nyelv használható).

Egy nyelv jogi helyzetének a lehetőségeinél alacsonyabb szinten való szabályozása még a fejlett nyelvű kisebbségek számára is végzetes lehet, mivel a nyelv státusa egy idő után a maga erőszakosan lenyomott szintjére rántja le a nyelvi lehetőségeket is: az eredetileg funkciógazdag nyelv nem használt tartományai leépülnek, ami kihat a nyelv presztízsére is, s a nyelvfeladás irányába befolyásolja a beszélőket. Mindez a kisebbség lélekszámának csökkenéséhez, a településszerkezet tömörségének meglá-

zulásához stb. vezet, ami viszont egy idő után a többségi hatalom számára lehetőséget teremt a kisebbségi nyelv jogi státusának további csökkentésére, hogy az egész folyamat egy szinttel lejjebb megismétlődjék. Ebből az ördögi körből a teljes egynyelvűsödés szokta jelenteni a „kiutat”. Amely egyben létrehozza a „nyelvi békét” és a „közmegelegedést” is. Ezen a ponton aztán már a többségi hatalom megengedheti magának, hogy nagyvonalú legyen az esetleg megmaradt szórványkisebbségekkel.

Nyelvünk státusát jelenleg az alkotmány és az 1990-ben elfogadott ún. nyelvtörvény szabályozza. Sajnos az előbbinek a kisebbségekre vonatkozó fejezetét nem találjuk meg a válogatásban, az utóbbit azonban igen. Nélküle nem volna teljes a kötet, hiszen ez a nyelvtörvény vált a következő évek különféle korlátozó intézkedéseinek forrásává; a helység- és személynévhasználatot érintő szabályozás(i kísérletek) során is ezekre hivatkoztak mind az illetékesek, mind az érintettek. „Számunkra, szlovákiai magyarok számára a nyelvtörvény nem törvényességet, hanem »nyelvtörvényteleniséget« szült – írja Zalabai a kötet bevezetőjében. – Nemhogy lezárta volna a nyelvháborút, hanem újabb és újabb feszültségek, ádáz parlamenti viták, szenvedélyes és szlovák részről gyakran hisztérikus sajtóhadjáratok, szünni nem akaró politikai-társadalmi konfrontációk forrása lett.”

3. A nyelv státusa nem kis mértékben meghatározza a nyelv *presztízsét* is, noha a két fogalom korántsem azonos. A nyelv státusa ugyanis csak egyik összetevője a nyelv presztízsének. Legjobban ezt az amerikai Susan Gal alias Gál Zsuzsa klasszikus erdélyi példáján tudjuk illusztrálni: a románnak mint Románia hivatalos nyelvének magas a státusa; az erdélyi századok körében viszont a presztízse rendkívül alacsony¹. A kisebbségi nyelv tekintélyének alakulásában ugyanis a nyelv státusán kívül olyan tényezők is szerepet játszanak, mint az anyaország és anyanemzet presztízse, a nemzeti kultúra értékei (például gazdag irodalmi örökség), a nyelvnek a nemzetközi érintkezésben való használhatósága, esetleg bizonyos belső tulajdonságai, illetve amit annak vélnek („szépsége”, „áryaltsága”, „ereje”) stb.

¹ Susan Gal: *Kódváltás és öntudat az európai periferián*. Kontra Miklós szerk.: Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről, 123–157. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991.

A Szlovákiában használt legtöbb kisebbségi nyelv ilyen szempontból nincs rossz helyzetben, presztízse nem föltétlenül alacsony. Ezt alighanem a többségi hatalom is érzi, olyannyira, hogy a nyelvtörvény egyik paragrafusát alkalmassá tette e nyelvek tekintélyének aláásására: 1. § (2) „A hivatalos nyelv érvényesítésének a Szlovák Köztársaságban elő kell segítenie a szlovák nemzet és a nemzetiségi kisebbségek demokráciájának és kultúrájának fejlődését a megértés, a nemzetiségi türelem (békétűrés), az emberiség és az emberi jogok területén fennálló nemzetközi kötelezettségek megszilárdításának szellemében.”

E tényre figyelt föl a szlovákiai nyelvtörvény elemzése során egy tekintélyes külföldi szakértő, Dr. Y. J. D. Peeters, a Montrealban székelő Nyelvi Jogok Összehasonlító Nemzetközi Intézetének, valamint a dublini székhelyű Kisebbségi Nyelvek Európai Hivatalának tagja. Amint a szerző megállapítja, ez a bekezdés „a demokráciát és kultúrát félreérthetetlenül e hivatalos nyelv használatához köti [...] Ez az egész cikkely így a többségi nemzet és nyelve felsőbbrendűsége határtalan arroganciájának a megnyilvánulása”.

Vagyis a nyelvtörvénynek ez a bekezdése még „rátesz egy lapáttal” arra, amit elsőrendűen a szabad kisebbségi nyelvhasználat korlátozásával kíván elérni: rombolja a kisebbségi nyelv tekintélyét. Azzal, hogy a hivatalos nyelv érvényesítését a demokráciával, a nemzetiségi türelemmel és az emberiséggel köti össze, azt sugalmazza, mintha a kisebbségi nyelvek használata ellentétes volna ezekkel az értékekkel. Az pedig, hogy a hivatalos nyelv érvényesítése a szlováké mellett még az ún. „nemzetiségi” kisebbségek kultúrájának a fejlődését is hivatva van elősegíteni, a helyzetet nem ismerő idegent arra a következtetésre vezetheti, hogy a Szlovákiában beszélt kisebbségi nyelvek valamiféle primitív törzsi idiómák, amelyek még saját beszélőik kulturális fejlődését sem képesek biztosítani.

S ha ez ma még nincs így – egy idő után így lehet, föltéve, ha a nyelvtörvény rendelkezéseinek sikerül valahogy érvényt szerezni.

4. A modern szociolingvisztika és kétnyelvűség-kutatás nagy súlyt helyez a nyelvekkel, nyelvhasználattal, illetve magukkal a kisebbségekkel kapcsolatos beszélői *attitűdök* feltárására. Az, hogy a kisebbség és a többség tagjai hogyan vélekednek ezekről (például elfogadják-e maguk-

ra nézve is a többségiek által sugalmazott negatív értékítéleteket), magyarázatot nyújt a kisebbségi beszélők nyelvi viselkedésére, s következtetni enged az adott nyelv jövőbeli fejlődésére. A kötet több írása is jól rávilágít a többségi és kisebbségi attitűdök szembenállására.

A hatalom nagy előszeretettel hangsúlyozza a kisebbségi nyelvek „idegenségét”, ám zokon veszi például, ha a magyar kisebbség a szlováknak idegen nyelvként való oktatását szorgalmazza. Míg tehát a többségi hatalom számára a magyar nyelv idegen, addig a magyarok számára a szlovák nem az. A „ti” és „mi” eltérő perspektívájának ütközését jól illusztrálja az ipolyvarbói magyar nyelvű helységnevtáblák eltávolításáról szóló cikk egyik kitétele: „Aztán pedig: nekem, nekünk, a varbói őslakosoknak a tábla szövege korántsem idegen. Mert ugye: minden csak nézőpont kérdése. Én, mivel magyar vagyok, azt mondom, a jegyzőkönyv készült idegen nyelven. [...] Mi, kérem tisztelettel, nem azért beszélünk magyarul, mert (még) nem tudunk, nem tanultunk meg szlovákul, hanem mert magyarok vagyunk. Hát olyan nehéz ezt megérteni? Pedig nem kell hozzá egyetemi végzettség. Sem rendőrakadémia. Elég a józan paraszti ész is.”

5. A *tulajdonnevekkel*, különösen a helység- és a személynévvel kapcsolatban a kötet több írása utal egy sajátos jelenségre: a nyelvi jel és az általa jelölt nyelven kívüli valóság összekeverésére. A nyelvlélektan jól ismert jelensége az ún. *nominális realizmus*, a kisgyermekeknek az a tulajdonsága, hogy a valóságot és az annak jelölésére szolgáló megnevezést nem képesek egymástól elválasztani. Ennek megnyilvánulásaképpen például a kígyó nevét hosszabbnak tartják, mint mondjuk a szitakötőt, mivel maga a kígyó mint élőlény hosszabb, mint a szitakötő. Ez a gondolkodás a gyermek értelmi fejlődésével párhuzamosan megváltozik. Nem úgy egyes szlovák politikusoknál, akik – a kötet több írása tanúskodik erről – (biológiailag) felnőtt létükre úgy vélik, ha Trianon nekik (?) ítélte azt a területet, amely ma Szlovákiaként ismeretes, akkor nekik ítélte az illető területre vonatkozó, különféle nyelvű megnevezéseket is. Ezért aztán a hatalom a magyar helyneveket is sajátjának tekinti, úgy rendelkezik velük (vagy ha ez mégsem áll hatalmában, legalábbis róluk), mintha azok nem a magyar nyelvnek, hanem Szlovákiának mint területnek a részét képeznék. Ezért „nem felel meg a társadalmi igényeknek” mondjuk a *Gúta* név, amelyre mint a város 1918 utáni szlovák nevére a város lakosai vok-

soltak; ezért sértik a kétnyelvű táblák az „államalkotók” érdekeit; ezért jelent a nacionalisták számára egy némileg is méltányos helységnevéshasználati törvény visszatérést a Monarchiába, „és innen már csak egy lépés az elszakadás”.

A névnek és az általa jelölt valóságnak ilyen infantilis összekeveréséről nemcsak a táblaháború, hanem a névháború során is tanúságot tettek a többségi hatalom képviselői (pártállástól függetlenül). Így például Ladislav Pittner egykori belügyminiszter Agárdy Gábornak a személynévhasználattal kapcsolatos interpellációjára adott válaszában megjegyezte, „hogy – nemcsak nálunk, de más országokban is – a nevek megválasztását úgy irányítják, hogy a nyelvi és társadalmi normát megtartsák”. Nem tekintve most, hogy a szöveg azt sugallja, mintha a magyar személynevek használata valamiféle társadalmi devianciát jelentene, nyelvi szempontból azt a felfogást tükrözi, mely szerint a többségi hatalomnak jogában áll a kisebbségi nyelv normáinak alakításába is beleszólni, mintha az is a tulajdona lenne, amiképpen a kisebbségi nyelv beszélői – szerinte – azok.

6. A kötet több írása fölveti a *jogi norma* és a *nyelvi norma* közti kapcsolat kérdését. A szlovákban a női nevekhez járuló *-ová* toldalék elhagyhatóságát érintő jogi szabályozás kapcsán egyik szerzőnk elítélőleg említi, hogy a szlovák honatyák többségének felfogása szerint „a szlovák nyelv szabályai felette állnak minden nemzetközi chartának, egyezménynek, egyetemes emberi jognak, törvénynek, országos alkotmánynak. Felette állnak az ET ajánlásainak, az 1201-es Ajánlásnak és a szlovák parlament erre kötelező saját határozatának”. Pedig hát valóban fölötte – vagy inkább kívülre – állnak.

Ám ugyanez érvényes a magyar nyelvre is. Annak normái is fölötte/kívülről állnak minden jogi normának, még azoknak is, amelyeket a szlovák parlament fogad el. A névvitának ez a vonatkozása nemcsak a többségi részről elvárható szükséges jóindulat és nagyvonalúság hiánya miatt volt meddő, hanem azért is, mert a nyelvi és a jogi szabályozás két eltérő dimenziója végzetesen összekeveredett benne. Abba ugyanis valóban nincs jogunk beleszólni, hogy akár a legmagyarabb neveinket is miként használják *szlovák nyelvű szövegben* – ezt a szlovák nyelv sajátosságai határozzák meg. (*Ad absurdum* vive a dolgot az ellen is tiltakozhatnánk, hogy

ragokkal lássák el a nevünket, s a *Táto kniha je Tiborova Serfözőova* ‘Ez a könyv Serföző Tiboré’ mondatot is követelhetnénk a *Táto kniha je Tibor Serföző* ‘Ez a könyv Tibor Serföző’ agrammatikus változatban.)

A fentiekből következően *van* racionális magva az anyakönyvi törvény ama – egyébként meglehetősen pongyolán megfogalmazott – kitételének, hogy a női családnév szlovák nyelvű szövegben (a törvény szerint nyelvben) szlovákul használatos (36. §). Én ezt a magam részéről nem tekintem nemzetiségi jogaink csorbításának, bár nem hiszem, hogy ezt a kérdést így, jogilag kellene szabályozni (s főleg nem örülnék, ha ez a jogivá előléptetett nyelvi norma megszegéséért az embereket büntetőjogilag felelősségre lehetne vonni).

A fentiekből következően el kell fogadjuk: ha a szlovák beszélők szükségét érzik, hogy az idegen női neveket is ellássák az *-ová* végződéssel, ezt semmiféle jogi szabályozás nem változtathatja meg.¹ Ebből azonban nem következik – s ez volt a dologban a „csúsztatás”! –, hogy a magyar nemzetiségű személyek nevének hivatalos változata is föltétlenül a szlovák forma kell legyen. Az ugyanis szövegen kívül áll (az anyakönyvi vagy személyi igazolványi bejegyzés nem szöveg!), itt tehát nem nyelvi, hanem (ember)jogi normák érvényesülnek. A törvényhozás valójában nyelvi megfontolásoktól függetlenül dönthet a magyar forma hivatalos használata mellett (vagy ellen). Az, hogy egy magyar nemzetiségű személy magyarul használhassa nevét, ilyen értelemben nem nyelvi kérdés, hanem jogi, a fent említett státus kérdésével függ össze, vagyis a kisebbségi névforma hivatalosítása része a nyelv hivatalosításának – s ez nem grammatikai kérdés, akármennyire is azzá akarták tenni a parlamentben.

Arra viszont, hogy a tényleges nyelvi szabályok valóban fölötte állnak a jogszabályoknak, jól utal Dusza Istvánnak nemcsak a maga, hanem egész kisebbségünk nevében tudatosan vállalt dacos „renitenskedése” a *Megsértem a nyelvtörvényt* című írásában: „Sorozatban teszem. Nap mint nap. Ráadásul tudatosan és szándékoltan követem el a törvénysértést, ami súlyosbító körülmény.” Miben áll a törvénysértés? Az olyan helynevek

¹ Más kérdés, hogy az *-ová* használata a szlovák nyelvben nem olyan szigorú szabály, mint ahogy arra a nemzetémbresztők érveléséből következtethetnénk (lásd a kötet „*Utálok, ha -ovának szólítanak*” című írását!). Ilyen szempontból az anyakönyvi törvény valójában a *szlovákokat diszkriminálja*, mert számukra nem teszi lehetővé az *-ová* elhagyását.

használatában, mint *Felvidék, Rozsnyó, Pelsőc, Észak-Komárom*. Dusza ezeket magyar szövegben használja, vagy pedig magyar nyelvű intézménynév részeként, melynek fölépítése szintén magyar nyelvi kérdés. Azaz fölötte áll nyelvtörvényen, alkotmányon, nemzetközi szerződéseken.

A nyelvi és jogi értelemben vett törvény összemosását használja ki glosszaszerű parlamenti levelében Bauer Edit, amikor eljátszadozik a nyelvi törvények jogi törvényerőre való emelésének gondolatával: „A Szlovák Nemzeti Párt és a Mečiar-párt képviselőinek hozzászólásai alapján már-már úgy tűnt, hogy a törvényhozás a szlovák nyelv egyik törvényt fogja a törvénytárban megjelentetni. A vér is meghűlt ereimben, amikor arra gondoltam, hogy a buzgóságban egymásra licitáló, nemzetibnél nemzetibb képviselők azt fogják javasolni, hogy a szlovák nyelv grammatikája emelkedjék törvényerőre. A diák ezentúl hármast vagy négyes osztályzat helyett majd kihágás miatt bírságot fizet, ötös érdemjegy helyett pedig dutyiba dugják a nyelvtani törvények megsértéséért... Valószínűleg azért nem fajult idáig a dolog, mert sok szlovák képviselőnek is meggyűlne a baja a nyelvi rendőrséggel...”

7. Az eddig elmondottakból azonban nem szabad levonnunk azt a következtetést, hogy a jogi és a nyelvi kodifikáció ne eshetne olykor egybe: erre példa a táblatörvényhez csatolt helységnévjegyzék, melyet a parlament a törvény részeként hagyott jóvá, vagyis jogi kodifikálást nyert (sajnos, a kötet ezt nem tartalmazza, pedig ennek is volna gyakorlati haszna is!).

A helységnevek hivatalos formája általában azonos a standard nyelvváltozatban használt alakjukkal (vagy azok egyikével), legalábbis normális körülmények között, amikor a jogi szabályozás a nyelvre épül, vagyis a nyelvi szempontból megfelelő helységnévformákból indul ki, s ezeket módosítja a nyelven kívüli valóságnak megfelelően. Például az 1898 és 1912 közötti magyarországi helységnévrendezés során számos helységnév kapott megkülönböztető előtagot annak érdekében, hogy az ország területén minden községnek és városnak más-más neve legyen (vagyis például a két Eperjes közül csak az ismertebb, a Sáros megyei város maradt jelző nélkül, a csallóközi Eperjes község nevét megkülönböztető előtaggal látták el, így lett belőle, a megyére utal-

va, *Pozsonyeperjes*).¹ Ezeknek az előtagoknak ma is megvan a megkülönböztető szerepük, ezért a kiirtásukra irányuló szlovák törekvés semmiképpen sem indokolt (így például a *Pozsony* előtag elhagyása az *Eperjes* elől).

Szerencsére az esetek többségében parlamenti képviselőinknek sikerült elérniük, hogy a jegyzékben szereplő névalak az ún. „mai nyelvszokás” alapján határozottassék meg. A „mai nyelvszokás” megállapítása pedig – legalábbis parlamenti képviselőink szerint – roppant egyszerű: „elég megkérdezni a lakosokat, hogy a mindennapi életben egymás között hogyan nevezik lakhelyüket”. A valóságban persze a kérdés valamivel bonyolultabb, hiszen ha szó szerint vesszük a „mindennapi élet” kitétel, s nem specifikáljuk, hogy a beszélőknek mely rétegről van szó, akkor többségi alapon mondjuk Alistál nevét akár *Alista* formában is „hivatalosíthatnánk” (nem beszélve arról, hogy ilyen alapon Pozsonyeperjes neve is indokoltan lenne *Eperjes*).

A „hivatalos” névalak megállapításában a nyelvszokáson kívül más nyelvi (és persze történeti s egyéb) szempontokat is figyelembe kellene venni. Mindez nehezen képzelhető el magyar nyelvészek és történészek bevonása nélkül. Mivel ez, amint tudjuk, nem történt meg, még örülhetünk, hogy a kodifikálás viszonylag elfogadhatóra sikeredett. Nem kis dolog ez, ha hozzávesszük, hogy parlamenti képviselőinknek a magyar neveket elsősorban épp a többségi „szakemberek” nyelvi önkényétől kellett megvédeniük. („Ragaszkodtunk a ma használatos megjelölésekhez, amibe sok állítólagos szakember igyekezett belebeszélni” – mondta Csáky Pál.)

8. A korábbi Mečiar-féle kormánykoalíció idejéből származó törvényjavaslat, amint tudjuk, úgy akarta kijátszani az Európa Tanács egyik ajánlását, hogy a helységnevtáblákon magyar névként a szlovák név magyarra fordított, illetve magyar helyesírású alakját kívánta elfogadtatni. (Az előbbi eljárást „abszurdizálták” magyar részről a *Levice – Anyaoroszlánok, Držkovce – Pacalfalva* stb. példákkal.) A szlovák név magyar helyesírással való feltüntetését „*transzkripció*”-nak nevezték, holott Szabómi-hály Gizella szerint „[t]ranszkripció-ról mind a magyarban, mind a szlo-

¹ Mező András: *Községneveink rendezése a századfordulón*. Magyar Nyelv, 68/1 (1972), 54–66.

vákban akkor beszélünk, ha nem latin betűs írásmódú nyelvekből származó szót kell leírunk”.¹

A transzkripció szó ilyen használata árulkodó bélyeg, amely az ötletadóra utal. Ez pedig alighanem a szerb nacionalista törvényhozás volt, amely arról rendelkezett, hogy a magyarulta vajdasági helységek magyar neveként a szerb nevek magyar helyesírású alakját kell feltüntetni (mivel a szerbek főleg a cirillbetűs írásmódot használják, ez esetben valóban transzkripcióról vagy transliterációról van szó).²

Az árulkodó szóhasználatról eltekintve, ez a törvénytervezet nyelvészeti szempontból azért is figyelemre méltó, mert a magyar névhasználatot és a magyar helyesírást kívánja szabályozni. A nyelv „belügyeibe” való illetéktelen beleszólás „módszerét” legjobban a Szabómihály által írott tárgyilagos cikk végkövetkeztetésének nyilvánvaló abszurditása minősíti: „Mindebből következik, hogy a tervezet szerint »magyar«-nak tekintett helységnévváltozat ellentétes a magyar helyesírási szabályzat idevágó pontjaival. Az ún. »magyar« nevet szabályzatunk értelmében szlovák formájában kellene feltüntetni, vagyis azon a bizonyos táblán kétszer szerepelne ugyanaz a szóalak. Ennek pedig nyilván semmi értelme.”

9. A tábla- és névháború sajtódokumentumai nemcsak tartalmi, hanem *nyelvi szempontból* is érdekesek; főleg a sajtónkhoz nehezebben hozzájutó külföldi kutató számára értékes forrásai a szlovákiai magyar publicisztikai stílusnak és a magyar standard szlovákiai változatának. Az egyes jelenségek értékelését Zalabai Zsigmond lapalji jegyzetei is segítik; ezekben olykor-olykor fölhívja a figyelmet egy-egy szónak az egyetememes magyar standardon kívül álló voltára (*normatíva, matrika*). Más esetekben egy-egy számunkra közismert szó lapalji értelmezése (helytelenítés nélkül) utal arra, hogy a szó Magyarországon alighanem magyarázatra szorul, még ha szótározott magyar szókészleti elemről van is szó (például *legiszlátív, grémium*).

¹ A transzkripcióra és transliterációra lásd még Kemény Gábor: *A nem latin írású nyelvek neveinek magyar helyesírásáról. (Szempontok és javaslatok.)* Magyar Nyelvőr, 118/3 (1994), 287–299.

² Papp György: *A vajdasági magyar hivatalos és közéleti nyelvhasználat a nyelvtörvény után.* Győri-Nagy Sándor és Kelemen Janka szerk.: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében* II., 96–102. Budapest, Pszicholingva/Széchenyi Társaság, 1992.

A legérdekesebbek azonban azok az esetek, amikor a szerkesztő semmivel sem jelöli az egyetemes magyar standardon kívül álló elemet. Ennek legfeltűnőbb példája az *átnevez* ‘új nevet ad’ szó, melynek a kötetben három előfordulására is rábukkantam: használja újságíró, író és egyetemi oktató, költő és szerkesztő, s mindez nem tűnik föl a kötet összeállítójának, aki pedig ragyogó nyelvérzékű és kitűnő tollú író, s ráadásul gazdag szerkesztői múlt áll mögötte.

Az *átnevez* szót értelmező szótáraink nem tartalmazzák, tehát nem része a hagyományos magyar szókészletnek. Ám egy magyarországi kiadású Angol–magyar számítástechnikai szótárban megtaláljuk¹, vagyis számítástechnikai szakszóként, az angol *rename* magyar megfelelőjeként Magyarországon is megjelent, ‘adatállomány nevét megváltoztatja’ jelentésben. (Országh László Angol–magyar nagyszótárában a *rename* mellett még csak a következő szavakat találjuk: átkeresztel [ember, utcát], új nevet ad [embernek, utcának].)

Nyilvánvaló, hogy az *átnevez* szó hiányt pótol, s kívánatos volna, hogy Magyarországon és a magyar nyelv többi központjában is elterjedjen, mivel nyelvi alakulásmódját tekintve kifogástalan, jelentéstani szempontból pedig megfelelőbb, mint a keresztény konnotációjú, s ráadásul az ÉKSz. szerint bizalmas stílusértékű *átkeresztel*, nem beszélve az olyan esetlen körülírásokról, mint az *új nevet ad* vagy *más névvel ruház fel*. Az, hogy nálunk szlovák, Magyarországon pedig angol mintára jött létre (vö. szl. *premenovať*, ang. *rename*), mit sem von le értékéből.

10. A kötet nyelvi vonatkozásainak ezzel korántsem értünk a végére. Arra azonban az eddigiek is bőven elegendőek, hogy belássuk: Zalabai Zsigmond összeállítása valóban forrásértékű minden olyan nyelvész számára, akit a nyelv és társadalom kérdéseinek összefüggései izgatnak. Csak sajnálhatjuk, hogy a nyelvtörvény előtti és utáni csatározásokról nem jelent meg hasonló gyűjtemény. (Még most sem volna időszerűtlen!). S reménykedhetünk, hátha Zalabai Zsigmond adatgyűjtő buzgalma a jövőben sem lankad, s olvashatunk ilyen köteteket az egynyelvrendszer elleni küzdelmeink többi fejezetéről, valamint az oktatással kapcsolatos szakmai és politikai vitákról, az iskolaháborúról is.

¹ Homonnay Péter: *Angol–magyar számítástechnikai szótár*. Novotrade Kiadó Kft. és Computer Books Kft., 1992.

Írásom elején utaltam már arra, hogy a kötet tanúsága szerint az elmúlt években a nemzetiségi politika a gyakori kormányváltások ellenére alapvetően változatlan volt. Hozzáteszem most: így van ez már Trianon óta. A mindenkori (cseh)szlovák hatalom, lett légyen az demokratikus vagy totalitárius, jobboldali vagy baloldali, e dologban csodálatos egyöntetűséget mutatott. Ha végigtekintünk a (cseh)szlovákiai magyarság közel nyolcvanéves történelmében, nem tudjuk nem észrevenni, hogy ennek a politikának mennyire azonos volt az alaptörekvése minden rendszerben és történelmi helyzetben: a magyar kisebbség nemzetiségi, s azon belül nyelvi jogait arra a legalacsonyabb szintre szorítani le, amelyet a kisebbség és a nemzetközi közvélemény épenséggel még elvisel.¹ A masaryki demokráciában a Saint Germain-i békeszerződések, a második világháború után a párizsi békekonferencia határozatai, a szocializmus évtizedeiben a moszkvai vezényletű proletár nemzetköziség látszatának megőrzésére sokat adó pártdokumentumok és (ál)jogokat tartalmazó alkotmányok, jelenleg pedig az Európa Tanács ajánlásai és más nemzetközi dokumentumok fékezik a kisebbségellenes politikai törekvéseket. E „fékek” nélkül már rég nem volnának iskoláink, szétszórattunk volna távoli országrészekben vagy kitelepítettünk volna az országból, nyelvünket pedig esetleg a saját lakásunkban (csukott ablakok mellett) használhatnánk. Minderre, amint tudjuk, volt is példa, 1945 és 1948 között, amikor a hatalom alkalmasnak találta a helyzetet a legradikálisabb megoldások alkalmazására is. (Kisebbségünk akkori megpróbáltatásainak megrázó emléke a szintén Zalabai Zsigmond jóvoltából megjelent másik dokumentumgyűjtemény, a *Magyar jeremiád*.²)

Az, hogy mindez nem vált tartós és végzetes állapottá, nem csupán a külföld nyomásának köszönhető, hanem kisebbségünk külső és belső ellenállásának is. Enélkül mit sem érne békeszerződés és külföldi ajánlás, mert a könnyebbik út választása: az önfeladás egyszerűvé és feltűnésmentessé tenné a kisebbségünkkel való leszámolást.

¹ Lanstyák István: *A szlovák nyelv árnyékában*. Kontra Miklós szerk.: Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről, 11–72. Budapest, Magyarágkutató Intézet, 1991.

² *Magyar jeremiád. Visszaemlékezések, versek, dokumentumok a deportálásról és a kitelepítésről, 1946–1948*. Összeállította, a pályázati felhívást, a pályázattértékelő szövegeket és a verskommentárokat írta Zalabai Zsigmond. Pozsony, Vox Nova, 1995.

Ennek az ellenállásnak értékes dokumentuma – s közvetve erősítője is – a Zalabai Zsigmond által összeállított gyűjtemény.

Az összeállító tudatos nyelvvédő magatartására utal az a tény is, hogy a kötet függelékében a nyelvtörvényt, az anyakönyvi törvényt és a tábla-törvényt nemcsak magyar fordításban, hanem szlovákul is közli, s ezt nem csupán filológiai szempontokkal indokolja, hanem gyakorlatiakkal is: reménye szerint ugyanis „szlovák hivatalokban a szlovákiai magyar szabatos szlováksággal, jogi szaknyelven lesz képes ismeretükben kérni, követelni, jogainak érvényt szerezni...”

Reméljük, ez az összeállítás ugyanolyan érdeklődéssel találkozik majd az olvasók részéről, mint írónk korábbi, két kiadást is megért nyelvvédő antológiája, *A hűség nyelve*¹, melynek a most megjelent kötet méltó folytatása.

(1995)

¹ *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről.* Összeállította Zalabai Zsigmond. Madách, Pozsony, 1985. (2., bővített kiadása 1987-ben jelent meg.)

Kis nyelv-e a magyar?

1. Mi, magyarok gyakran mondogatjuk, hogy kis nép vagyunk; nyelvünkön is azt tartjuk, hogy a kis nyelvek közé tartozik. Igaz, az olyan óriások mellett, mint amilyen a több mint egymilliárd beszélőt számláló kínai vagy a mintegy 360 millió ember által anyanyelvként, további 250 millió által pedig másodnyelvként beszélt angol, a magyar aprócskának tűnik. Ám ha a világ nyelveinek összességéből indulunk ki, tüstént másképpen látjuk a magyar helyzetét.¹

A világ nyelveinek száma nem határozható meg egyértelműen, mivel a standard, azaz irodalmi nyelvváltozattal nem rendelkező nyelvek esetében nehéz eldönteni, a két szomszédos területen beszélt idióma más-más nyelv-e vagy csak két, némileg eltérő nyelvjárás. Décsy Gyula amerikai magyar nyelvészprofesszor számításai szerint² a világon ma mintegy 2800 nyelvet beszélnek anyanyelvként. E 2800 nyelvből csak kétszáznak van egymilliónál több beszélője; ezeket szokás „milliomos” vagy „fő nyelveknek” nevezni. A magyar nemcsak a világ nyelveinek összességében, hanem még ebben a jóval szűkebb körben is rendkívül előkelő helyet foglal el: nyelvünk a maga tizennégymillió beszélőjével a „világranglista” 46. helyén áll! Ilyen szemszögből nézve tehát nyelvünk éppenséggel a világ legnagyobb nyelvei közé tartozik. Ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy nyelvünk fejlett, sokszáz éves írott kultúra hordozója, s a nyelvi funkciók teljes körében használatos, a magyart mindenképpen *a világ legjelentősebb nyelvei között kell számontartanunk.*³

¹ Antal László, Csongor Barnabás és Fodor István: *A világ nyelvei*. Budapest, Gondolat, 1970. – Viktor Krupa és Jozef Genzor: *Jazyky sveta v priestore a čase*. Bratislava, Veda, 1996.

² *Statistical Report on the Languages of the World as of 1985*. Compiled by Gyula Décsy. Bloomington, Indiana, Eurolingua, 1986.

³ Herman József: *Nyelv, állam és politika*. Kritika, 3/1985, 3–5.

Még szembetűnőbb nyelvünk jelentősége, ha közvetlenebb környezetünk, Kelet-Közép-Európa nyelveit tekintjük összehasonlítási alapnak. Amint Décsy Gyula rámutatott, a Baltikumtól Görögorszáig terjedő területen csupán három nyelv nagyobb a magyarnál: az ukrán, a lengyel és a román. Az összes többi, így például a cseh, a bolgár, a fehérorosz, a görög, a litván, az albán, a szlovák – mögöttünk foglal helyet. A szlovák például a 112. helyen áll, szemben a mi 46. helyünkkel.¹

2. A magyar nyelv köztudomásúan az ún. uráli, közelebről pedig finnugor nyelvek közé tartozik; e nyelvcsalád legismertebb képviselői a magyarokon kívül a finnek, az észtek, a karjalaiak, a cseremiszek, a mordvinok, a lappok. Legközelebbi nyelvrokaink a nyelvcsalád ún. obiugor ágát alkotó vogulok és osztjákok. Meg kell azonban jegyezni, hogy csupán a magyar *nyelv* tekinthető uráli, illetve finnugor eredetűnek; maga a magyar *nép* hagyományait, népi kultúráját, embertani alkatát, lelki beállítottságát tekintve sokkal inkább törökönek mondható, vagyis az ujugurokkal, üzbégekkel, tatárokkal, oszmán-törökökkel és más türk népekkel rokon.

De térjünk vissza az uráli nyelvekre! Ezek száma húsz körül mozog, néhányukat azonban csak pár száz ember beszéli. Az uráli nyelvcsaládon belül a magyarnak egészen különleges a helyzete: nyelvünk a maga tizen-négymillió beszélőjével messze a legnagyobb uráli nyelv, amelyet csak távolról követ az ötmillió beszélőt számláló második „helyezett”, a finn. Mivel az uráli nyelveket összesen mintegy huszonhárommillió ember beszéli, a magyarnak több beszélője van, mint az összes többi uráli nyelvnek együttvéve.

Végül még egy kényszerképzetünkre érdemes rámutatni: állítólagos jelentéktelenségünk mellett sokszor azzal is kínozzuk magunkat, hogy társaltalanok, idegenek vagyunk a minket körülvevő népek tengerében. Való igaz: legközelebbi nyelvrokaink nyelve is oly távol áll a miénktől, hogy a nem szakemberek föl sem ismerik a rokonságot. Azt viszont nem szoktuk tudatosítani, hogy mindez azt is jelenti: nyelvünk a környezetünkben használt nyelveknél összehasonlíthatatlanul ősbibb. A magyar a tudomány jelenlegi állása szerint mintegy háromezer éve önálló nyelv.

¹ „A magyar nyelv a világ 46. legnagyobb nyelve.” Interjú Décsy Gyula amerikai nyelvészprofesszorral. Irodalmi Szemle, 36/5 (1993), 53–59.

Az angol vagy a német például ennél legalább ezeröttszáz évvel fiatalabb, nem beszélve a szláv nyelvekről, különösen pedig a szlovákról, mely tulajdonképpen csak a múlt században vált le végérvényesen a cseh nyelvről azáltal, hogy a szlovák nemzetébresztők létrehozták önálló irodalmi nyelvi változatát. Persze a nyelvek ősisége vagy fiatalsága nem érték kategória: akár régi egy nyelv, akár fiatal, mindenképpen csodálatos és megbecsülésre, védelemre méltó alkotás.

(1995)

„Szakadár” nyelvek

1. Az Új Szó július 27-i számában azt a kérdést vettem föl rovatunkban¹, valóban kis nyelvnek kell-e tartanunk a magyart, vagy pedig árnyaltabb megközelítésre van szükség. Írásom végén röviden kitértem nyelvünk ősiségének kérdésére is, s többek között megjegyeztem, hogy a magyar a maga háromezer éves múltjával a környező nyelveknél összehasonlíthatatlanul régiebb.

Egyik párkányi olvasóm ellentmondást lát abban, hogy a magyar nyelv önálló életének megkezdését a föltételezett ugor nyelvközösség megszűntéhez kötöm (nem pedig az irodalmi nyelv, azaz a standard nyelvváltozat létrejöttéhez), ugyanakkor a szlovák nyelvet abból kiindulva, hogy ma használt standard változata a múlt század derekán jött létre, mindössze százötven évesnek tekintem. Magyar irodalmi nyelvről úgy a 16. századtól lehet beszélni, vagyis négy-ötszáz éve; hogy lehet az, hogy nyelvünket mégis háromezer évesnek tartjuk?

2. Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, meg kell ismerkednünk az ún. *Ausbau-* és *Abstand-nyelvek* fogalmával. E műszavakat egy kitűnő német kutató, Heinz Kloss alkotta², s németes formában terjedtek el a nemzetközi irodalomban is. Az elsőnek említett kifejezés, az *Ausbau* a németben ‘kiépülés’-t jelent. Arra utal, hogy az ilyen nyelvek önálló nyelvvé épülnek ki, miután leszakadtak egy másik nyelvről (ezért nevezhetők tréfásan „szakadár” nyelveknek).

Az *Ausbau-nyelvek* szókészlete és nyelvi rendszere többnyire nagyon közel áll azokéhoz a nagyobb, tekintélyesebb nyelvekéhez, ame-

¹ A *Kis nyelv-e a magyar?* című, kötetünkben főntebb közölt írásról van szó.

² Heinz Kloss: *On some terminological problems in interlingual sociolinguistics*. *International Journal of the Sociology of Language*, 57 (1986), 91–106.

lyekből kiszakadtak; önálló nyelvként való kezelésüket inkább csak nyelven kívüli tényezők indokolják. Ilyen „szakadár” például a hol-landról levált afrikansz (a dél-afrikai búr telepesek nyelve), az orosz-tól elkülönült ukrán vagy a némettől elvált jiddis. Frissebb „eseteket” is említhetünk, például a moldovánét, melyet Moldávia tavaly elfogadott alkotmánya az ország hivatalos nyelvévé tett, ám a Romániával való egyesülés hívei továbbra is román nyelvváltozatnak tekintik. Egészen fiatal, mondhatni csecsemő *Ausbau-nyelv* a ruszin (legalábbis szlovákiai változata), melyet ez év januárjában kodifikáltak Pozsonyban, önálló nyelv rangjára emelve ezzel a nyugat-ukrán nyelvjárások egy részét.

Az *Ausbau-nyelvek* önállóságának kérdését sosem nyelvészek döntenek el, hanem a beszélők maguk (vagy valamely befolyásos csoportjuk); döntésükben persze jelentős szerepet játszanak az adott térség politikai, társadalmi, gazdasági és művelődési viszonyai. A szlovák nyelv például a mai napig köztudomásúan rendkívül közel áll a csehhez; a kölcsönös érthetőség e két önálló nyelv között jóval nagyobb, mint mondjuk az olasz nyelvterület déli és északi nyelvjárásai közt. A szlovákot tehát nem szorosán vett nyelvi alapon tekintjük önálló nyelvnek, hanem mindenekelőtt azért, mert saját, a csehtől némileg eltérő standard nyelvváltozattal rendelkezik, és a szlovák beszélők ezt, nem pedig a csehet érzik magukénak s beszélik. Igaz, a mai Szlovákia területére eső szláv nyelvjárásokban már a középkor folyamán megjelentek olyan vonások, amelyek hiányoznak a szomszédos morva, lengyel és ruszin nyelvjárásokból, ezek száma azonban meglehetősen csekély. Ezek alapján még nem beszélhetnénk önálló nyelvről, hiszen – amint utaltunk is rá – számos nyelvnek vannak ennél jóval nagyobb mértékben elkülönült táji változatai.

A szlovák nyelvhatár hiánya (nyelvjárási szinten) különösen nyugati irányban szembetűnő: a Morva folyó két partján gyakorlatilag ugyanazokat a nyelvjárásokat beszélnek. Mindenesetre a nyugat-szlovák és keletmorva tájnyelvek közt jóval kevesebb az eltérés, mint mondjuk a nyugat- és a kelet-szlovák nyelvjárások között. Ezt a jelenséget a szakirodalom *nyelvjárási folyvány*-nak (vagy *nyelvjárási kontinuum*-nak) nevezi. Ilyen észrevétlen, fokozatos átmenetet találunk az újlatin nyelvterületen is. Ha valaki elindulna Dél-Olaszországból, eljuthatna Észak-Franciaországba

úgy, hogy nem találna két olyan szomszédos községet, melynek nyelvjárása ne volna gyakorlatilag azonos. Hasonlóképpen folyamatos az átmenet nyelvjárási szinten a német és a holland, a svéd és a norvég, a bolgár és a macedón stb. nyelvterület között.

3. Egészen más helyzetben van a magyar nyelv, melynek táji változatai természetesen nem alkothatnak a szomszédos nyelvek tájnyelveivel nyelvjárási folyványt, még ha az évezredes együttélés nyelvi nyomai a nyelvhatár mindkét oldalán nagyon is jól felismerhetők. A magyar nyelv – az előzőektől eltérően – ún. *Abstand-nyelv*, amely nyelvi alapon is feltűnően különbözik mind a környező nyelvektől, mind pedig az Észak- és Kelet-Európában, valamint Nyugat-Szibériában beszélt rokon nyelvektől (az *Abstand* szó németül annyi, mint ‘távolság’, ‘különbség’). Éppen ezért önálló nyelv volta akkor sem volt kétségbe vonható, amikor még nem létezett standard nyelvváltozata. (Senki sem mondhatta, hogy a magyar – mondjuk – a román nyelv nyelvjárása.) S ez az, amiért bátran beszélhetünk róla mint háromezer éve önálló nyelvről. Ez persze nem érdem, csak tény.

Ezzel szemben az, amit az államnyelvvé magasztosított szlovákról a legújabb nyelvtörvénytervezet első változatához csatolt „történelmi áttekintés”-ben olvashattunk, hogy ti. ez a nyelv „a legősibb európai kulturált nyelvek” egyike, nem tény, hanem fikció. Mivel a szlovák tipikus *Ausbau-nyelv* (Kloss is ilyenként tartja számon), csak azóta tekinthető önállónak, amióta saját irodalmi nyelve van, és ezt a beszélők természetesen használják is. Vagyis mintegy százötven éve.

A szlovák irodalmi nyelv egyébként – a magyartól eltérően – nem természetes integrálódási folyamatok során kristályosodott ki, hanem mesterségesen hozták létre a szlovák nemzetébresztők közép-szlovák nyelvjárási alapon. A standard nyelvváltozat mesterséges eredete nem szokatlan jelenség a nyelvek történetében; sok más nyelv is ily módon tett szert standardra. Sőt a mi nyelvünk – gazdag és régi irodalma ellenére – sem lenne az, ami, ha a 18. század végén és a 19. század elején nyelvújítóink mesterségesen be nem avatkoznak a fejlődésébe.

A szlovák nemzetébresztők egyébként kitűnő munkát végeztek: sikerült egy életképes, rugalmas és folytonosan gazdagodó nyelvet létrehozniuk, amely képes ellátni minden funkciót, amit egy modern nyelvvvel

szemben a beszélők közössége támaszthat. Összekötő nyelvként is ragyogóan funkcionál például Dél-Szlovákiában. Igazán semmi szükség rá, hogy államnyelvvédelmi és más törvényekkel dúcolják alá, mintha százötven éves sikeres működése után hirtelen végelgyengülésben jobb létre akarna szenderülni.

(1995)

Széljegyzetek az államnyelvtörvény tervezetéhez

Nyelvi sokféleség: áldás vagy átok?

1. A világnak csaknem minden országára a nyelvi sokféleség jellemző, még akkor is, ha ezt kevés állam ismeri el hivatalosan. Európa legtöbb országa például hivatalosan egynyelvű, mégis majd mindegyikben élnek jelentős őshonos nyelvi kisebbségek. Néhány törpeállamon kívül (Liechtenstein, Monaco, San Marino) mindössze két olyan ország van Európában, amely ténylegesen egynyelvűnek tekinthető, olyan értelemben, hogy területén csak egyetlen őshonos nyelvet beszélnek: Izland és Portugália. Európa egyébként ezzel egyedül áll, mert más földrészeken még kevésbé vannak egynyelvű országok.¹

Ma még viszonylag ritka az a magatartás, amely a több nyelv jelenlétében pozitív jelenséget, nyelvi *gazdagságot* lát; jóval általánosabb az a szemléletmód, amely a nyelvi sokféleséget sajnálatos ténynek, nyelvi *összevisszaságnak* tekinti. Sok helyen igyekeznek is ezeken az „áldatlan” nyelvi állapotokon változtatni, méghozzá a legváltozatosabb eszközökkel. Szlovákiában például – többek közt – nyelvi törvényhozással és a kisebbség nyelvének leépítését célzó kétnyelvű oktatás erőltetésével. Szlovákia jelenlegi „urai” úgy vélik, csak a nyelvileg homogén Szlovákia lehet erős és virágzó. Olyannyira ez a meggyőződésük, hogy még a szlovák nyelven belüli nyelvjárási sokféleség is zavarja őket, s ezért nemcsak arra nem hajlandóak, hogy a szlovák mellett – akár csak regionális szinten – más nyelvet is elismerjenek hivatalosnak, hanem még a szlováknak is csak egyetlen változatát, az ún. irodalmi nyelvet tartják arra méltónak, hogy az országban az államnyelv szerepében tündököljön.

¹ François Grosjean: *Life with Two Languages*. Cambridge, Massachusetts–London, England, Harvard University Press, 1982. – Suzanne Romaine: *Bilingualism*. Oxford, Basil Blackwell Ltd, 1989. – Tove Skutnabb-Kangas: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997.

2. Mit mond erre a nyelvtudomány, illetve annak egyik erőteljesen fejlődő újabb területe, a nyelv és a társadalom összefüggéseit vizsgáló szociolingvisztika? E tudományág egyes művelői többek között azt a kérdést is vizsgálták, van-e valamilyen összefüggés egy-egy ország nyelvi helyzete és társadalmi stabilitása, illetve gazdasági prosperitása között, s figyelemre méltó eredményre jutottak. Kimutatták, hogy különféle gazdasági és egyéb mutatók alapján Európa három leggazdagabb országa épp három olyan állam, amely a több nyelv, illetve nyelvváltozat jelenlétéhez pozitívan viszonyul: Svájc, Luxemburg és Norvégia.¹

A Szlovákiával mind területét, mind lakosságát tekintve azonos nagyságrendű *Svájcnak* négy hivatalos nyelve van; ebből három – a német, a francia és az olasz – szövetségi szinten is ilyen státussal rendelkezik; a negyedik, a rétoromán csupán az ország egy részében hivatalos. Svájc lakosainak jó része egynyelvű, épp azért, mert az emberek a hivatali többnyelvűség következtében nincsenek rákényszerülve más nyelvek megtanulására.

A járásnyi nagyságú *Luxemburgban* három hivatalos nyelvet használnak: a németet, a franciát és a helyi német nyelvjárásokon alapuló luxemburgit. A svájciakkal szemben a legtöbb művelt luxemburgi polgár háromnyelvű: az anyanyelve a luxemburgi, az iskolában pedig elsajátítja a németet és a franciát. Szemben Svájjal, ahol az egyes nyelveket más-más etnikumú lakossági csoportok beszélik, Luxemburgban egyetlen népcsoport beszéli a három nyelvet.²

A lakosság számát tekintve a Szlovákiával szintén azonos nagyságrendű *Norvégiának* egyetlen hivatalos nyelve van ugyan, a norvég, ennek azonban két különböző standard változatát használják, az ún. „könyvnyelv”-et és az „újnорvég”-ot. Az iskolák egy részében a diákok a „könyvnyelv”-en tanulnak, más részükben pedig az „újnорvég”-on, de az oktatás folyamatában a tannyelvként nem szereplő standardot is elsajátítják. Az, hogy melyik norvég standard legyen egy-egy iskola tanítási nyelve, illetve egy-egy községben a hivatalos feliratok nyelve, a helyi igényeknek megfelelően döntenek el maguk a lakosok, illetve választott képviselőik. Állami szinten minden hivatalos dokumentum mindkét „nyelven” megjelenik.

¹ Peter Trudgill: *Dialect and Dialects in the New Europe*. The European English Messenger, IV/1 (1995), 44–46.

² Peter Trudgill: *Sociolinguistics. An Introduction*. Harmondsworth, Penguin, 1974.

Érdekes, hogy e két norvég standard önmagán belül sem egységes, hanem ún. konzervatív és radikális formákat (kiejtési változatokat, nyelvtani alakokat, szóelemeket) tartalmaz, melyek közül a beszélők tetszésük szerint válogathatnak. A választásnak még politikai háttere is lehet: például a „könynyelven” írt újságok közül a jobboldaliak inkább a konzervatív, a baloldaliak inkább a radikális formákat használják. Norvégia nyelvi helyzetéhez továbbá hozzátartozik az is, hogy az országban széltében használatosak a helyi nyelvjárások is.

A két standard nyelv fenntartása egyébként nem olcsó mulatság egy négy milliós országban, hiszen minden hivatalos dokumentumot és iskolai tankönyvet két „nyelven” kell megírni és kiadni. A norvégok vállalják e többletterhet, csak hogy ne kelljen az egyik „nyelv” híveit erőszakkal a másik „nyelv” használatára kényszeríteniük. Ez valóban példamutató nyelvi tolerancia.¹

3. A fenti példákkal nem azt akartuk mondani, hogy az említett országok gazdasági jólétét és társadalmi-politikai stabilitását föltétlenül a nyelvi sokféleség elismerése okozza. Annyi azonban kétségtelen, hogy a társadalmi békéhez a nyelvi tolerancia nem kis mértékben hozzájárul. Azok, akik hallani sem akarnak az országukban élő őshonos kisebbségi nyelvek elismerésétől, valójában nem a „nyelvi káosztól” félnek, hanem saját nyelvük és népcsoportjuk kiváltságos helyzetének megingásától.

Nyelvjárások a 21. században

1. Az elmúlt évtizedekben a magyar nyelvtudomány egyes képviselőitől nem állt távol az a vélemény, mely szerint a tájnyelvek a társadalmi fejlődés alacsonyabb, mára már meghaladott szintjéhez kötődő nyelvváltozatok, melyeknek a műveltség terjedésével szükségszerűen háttérbe kell szorulniuk, majd pedig végleg el kell tűnniük.² Persze ma

¹ Peter Trudgill: *Az olvasókönyvek és a nyelvészeti ideológia – szociolingvisztikai nézőpontból*. Csernicskó István és Várad Tamás szerk.: Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat, 1–10. Budapest, Tinta Bt., 1996.

² Deme László: *A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből*. Lőrincze Lajos szerk.: Nyelvművelésünk főbb kérdései, 15–48. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.

már nehéz megmondani, hogy a nyelvjárásokat „a társadalmi és a műveltségi fejlődésnek alacsonyabb fokán megrekedt változat”-oknak bélyegző megnyilatkozásokban mennyi volt a valódi tudományos meggyőződés, s mennyi a zsarnoki rendszer által kikényszerített osztályharcos buzgóság. Annyi bizonyos, hogy az egységességet, sőt egyformaságot hirdető és megvalósítani óhajtó sztálinizmussal ez a nyelvfelfogás nagyon is összefért.¹

Aligha véletlen, hogy a jelenkori Szlovákiában újult erővel jelentkezik mindkettő: a központi államhatalom mindenhatóságának eszméje éppúgy, mint a nyelvi sokféleség mesterséges megszüntetésére való törekvés. Ez utóbbi ráadásul nemcsak az ország területén beszélt különféle nyelvek vonatkozásában kezd szóhoz jutni, hanem még a szlovák nyelvjárások tekintetében is. Az államnyelvtörvény tervezetének különféle verziói ugyanis Szlovákia államnyelveként a szlovák nyelv irodalmi változatának kodifikált normáját tekintik, s ennek használatát várják el a lakosságtól, legalábbis az ún. hivatalos érintkezés során és az oktatásban.

A kérdés az, hogy van-e valamilyen hiteles nyelvi, nyelvészológiai alapja annak a törekvésnek, hogy valamely nyelvnek csak egy kitüntetett változata legyen használható a társadalmi élet egyes területein. Vannak olyan színterek, amelyekben valóban kívánatos a nyelvi egység: ilyenek például a szaknyelvek. Hogy egyetlen példával illusztráljuk a problémát: tudjuk, hogy számos virágnevünk más-más növény jelölésére szolgál az egyes nyelvjárásokban. Ha minden botanikus a saját nyelvjárását beszélné (vagy pláne írná!), aligha lehetne a legbosszantóbb félreértések elkerülése nélkül növénytani kérdésekről társalogni. Ám a színterek többségén, különösen a szóbeli érintkezés esetében, az ilyen félreértések lehetőségé gyakorlatilag a nullával egyenlő.

2. Arra, hogy a nyelvjárások száműzése a hivatalos, illetve általában a nyilvános érintkezésből nem szükségszerű, azon országok példái is utalnak, amelyekben a tájnyelvi változatok széles körű elismerést élveznek. Így például a német nyelvterületen a standard német, az ún. „Hochdeutsch” a beszélt nyelvi megnyilvánulásokban viszonylag ritkán fordul elő a maga „tisztaság”-ban; a nyelvhasználat legtöbb színterén még a művelt be-

¹ Tolcsvai Nagy Gábor: *A nyelvművelés esélyei*. Valóság, 32/10 (1989), 95–103.

szélők is olyan nyelvváltozatban szólnak meg, amelyben a helyi nyelv-járás elemei is bőségesen megtalálhatók. A beszélők büszkéek is saját táj-nyelvükre, s aligha érzik úgy, hogy ez a nyelvváltozat „nemcsak földraj-zi tekintetben beszűkült, hanem igény szintjében is alacsonyabbra mérete-zett eszközként szolgálja”¹ őket, ahogy ezt Magyarországon elismert nyelvészek is gondolják (vagy legalábbis gondolták).

Egy másik példaként Norvégiát említhetjük, amelyről előző írásunkban már elmondtuk, hogy a norvég nyelvnek két különböző standard nyelv-változatát ismeri el hivatalosnak. A beszélők bármelyiket használhatják, sőt a két „nyelven” belül is szabadon választhatnak az ún. „konzervatív” és „radikális” kiejtési változatok, nyelvtani formák és szókincsbeli ele-mek között. Mindezen túl azonban Norvégiában nagyon széles körben használatosak a tájnyelvek is. Nemcsak a kevésbé iskolázott falusi embe-rek beszélnek nyelvjárásban, hanem a műveltek és városiak is, méghoz-zá a társadalmi élet minden területén. A nyelvjárás a norvég rádióban és televízióban is a kommunikáció elfogadott eszköze; nyelvjárásban adnak elő a professzorok az egyetemeken, nyelvjárásban írnak verset és regényt a norvég írók.

A tájnyelvek ismeretének és használatának különösen az egymással szomszédos, rokon nyelvű népek esetében van nagy jelentősége. Például a német–holland határ két oldalán gyakorlatilag ugyanazokat a nyelvjárásokat beszélik; a lényeges különbség köztük nem nyelvi, ha-nem társadalmi, illetve társadalomlélektani: a határ német oldalán élők a német nyelv beszélőinek érzik magukat, a holland oldalon élők pedig a holland nyelv beszélőinek. Ha a német, illetve holland irodalmi nyelv-et használják, nem értik meg egymást. Ám ha a helyi nyelvjárást be-szélik, gyakorlatilag nincsenek megértési nehézségeik. Ez a tény je-lentősen megkönnyítheti a szomszédos régiók közti kapcsolattartást, ezen belül például a másik országban való munkavállalást. Ez Szlová-kiára is érvényes, amely három oldalról rokon szláv nyelvű népekkel van körülvéve.

Mindezekre a tényekre legutóbb a szakkörökben világszerte ismert és elismert angol dialektológus, Peter Trudgill hívta föl a figyelmet egyik

¹ Deme László: *Köznyelv és nyelvjárások viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között*. Alexander Csanda szerk.: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, 25. évf. (1974), 191–198. Bratislava, SPN.

írásában¹. Trudgill szerint a tájnyelvek a helyi kultúrákat szimbolizálják; az ezek használatával is kifejeződő regionális tudat a 21. századi Európában nemegyszer kívánatosabb, mint az irodalmi nyelvváltozatok által szimbolizált nemzeti azonosságtudat. A helyi nyelvjárások azzal, hogy erősítik a régiótudatot, egyfajta semlegesítői is lehetnek az irodalmi nyelvek zászlaja alatt folytatott nacionalizmusnak.

A szlovák államnyelvtörvény tervezete tehát még e tekintetben sem mutat a jövődő Egyesült Európa felé.

A purizmus kísértetjárása Szlovákiában

1. Az *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára* szerint a purizmus „tartózkodás az idegen szavak és fordulatok használatától; a valóságos és vélt nyelvi hibák üldözése”. Már a *purizmus* szó idegen voltából is arra lehet következtetni, hogy ezt a magatartást annak ellenzői nevezték és nevezik így, nem pedig a hívei. A purizmus főként az idegen nyelvekből közvetlenül vagy közvetve (fordítás, illetve jelentéskiterjesztés útján) átkerült elemek ellen irányul, s mindenekelőtt azokra a népekre jellemző, melyeknek nyelvét valamely más nyelv veszélyezteti.² Az erőteljes magyar purizmusnak a német nyelvi veszély volt a táptalaja, legalábbis az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig.³ Jelenleg a kisebbségi magyarok purizmusát a többségi nyelvek által ébresztett veszélyeztetettség-érzet magyarázza, sőt részben indokolja is.

A szlovák nyelvészetben tapasztalható purista megnyilvánulásokat Trianonig a magyar, Trianontól a Csehszlovák Köztársaság második – s talán végleges – kimúlásáig a cseh nyelvtől való félelem magyarázta, s részben indokolta is. E tendenciák is hozzájárultak ahhoz, hogy a mai szlovák irodalmi nyelvben a hungarizmusok – a nyelvjárásokban máig bőségesen megtalálható magyar eredetű elemek – oly alacsony szám-

¹ Peter Trudgill: *Dialect and Dialects in the New Europe*. The European English Messenger, IV/1 (1995), 44–46.

² Hadrovics László. *Az idegen szavak és a purizmus*. Magyar Nyelv, 75/1 (1979), 1–7. Ezzel kapcsolatban tanulságos a következő kötet több írása: Jaroslav Kuchař szerk.: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*, 140–141. Praha, Academia, 1979.

³ Tompa József. *Idegen mintára keletkezett kifejezőmódjaink*. Lőrincze Lajos szerk.: *Nyelvművelésünk főbb kérdései*, 81–113. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.

ban vannak jelen; később az ún. bohémizmusok – a cseh nyelv elemei – kerültek „fekete listára”. (Hasonlóképpen jártak el nálunk a magyar nyelvújítók és utódaik a német eredetű szavak jelentékeny részével.)

Most, hogy Szlovákia elnyerte az egyesek által rég áhított teljes önállóságát, a purizmusnak végképp megszűnt a táptalaja. Érdekes azonban, hogy ennek ellenére minden eddiginél erőteljesebben jut szóhoz. A legnyilvánvalóbban az államnyelvtörvény tervezetének azon rendelkezéseiben érhető tetten, amelyek az idegen nyelvek hatását kívánják mérsékelni. A rendelkezésekhez fűzött magyarázat szerint a szlovák nyelvet az idegen kifejezések által való „beszennyeződés” veszélye fenyegeti. A szlovákra nézve veszedelmes nyelvek között a törvénytervezet magyarázata alapján kitüntetett szerepet játszik a cseh meg az angol, ez utóbbinak különösen amerikai változata. (Érdekes, hogy a magyar mint ilyen „veszélyforrás” nincs említve, pedig az egész törvénytervezet fő célja épp a magyar nyelv visszaszorítása.)

Ami a cseh nyelvet illeti, ennek befolyását a szétválással jócskán sikerült mérsékelni: aligha jelent a szlovák nyelvre nézve komoly veszélyt. A világnyelvek, mindenekelőtt az angol hatása pedig szükségszerű, s része a művelt európai (és más) nyelvek ún. *nemzetköziesülésének* (*internacionalizálódásának*), melynek során ezek közelebb kerülnek egymáshoz.¹ Ez a folyamat nem újkeletű (bár az utóbbi évtizedekben érezhetően felgyorsult). A modern európai nyelvek tudományos terminológiája például mindig is jelentős mértékben görög-latin alapú volt. Kazinczy Ferenc és más nyelvújítóink fontosnak tartották, hogy a magyar nyelv alkalmas legyen mindazon fogalmak (körülrásoktól mentes) kifejezésére, amelyekre az ismert világnyelvek képesek. Mindezt azonban csak részben képzelte el az idegen szavak közvetlen átvételével (azt is inkább csak munkásságának korábbi szakaszában); ennél célravezetőbbnek tartotta a magyar nyelvi elemek segítségével történő szóalkotást (az idegen minták alapján).

A nyelvek nemzetköziesülésének folyamatát szükséges lehet befolyásolni, irányítani. Ez az ún. *nyelvtervezés* egyik fontos feladata mind a magyar, mind pedig a szlovák nyelv esetében. Az azonban aligha képzelhető

¹ Roman Jakobson: *O dnešním brusičství českém*. Bohuslav Havránek és Miloš Weingart szerk.: *Spisovná čeština a jazyková kultura*, 85–122 Praha, Melantrich A. S., 1932. – Jozef Mistrík: *K procesu internacionalizácie slovenčiny*. Jazykovedný časopis, 24 (1973), 40–44. – Ugyanő: *Štylistika*. Bratislava, SPN, 1989.

el, hogy a nyelvfejlődést kellően át nem gondolt, nyelvészeti szempontból megalapozatlan jogszabályok alkotásával, illetve betartatásával, pénzbírságok kivetésével lehessen – pozitív irányba – befolyásolni. Ez az intézkedés csupán arra jó, hogy a beszélőket megfélemlítse. S talán ez is az egyik célja.

2. Hiba volna azonban azt hinni, hogy ez az erőszakos purizmus valamiféle szlovák belügy. Sajnos, korántsem az. Amennyiben az ezzel kapcsolatos cikkelyek bekerülnek a törvény végleges változatába, lehetőség nyílhat – elvben legalábbis – az egész szlovákiai magyarság törvényen kívül helyezésére. A szlovákiai magyarok ugyanis a szlovák nyelvnek ún. *kontaktusváltozatát* beszélik, amelyben óhatatlanul megmutatkozik a magyar nyelv hatása. (Hasonlóképpen a magyar nyelvnek is kontaktusváltozatát beszélik a szlovákiai magyarok, amelyen pedig a szlovák nyelv hatása érződik.) Ez mindenfajta kétnyelvűség törvényszerű következménye. Azt elvárni, hogy a kétnyelvű szlovákiai magyarok ugyanúgy beszéljenek szlovákul, mintha egynyelvű szlovákok lennének, nyelvlélektani képtelenség.

Ha ezt a követelményt törvény fogja rögzíteni, a szlovákiai magyar igazi kutyaszorítóba kerül. Ha magyarul beszél a hivatalban, megszegi a jogszabálynak azt a rendelkezését, mely szerint a hivatalos érintkezésben az államnyelvet kell használni. Ha pedig szlovákul beszél, akkor szintén megsérti ezt az előírást, hiszen a törvény államnyelvként a szlovák irodalmi nyelv kodifikált változatát tekinti. Ezt pedig a maga tisztaságában legfőljebb az egynyelvű szlovákok képesek használni (szigorúan véve még ők sem, hiszen a nyelvi gyakorlat valamelyest mindig eltér a korábbi nyelvállapot alapján rögzített normától).

Ebből következően ahhoz, hogy egy ilyen törvény rendelkezéseinek eleget tehesünk, nyelvet kellene cserélnünk. Nem elég hozzá jól megtanulnunk szlovákul, el is kell felejtenünk magyarul. S tulajdonképpen ez az, amiben a törvény alkotói alighanem reménykednek. Bízunk benne, hogy nagyot fognak csalódni.

(1995)

Unokáink is beszélni fogják?

A magyar nyelv jövője Szlovákiában

1. A világtörténelem számtalanszor igazolta annak a tételnek az igazságát, hogy a kétnyelvűség a nyelvcsere előszobája. Mivel a szlovákiai magyarok jó része kétnyelvű, fontos, hogy kisebbségünk tisztában legyen azzal, milyen tényezők befolyásolják a nyelvcserét, és hogyan.

A nemzetközi kétnyelvűségi irodalomban számos, a nyelvcserét befolyásoló körülményre találunk utalást. Ezeknek egy része a kisebbség népesedési és települési viszonyaival, másik részük társadalmi helyzetével kapcsolatos. Fontos szerepet játszanak bizonyos kulturális, tudati és érzelmi mozzanatok is, és persze a többségi kormányzat nemzetiségi politikája. Mindezek a körülmények összességükben meghatározzák a kisebbség tekintélyét és státusát. Ezenkívül a kisebbségi nyelv sorsát bizonyos nyelvi tényezők is befolyásolhatják.¹

2. Nézzük most meg e tényezők szempontjából nyelvünk helyzetét! *Népesedési és földrajzi* szempontból nem vagyunk rossz helyzetben, hiszen a szétválás következtében megkisebbedett ország lakosságának nem elhanyagolható részét – mintegy tizenegy százalékát – alkotjuk. A szlovákiai magyar nyelvterület közvetlenül rásimul az anyaországra, amely így szinte mindenki számára „testközelben van”; igaz, ennek árnyoldalaként a szlovákiai magyar településterület kényelmetlenül hosszú, ugyanakkor igen keskeny, sok helyen nem több tíz-húsz kilométernél, sőt két helyen meg is szakad. – Rendkívül kedvező viszont, hogy a magyar kisebbség nagyobbik része (több mint háromnegyede) még mindig olyan településeken él, amelyeken a lakosság többségét alkotja. Ugyanakkor

¹ Suzanne Romaine: *Bilingualism*. Oxford, Basil Blackwell Ltd, 1989. – Christina Bratt Paulston: *Linguistic Minorities in Multilingual Settings*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 1994.

hátrányos az, hogy ezek többnyire falvak: a magyar többségű városok száma az első köztársaságbelihez képest a célzatos telepítéspolitiká következtében drasztikusan csökkent.¹

A városi magyarság csekély száma már a *társadalmi tényezők* közé sorolható, azok közé, amelyek hozzájárulnak kisebbségünk kedvezőtlen megítéléséhez. További negatív tényező a szlovákiai magyar nemzetrészt kedvezőtlen társadalmi és műveltségi szerkezete, többek között az értelmiségiek veszélyesen alacsony aránya. Viszonylag kedvező helyzetben van viszont kisebbségünk az intézményi támogatottság, elsősorban az oktatási rendszer szempontjából. Iskoláink, bár számuk korántsem felel meg igényeinknek, képesek arra, hogy nyelvi és tudati szempontból megalapozzák nyelvünknek és kultúránknak a következő nemzedéknek való továbbadását. Nem véletlen, hogy a jelenlegi nacionalista kormányzat az ún. alternatív oktatás erőltetésével épp az iskoláink ellen indította a leghevesebb támadást.

Fontos szerepe volt és van kisebbségünk életében *kulturális szervezeteinknek*, a Csemadoknak is; ezt ismerte föl a hatalmon lévő kormányzat akkor, amikor ezt a szervezetet az anyagi eszközök drasztikus csökkentésével – szándéka szerint – lassú kínhalálra ítélte. (Nem a kormányzaton fog múlni, ha ez mégsem sikerül.)

A kisebbségünk nyelvi megmaradását hátrányosan érintő tényezők között kell említenünk azt, hogy a magyar lakosság zöme *vallásfelekezeti* szempontból nem különül el a szlovákságtól. Ilyen tekintetben csupán a református magyarság van kedvezőbb helyzetben, mivel ez az egyház erősen magyar jellegű.

Nyelvünk helyzetére hatással van az *anyaország*hoz, illetve a *szlovákokhoz* fűződő kapcsolatok milyensége is, ez azonban túl bonyolult kérdés ahhoz, hogy itt elemezzük. Csupán annyit említünk meg, hogy a magyar és a szlovák nép kulturális közelsége kedvez a vegyes házasságok létrejöttének, s ezzel a többségbe való beolvadásnak.

Tudati és *érzelmi* szempontból rendkívül előnyös, hogy kisebbségünk ezerszáz éves Kárpát-medencei múltja tekint vissza, nemzetadata erős, kultúrája gazdag.

Ami a többségi *nemzetiségi politikát* illeti, erről sok jót nem mondhatunk, különösen a jelenlegi nacionalista hatalmi tobzódás idején. Csupán

¹ Gyurgyík László: *Magyar mérleg*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1994.

sok szempontból kedvező adottságaink s a nemzetközi erőviszonyok magyarázzák, hogy a nemzeti elnyomás legszélsőségebb eszközeinek alkalmazására (nyelvünk betiltása, iskoláink bezárása, deportálás, kitelepítés stb.) az államhatalom csak egyetlen időszakban, 1945 és 1948 között vetemedett, amikor a történelmi helyzetet megfelelőnek érezte arra, hogy kisebbségünkkel végleg leszámoljon.

Ami a *nyelvi tényezőket* illeti, előnyként kell elkönyvelnünk, hogy nyelvünk nagymértékben különbözik a szlováktól, mert ez gátolja a szlovák nyelvi hatás érvényesülését (igaz, megnehezíti a nyelvtanulást, ami az egyén szempontjából hátrányos). Az is kedvezően befolyásolja nyelvünk fönmaradását, hogy a magyar nyelvjárások közötti különbségek csekélyek, így a standard nyelvváltozat mindenki számára könnyen elérhető. Végül, de nem utolsósorban, kisebbségünk fönmaradása szempontjából rendkívüli jelentőségű az a tény, hogy a szlovákiai magyarok zöme magyar domináns kétnyelvű, azaz anyanyelvét jobban beszéli, mint a szlovákokot.

3. Mit mondhatunk összegzésképpen nyelvünk fennmaradási esélyeiről? A fentiekből világos, hogy a nyelvi helyzetnek nincsenek olyan tényezői, amelyek „eleve elrendelnék” a magyar nyelv szlovákiai (bal)sorsát. Olyan visszafordíthatatlan folyamatok sem észlelhetők, amelyek szükségszerűen vezetnének a teljes nyelvleépüléshez, illetve nyelvcserehez. A szlovákiai magyar nemzetrészt eredendő adottságai olyanok, hogy nyelvének jövője mindenekelőtt a kisebbség és többség viszonyától, a többségi hatalom kisebbségpolitikájától, azon belül pedig nyelvpolitikájától függ.

(1996)

NYELVTERVEZÉS

Kétnyelvűség és nyelvművelés

1. Mind a szlovákiai, mind a többi kisebbségi magyar nyelvművelésnek alapelve, hogy *egy magyar nyelv van*. A nyelvművelők fontosnak tartják, hogy ez a nyelv egységes, minden magyar számára érthető legyen.¹

Nyelvünk egységének hangsúlyozását elsősorban az utódállamokbeli magyar nyelvváltozatok különfejlődésétől való félelem magyarázza. Ez a félelem (sajnos) teljesen indokolt: a kétnyelvűek nyelvhasználata törvényszerűen más, mint az egynyelvűeké, s ezen semmiféle nyelvművelés nem tud változtatni. A másodnyelvből való szókölcsönzés, jelentéskölcsönzés, tükörszavak használata stb. valóságos nyelvi *univerzálék*, azaz olyan jelenségek, amelyek a világ minden nyelvében megtalálhatók.

A kisebbségben élők nyelvhasználatának az anyaországbeliekéttől való eltéréseit tovább növeli a standard nyelvváltozatot érvényesülési lehetőségeinek szűkössége miatt konzerválódó nyelvjárásiasság, illetőleg a kevésbé választékos nyelvváltozatoknak a Magyarországon tapasztaltnál szélesebb körben és több beszédhelyzetben való használata. Mivel e jelenségeknek – ahogy nyelvőreink is megállapítják – objektív, pontosabban társadalmi okuk van², ezt az állapotot a nyelvművelésnek nem áll közvetlenül hatalmában megváltoztatni.

Bár ezekkel a tényekkel nyelvművelőink is többé-kevésbé tisztában vannak, mégsem tudnak a fenti alapelvről lemondani. Az egységes nyelv megőrzésének szükségességét különféle nyelvi érvekkel próbálják alátámasztani³. Ám – amint egy másik írásomban kimutattam⁴ – a felsorakoz-

¹ Jakab István: *Nyelvünkéről nyelvünkért*. Bratislava, Madách, 1980.

² Jakab István: *Nyelvünk és mi*. Bratislava, Madách, 1983.

³ Deme László: *Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról*. Bratislava, Madách, 1970. – Jakab István i. m. – Grétsy László és Kovalovszky Miklós főszerk.: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

⁴ Lanstyák István: *Álom és valóság között. (Gondolatok nyelvünk egységéről)*. Irodalmi Szemle, 36/6 (1993), 69–78; 36/7–8 (1993), 96–105.

tatott érvek között egy sincs, amely megállná a helyét. Ennek ellenére jómagam is úgy látom, hogy az egységes magyar (köz)nyelv megőrzése mind a szlovákiai, mind a többi utódállambeli magyar kisebbségnek alapvető érdeke. Nemcsak azért, mert a standard nyelvváltozat ismerete teszi lehetővé az egyetemes magyarság kulturális javainak áttétel, azaz nyelvi korlátok nélküli fogyasztását, hanem azért is, mert a nyelvi különfejlődés hosszú távon a kisebbségeknek az anyanemzet testéről való leszakadásához, végső soron pedig teljes beolvadásukhoz vezethet.

2. Hogyan lehet azonban megőrizni nyelvünk egységét, ha egyszer a kisebbségi anyanyelvváltozatok léte törvényszerű és elkerülhetetlen?

Eddigi nyelvművelésünknek eddig nem volt bátorsága szembenézni ezzel a kétségtelenül nyugtalanító kérdéssel. Úgy tettünk, mintha a Szlovákiában beszélt magyar nyelvváltozatoknak a szlovák nyelv hatására kialakult sajátosságai csupán esetlegességek volnának, „vadhajtások”, amelyek kellő „nyesegetéssel” eltávolíthatók, „lomposságok”, amelyekről a nyelvi műveltség emelésével a beszélők leszoktathatók. Nem akartuk tudomásul venni, hogy itt „nyelvtények” sokaságáról van szó; azal álltunk magunkat, hogy ezek a sajátosságok – az anyaországtól való elválásztottság, a kisebbségi helyzet további nyelvi következményeivel, a nagyobb fokú nyelvjárásossággal, a több nyelvi „vulgarizmussal” együtt – csupán a *nyelvhasználat* jellemzői, a „nyelvet” még egyáltalán nem érintik.

Pedig európai látókörű nyelvészünk, Arany A. László már több mint egy fél évszázaddal ezelőtt fölismerte, hogy a kétnyelvű nyelvváltozatokban a két nyelv normarendszerének egyes elemeiből új norma jön létre, amely mindkettőtől eltér¹. Azt, hogy itt nem csupán a *nyelvhasználat* különbözőségéről van szó, hanem bizony a *nyelvi rendszer* eltéréseiről, az a tény is bizonyítja, hogy ezt a kisebbségi nyelvváltozatot használják azok a beszélők is, akik egyáltalán nem tudnak szlovácul, mivel ezt sajátítják el anyanyelvként a szüleiktől és a tágabb környezettől, és persze ezt hallják nap mint nap a kétnyelvű beszélőktől (azok is, akik még e nyelvváltozat létrejötte előtt születtek vagy később költöztek ebbe az országba).

¹ *Psychologické základy javov bilingvistických*. *Linguistica Slovaca*, 1–2 (1939–1940), 39–52.

Hogyan maradhat hát nyelvünk egységes, ha a magyarok egyharmada az ország határain kívül él és más-más kisebbségi nyelvváltozatot beszél (amelyek ráadásul önmagukon belül sem egységesekek)?

3. Vannak vélemények, melyek szerint egyfajta megoldást az jelenthetne, ha lazítanánk a standard magyar nyelvi norma feszeségén, több változatot engednénk érvényesülni a legválasztékosabb nyelvhasználatban is. Erre leginkább a *hangtan* területén van lehetőség. Tolcsvai Nagy Gáborral együtt kérdezhetjük: ugyanazt a választékos magyar köznyelvet miért ne lehetne palócos illabiális *a* -val, dunántúlias nagyon nyílt *e*-vel vagy mondjuk keleties záródó kettőshangzókkal ejteni? Éppúgy, ahogy a választékos angol köznyelvet az utcaseprőtől az egyetemi tanárig bárki beszélheti saját helyi akcentusával anélkül, hogy beszéde ezzel provinciálisnak vagy az angol nyelv egységét veszélyeztetőnek minősülne. S bizonyos *szókincsbeli* regionalizmusok befogadása is elkerülhetetlennek látszik: például az olyan fogalmakat jelölő szavaké és kifejezéseké, melyeknek Magyarországon egyáltalán nincs vagy nincs pontos megfelelőjük.

A „művelt köznyelv” ilyen lazább felfogása nem idegen nyelvművelésüinktől, bár inkább az elméleti fejtegetések síkján, és nem a gyakorlatban érvényesül.

„Művelt köznyelven nem feltétlenül a köznyelv »steril«, »színtelenszagtalan«, vagyis teljesen jellegtelen változatát értem – nálunk ilyen aligha képzelhető el –; ide tartozónak vélem azt a változatát is, amelyen még a nyelvjárás színei-ízei kis mértékben érezhetőek, s az idegen hatás nem jelentkezik benne feltűnő mértékben” – írja Jakab István², s így nyilatkozott szerzőnk az 1992 szeptemberében Nyitrán tartott élőnyelvi konferencián is. Szabómihály Gizella az olyan tükörfordításokról, mint például az *anyasági szabadság* ‘gyermekgondozási szabadság’ azt írja, hogy ezek „a szlovákiai magyar köznyelv jellemző elemei; bármennyire hadakozunk is ellenük, látnunk kell: ahogy a németnek, az angolnak is kialakultak a különböző országokban beszélt változatai, úgy bizonyos szavak,

¹ Tolcsvai Nagy Gábor: *A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben*. Regio, 2/3 (1991), 166–173.

² Jakab István: *A magyar nyelv szlovákiai változatai*. Magyar Nyelvőr, 113 (1989), 140–149.

kifejezések esetében használatbeli és jelentésbeli eltérések jellemzik a Magyarországon, illetve Szlovákiában (Jugoszláviában, Romániában, a Kárpátalján stb.) beszélt magyar köznyelvet.”¹

Az ilyen engedmények árán véleményem szerint elérhető, hogy az *írott nyelvhasználat* (a nagy nyilvánosságnak szóló írásművekben) nagyrészt egységes maradjon. Az írás ugyanis sokkal tudatosabb tevékenység, mint a beszéd: írás közben nemcsak hogy lehet, hanem kell is a nyelvre, a megfogalmazásmódra figyelni; ezt a szabadabb „időbeosztás” is megkönnyíti. Ahogy a fogalmazás tudatossága révén elkerülhetőek (vagy utólag kijavíthatók) a stilisztikai hibák, ugyanúgy elkerülhetőek (vagy utólag kijavíthatók) az ebbe a nyelvváltozatba nem való szlovákiai magyar sajátosságok is. – Hasonlóképpen elérhető, hogy a rádió és a televízió felolvasott szövegei a standard magyar nyelvváltozatnak ehhez a némileg „fellazított” normájához igazodjanak. – Mindehhez persze szükséges, hogy az oktatás nyelve a művelt köznyelv legyen, s a diákok már az „alapiskolában” (vagyis a magyarországi standard szerint: az általános iskolában) széles körű passzív standardnyelv-ismeretre tegyenek szert.

4. Ami a *beszélt nyelvet* illeti, ez egészen más elbírálás alá esik. A élőbeszéd alapvetően reflexszerű, általában nagymértékben mentes a nyelvi megformáltságra való tudatos odafigyeléstől. Nyelvlélektani képtelenség elvárni az emberektől, különösen az alacsonyabb műveltségűektől, hogy spontán beszédükben a mondanivaló tartalma és egy sereg nyelven kívüli tényező mellett még a szóválasztásra és ragozásra is odafigyeljenek. A szokásos élethelyzetekben általában nem azért beszélünk, hogy nyelvünket gyakoroljuk vagy éppen pallérozzuk, hanem azért, hogy valamilyen tudattartalmat közvetítsünk. Aligha képzelhető el, hogy valaha is sikerül elérnünk azt, hogy mondanivalójuk megformálásakor az egyszerű beszélők tömegei az ún. „nyelvhelyességi” szempontokat a közlés gazdaságosságának, illetve hatékonyságának tényezői elé helyezték, azaz olyan formákat használjanak, amelyek számukra szokatlanok és ezért nagyobb mentális erőfeszítést igényelnek (például az *epével műtöttek* kifejezés használata a szlovákiai magyar *epére műtöttek* – vagy inkább *operáltak* – helyett), s amelyek ugyanakkor a megértést vagy egyáltalán nem befolyá-

¹ Szabómihály Gizella: *A szlovákból magyarra való fordítás problémái Szlovákiában*. Magyar Nyelvőr, 113 (1989), 277–283.

solják, vagy inkább megnehezítik (például a szlovákból jól ismert *rodné číslo* tükörfordításaként létrejött *születési szám* használata a csak kevesek által ismert standard magyar *személyi szám* helyett).

Míndezekből következően az élőbeszédben még a fent vázolt „lazább” standard használatának erőltetése sem járhat sikerrel. Legfőljebb azt tudjuk elérni, hogy a (humán) értelmiségiek a standard magyarhoz viszonylag közel álló nyelvváltozatot beszéljenek, de ők is inkább csak a formális beszédhelyzetekben (különösen nagy nyilvánosság előtt), illetőleg amikor magyarországiakkal vagy más nem szlovákiai magyar beszélőkkel társalognak. Ehhez persze fontos, hogy már a középiskola képessé tegye legalább a legjobb diákokat a standard nyelvváltozat aktív használatára. És még fontosabb, hogy a végzős növendékek korlátozás nélkül folytathassák főiskolai, egyetemi tanulmányaikat magyar nyelven (részben szlovákiai magyar, részben pedig magyarországi, esetleg erdélyi stb. felsőoktatási intézményekben).

Ami a *mindennapi beszédhelyzeteket* illeti, itt még az értelmiségiek sem fognak a leghatékonyabb nyelvművelés, sőt intézményes nyelvoktatás hatására sem leszokni a kisebbségi anyanyelvváltozat használatáról. De ez talán nem is olyan nagy baj. Ha ugyanis nyelvi tények nem teszik szükségessé az egységes magyar nyelvváltozat általános használatát, miért ne érhetnénk be azzal, hogy a formális beszédhelyzetekben használt nyelv (elsősorban az írott, illetve részben az értelmiségiek által beszélt) megmarad egységesnek? Ezzel máris elértük, hogy nyelvünk nem fog öt külön magyar nyelvre szakadni, hiszen „nyelv”-en ilyen értelemben mindig a standard nyelvváltozatot értjük. Így természetesen arra sem lesz szükség, hogy száz év múlva Thomas Mannt vagy Petőfit három- vagy ötféle magyar nyelvre kelljen lefordítani.

Ezzel párhuzamosan viszont szükség van arra, hogy „törvényesítsük” a kisebbségi nyelvváltozatokat mint a köznapi érintkezés adekvát (legadekvátabb) eszközét, szakítsunk a standardtól való eltéréseknek hibaként való megbélyegzésével, elismerjük, hogy a szlovákiai magyarok zöme számára a kisebbségi nyelvváltozatok az érintkezés leggyakoribb, legtermészetesebb és – ki merem mondani – legmegfelelőbb eszközei. S természetesen e nyelvváltozatoknak nemcsak létét, hanem létjogosultságát is el kell ismernünk, hiszen ezek nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a szlovákiai magyar beszélők életében, akár örülünk ennek, akár nem.

5. A két nyelvváltozat „békés egymás mellett élése” olyan jellegű diglossziás elrendeződést eredményezhet, mint amelyet Charles Fergusson klasszikus tanulmányában találunk¹, azzal a különbséggel, hogy itt az „emelkedett változat”-ként funkcionáló standard magyar nyelvváltozat, valamint a „közönséges változat” szerepét betöltő kisebbségi nyelvváltozatok mellett egy további kód, a szlovák nyelv is szerepet fog játszani.

Ha megvizsgáljuk, hogy a klasszikus diglossziás helyzetnek Fergusson által említett egyes jellemzői mennyire vonatkoztathatók a mi viszonyainkra, megállapíthatjuk, hogy a diglosszia legtöbb jellemzője máris föllelhető a két nyelvváltozat(típus) – a standard és a szlovákiai magyar – mai elrendeződésében. A néhány, egyelőre még tisztázatlan elméleti és gyakorlati részletkérdés ellenére úgy vélem, hogy a szlovákiai magyar beszélőközösségben használatos nyelvek, nyelvváltozatok elrendeződésének di-, illetve triglossziaként való felfogása két szempontból is hasznos lehet: egyrészt megfelelő keretet adhat e nyelvváltozatok leírásához, másrészt pedig a nyelv művelés gyakorlatában megteremtheti a lehetőséget arra, hogy „a kecske is jóllakjon, és a káposzta is megmaradjon”, vagyis hogy a beszélők tömegei a legtöbb beszédhelyzetben gátlások nélkül, spontánul és felszabadultan használják a számukra legtermészetesebb megnyilvánulási formát, a kisebbségi anyanyelvváltozatot, büntudat és kisebbségi érzés nélkül, s ugyanakkor ne kelljen fölládozni nyelvünk egységét, hanem a (viszonylag) egységes magyar irodalmi és köznyelvnek az írásbeli, illetve a választékos szóbeli nyelvhasználatban való megerősítésével továbbra is élvezhessük a közös nyelv és a szoros együvé tartozás minden előnyét.

A legtöbb vonatkozásban már most is meglévő – csak föl (és el) nem ismert – diglosszia megszilárdítása nem látszik megoldhatatlan feladatnak, hiszen a fejlődésbe nem is szükséges nagyon beavatkozni, inkább csak tudatosítani kell a beszélők tömegeivel a fönnálló helyzetet.

6. Ha erre meglesz a közös akarat, akkor a magyar nyelv vonatkozásában fönnálló diglossziás elrendeződés tartós fönnmaradása mindenekelőtt attól függ majd, hogy a jövőben milyen lesz a szlovák nyelv szerepe a szlovákiai magyarok életében. Valamennyiünk érdeke, hogy ez mi-

¹ Charles Fergusson: *Diglosszia*. Pap Mária és Szépe György szerk.: Társadalom és nyelv, 291–317. Budapest, Gondolat, 1975.

nél csekélyebb legyen, különben a szlovák nyelv mind nagyobb mértékben foglalja el az emelkedett változat helyét, megfosztva ezzel kisebbségünket a választékos köznyelv használatának lehetőségétől és mind nagyobb hatást gyakorolva a kisebbségi nyelvváltozatokra.

Ennek megakadályozása azonban már végképp nem a nyelvművelés feladata.

(1993)

Gondolatok a nyelvek többközpontúságáról

*különös tekintettel a magyar nyelv
Kárpát-medencei sorsára*

Többközpontú nyelvek – nyelvi központok

1. Az újabban terjedő szóhasználat szerint azokat a nyelveket, amelyek egynél több országban használatosak széleskörűen ún. *emelkedett (E) funkcióban* – vagyis az államigazgatás, az oktatás, a szakmák, a tömeg-tájékoztató eszközök, egyházi szertartások, a kulturális élet, a tudományos kutatás stb. nyelveként –, *többközpontúnak* nevezzük. Az új megnevezés új szemléletmódot takar: a más-más országokban beszélt nyelvváltozatokra nem mint az egyetlen elismert központ nyelvhasználatától elhajlókra, „deviánokra” utal, hanem mint ugyanannak a nyelvnek elvben egyenrangú változataira.¹

Egy-egy nyelvnek nemcsak az olyan országok lehetnek központjai, melyekben az – vagy jogilag is vagy „csak” gyakorlatilag – államnyelvként használatos (például az angolnak Nagy-Britannia, az USA, Kanada, Ausztrália stb.), hanem az olyanok is, amelyben az illető nyelvet az ország valamely számszerű kisebbsége beszéli (például a svédnek Finnország, a magyarnak Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia), föltéve, ha a szóban forgó nyelv a fent említett funkcióknak legalább egy részét huzamosabb ideje betölti.

2. Az eltérő társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális stb. körülmények között való használat bizonyos *nyelvi különbségek* kialakulását is maga után vonja. Így például közismertek az angol nyelv nagy-britanniai, USA-beli, ausztráliai, dél-afrikai, új-zélandi stb. változatának sajátosságai, de jól felismerhetők a szlovákiai, erdélyi, kárpátaljai és vajdasági

¹ Michael Clyne szerk.: *Pluricentric languages*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 1992.

magyar standardnak a magyarországitól való eltérései is. (Ilyenek Szlovákiában például a következők: *alapiskola* ‘általános iskola’, *szaktanintézet* ‘szakmunkásképző’, *községi hivatal* ‘polgármesteri hivatal’, *munkaügyi hivatal* ~ *munkahivatal* ‘munkaügyi központ’, *egészségügyi központ* ‘rendelőintézet’, *mezőgazdasági szövetkezet* ‘termelőszövetkezet’, *szakosító iskola* ‘(kb.) post-secondary képzés’, *iskolázás* ‘tanfolyam’, *születési szám* ‘személyi szám’, *átnevez* ‘átkeresztel, nevét megváltoztatja’, *kenő* ‘különféle, kenyérrre kenhető hidegkonyhai készítmények összefoglaló neve’).

Ha a magyar nyelv Szlovákiában nem volna használatos *E* *funkciókban* – ezen belül pedig hivatali és közéleti nyelvként –, a fentebb idézett szavak egy része létre sem jött volna, mert nem lenne rájuk szükség, hiszen hivatalos kontextusban csak a szlovák megfelelőiket volna a beszélőknek alkalmuk – szlovák nyelvű megnyilvánulásokban – használni; ami pedig a nem hivatalos, magyar nyelvű használatot, a mindennapi beszélt nyelvet illeti, abban e szavak, kifejezések egy része helyett általában a jelenlegi körülmények között is más szó használatos (a *szaktanintézet* helyett *inasiskola*, az *egészségügyi központ* helyett *poliklinika*, a *mezőgazdasági szövetkezet* helyett *jéerdé* vagy egyszerűen *szövetkezet*, a *szakosító iskola* helyett *felépítményi iskola*, a *kenő* helyett, illetve mellett a *pomazánka* stb.).

A felsorolt mindennapi nyelvbeli szókészleteti elemeket – s az azokhoz hasonlókat – a formálisabb nyelvhasználat kerüli, ezek általában csak az ún. *közönséges (K) funkciókban* élnek; a tömegtájékoztató eszközökben, a magyar szervezetek (kulturális és más szövetségek, szakmai társaságok, politikai pártok és mozgalmak, alapítványok stb.) hivatalos dokumentumaiban, körleveleiben, magyar nyelvű írásos ügyvitelében stb. nem vagy csak alkalmilag, hibaképpen kapnak helyet. Annak, hogy ezeket az „emelkedett” nyelvhasználat nem fogadta be, leggyakrabban az az oka, hogy nagy részük közelebb áll a modelljükül szolgáló szlovák megnevezéshez, mint az *E funkciókban* használt megfelelőjük. Így például az említettek közül a *poliklinika* és a *pomazánka* direkt kölcsönző a szlovákból, illetve csehéből, a *jéerdé* egy szlovák betűszó átvétele, a *felépítményi iskola* pedig eredetét tekintve magyar kontextusban némileg zavaró képzettársításokat keltő „szolgai” fordítás. Ami az *inasiskolá-t* illeti, az régebben Magyarországon is használatos volt; szlovákiai továbbélését nyilván az a tény segítette elő, hogy elemeinek jelentését tekintve hasonlít a mindennapi szlovák nyelvben használt *učňovská škola*, illetve *učňovka* formákra.

3. A magyar nyelvnek többközpontúként való felfogása meglehetősen újkeletű, s megjelenése után vegyes fogadtatásra talált. Míg például a szlovákiai magyar nyelv művelés élő klasszikusa, Jakab István *A szlovákiai magyar nyelvhasználat és nyelv művelés időszzerű kérdései* című, több helyen (egyebek közt a Valóság 1995. évfolyamának 7. számában) közzétett írásában e koncepció elfogadását „kész öngyilkosság”-nak tartja, addig a magyar nyelv védelmében 1995. július 27-én tartott, Kárpát-medencei hatósugarú debreceni nagygyűlés résztvevői ünnepélyes nyilatkozatukban magától értődő természetességgel beszélnek a „több központú magyar műveltség és anyanyelv” intézményes védelmének szükségességéről.¹

Azok, akik tagadják nyelvünk többközpontúságának tényét, nem veszik figyelembe, hogy a többközpontúság „elismerése” definíció, nem pedig felfogás (még kevésbé tetszés/nemtetszés) kérdése. Minden olyan nyelv, amelyet több országban használnak „emelkedett” funkciókban, *per definitionem* többközpontú. Mivel a magyar nyelv kétségtelenül használatos ilyen funkciókban legalább Dél-Szlovákiában, Kárpátalja magyarlakta területein, Erdély jelentős részén és a Vajdaságban, többközpontúságát nem lehet kétségbe vonni. (Aki ezt teszi, az voltaképpen azt a könnyen ellenőrizhető tényt kérdőjelezi meg, hogy a magyar nyelv *valóban* használatos *E funkciókban* az említett országokban.) Ami megtámadható, az legfőljebb magának a fogalomnak, a többközpontúságnak a hasznossága, illetve az, hogy a *többközpontú(ság)* műszónak mennyire célszerű ilyen tág jelentést adni. Mivel azonban olyan fogalomról van szó, melynek hasznosságát nem lehet csupán egyetlen nyelv, a magyar szempontjából megítélni, a szó nemzetközileg megállapodott jelentését aligha volna célszerű megbolygatni. Vitatkozni csak azon érdemes (sőt kell is), hogy nyelvünk többközpontúságának tényét mennyire célszerű szélesebb körben népszerűsíteni, illetve milyen nyelvtervezési lépések szükségesek az ezzel elválaszthatatlanul együttjáró nyelvi szétfejlődés „mederben tartására”.

A nyelvhalált emlegetők főként attól tartanak, hogy nyelvünk többközpontúságának nyílt elismerése hozzájárulhat az egyes országokban beszélt állami változatok² nyelvi önállósulásához. Mivel a világ nyelvei

¹ Lásd Magyar Figyelő, 4/5 (1995).

² Az állami változatok fogalmára l. Pete István: *A magyar nyelv állami változatai (Kárpát-ukrán változat)*. Kiss Jenő és Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése II*, 779–789. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

közt nem nehéz olyanokat találni, amelyek egy másik nyelv „dezintegrálódásával” keletkeztek (például az újlatin nyelvek a latin felbomlásával, a mai szláv nyelvek az ősszláv szétfejlődésével) vagy pedig egy nagyobb nyelvről leválva önállósultak (például a szlovák a csehről, az ukrán az oroszról, a ruszin az ukránról), valóban szükséges megvizsgálni, hogy nyelvünk többközpontúságának (vigyázat: nem nyelvünk többközpontúsága *elismerésének!*) milyen következményei lehetnek jövőbeli sorsára nézve.

4. Egy-egy nyelv többközpontúsága vagy megszűnik egy idő után, vagy pedig hosszabb távon is megmarad. Megszűnése kétféleképpen képzelhető el: egyrészt úgy, hogy az eredmény újra egyetlen standard lesz, másrészt pedig úgy, hogy két, esetenként több önálló nyelv jön létre. Az első esetben a másodlagos központ(ok) állami változata(i) beleolvad(nak) a standardnak az elsődleges központban (esetleg egy másik központban) beszélt változatába. A második esetben az eredeti nyelv vagy teljesen megszűnik (ilyen a fent említett latin, illetve ősszláv esete), vagy pedig egy(es) központ(ok)ban megmarad ugyan, máshol azonban az állami változat(ok)ból ún. *Ausbau-nyelv(ek)* jön(nek) létre (ilyen például az említett szlovák és az ukrán, s ezen az úton van a ruszin is). – Ám a többközpontúság akár hosszú évszázadokig is fennmaradhat (ezt látjuk például az arab, a német, az angol, a spanyol nyelv egyes standard változatainak esetében), ha azt sikerül valamilyen módon stabilizálni.

Visszaalakulás

Az állami változat sikeres megszüntetésére főképp onnan vannak példáink, ahol maga az állam szűnik meg, például az egykori Német Demokratikus Köztársaság. Az általunk ismeretes „pozitív példák” egyikeként megemlíthetjük az angol nyelv skót változatát is, amely egykor standard jellegű volt, mára azonban beolvadt a brit standardba, s elemei csupán a nemstandard beszédben élnek tovább (a művelt beszélők körében is). Találtunk utalást arra is, hogy az arab nyelv különféle állami változatai is közelednének egymáshoz, kérdés azonban, hogy itt nem a vágyaknak a valóságra vetítéséről van-e szó.

Világos, hogy a magyar nyelv Kárpát-medencei beszélői számára is az volna a legjobb megoldás, ha megszűnne politikai elválasztottságuk, ha tehát például a magyar tömbök határkiigazítások útján visszakerülnének az anyaországhoz, vagy pedig egy nagyobb államközösség révén megszűnnének a magyar etnikai területeket szétválasztó határvonalak (és persze az eltérő politikai, gazdasági, társadalmi stb. struktúrák). Ilyen esetben szinte minden erőfeszítés nélkül, spontán módon eltűnnének vagy pedig szubstandard szintre „süllyednének” az egykori másodlagos központok sajátosságai. Amíg ilyen politikai fejlemények be nem következnek, aligha lehet azzal számolni, hogy akár a legtudatosabb és legelzántabb nyelvtervezés is képes volna teljes mértékben „visszaterelni” a magyar nyelv Magyarországon kívüli standard változatait a magyarországi standard „fennhatósága” alá.

Stabilizálódás

1. *Egyetemes magyar standard.* A jelenlegi politikai realitásokat figyelembe véve a legjobb megoldás bizonyára az volna, ha az egyes központok nyelvtervezői az egyetemes magyarnak tekintett magyarországi központi nyelvváltozat erőltetése helyett egy új, kompromisszumos standard létrehozásán fáradoznának, amely – több alakváltozat kodifikálásával – a maga rugalmassága folytán képes lenne magába fogadni a mostani állami változatok legfontosabb eltéréseit. A szókészletben így létrejövő „szinonimasorok” tagjai közül – melyek egyformán standardnak minősülnének – az egyes központok beszélői a maguk szükségletei szerint válogatnának. Az állami változatok ezáltal nem szűnnének ugyan meg, ám eltéréseik így – legalábbis elméletileg – statisztikai, gyakorisági eltérésekké válnának.

Ezzel az eljárással nemcsak az volna elkerülhető, hogy a másodlagos központok standardjainak eltérései hibának minősüljenek s ezáltal ezek az állami változatok a beszélők szemében megbélyegzetté váljanak, hanem az is, hogy a „több magyar nyelv” rémképe járja be újra meg újra kísértetként a Kárpát-medencét. Az ilyen megoldás semmiképpen sem jelentené „a hosszú évszázadok során kikristályosodott standard” fellazítását, már csak azért sem, mert az érintett szavak és kifejezések nem tartoznak a szókészletnek viszonylag állandósult magvához, hanem inkább a

kevésbé megállapodott, minden politikai változásra érzékenyen reagáló hivatali, politikai, publicisztikai stb. regiszterekhez kötődnek.

Kívánatos volna, hogy az egyetemes magyar standardba így bekerülő szavak, kifejezések, illetve nyelvtani jelenségek közül minél több (mindenekelőtt azok, amelyek nem kötődnek szorosan az egyes központok állami intézményeihez) a magyarországi standardba, illetve a többi állami változatba is fokozatosan beszivárognon. Ennek nemcsak azért örülnénk, mert ezáltal az egyes állami változatok közötti különbségek csökkennének, hanem azért is, mert az új szóképzési elemek, illetve nyelvtani formák befogadásával az egész magyar standard gazdagodna. Ha a prágai nyelvészeti iskola irodalmi nyelv-elméletének egyik közkeletűvé vált fogalmával kívánnánk élni, azt mondhatnánk: a cél az volna, hogy az egyetemes magyar standard nyelvváltozat normája a többközpontúság sajátos körülményei között is megőrizze *rugalmas stabilitását*. Az ilyen törekvés összhangban volna a modern nyelvközösségek fejlett, megállapodott standard nyelvváltozatainak állandó funkcionális differenciálódásával, létrehozva ennek sajátos, „többközpontúsági” körülmények közt érvényesülő módozatát.¹

E folyamat eredményeképpen az egyetemes magyar nyelvváltozat differenciáltsága egy újabb dimenzióval gazdagodna, melynek révén a standard képessé válna több, egymástól államhatárokkal elválasztott beszélőközösség sajátos nyelvi igényeinek egyidejű kielégítésére. Mindezt *a norma variabilitása* tenné lehetővé, amely a prágai iskola felfogásában a standard nyelvváltozat egyik alapvető jellemzője. A standard normáján belüli változatok erőteljesebb érvényesülése az egyik szerző, Alois Jedlička szerint a nyelvek fejlődésének jelenlegi szakaszára különösen jellemző.² Épp a kodifikált nyelvi variabilitás az, ami a standard nyelvváltozat normájának (szerencsés esetben) rugalmasságot kölcsönözhet: kodifikáltsága stabilná, az egyes állami változatokban létrejött különféle – bár jól megválogatott – változatok egyidejű elfogadása pedig rugalmassá tenné az egyetemes magyar standardot.

Ez a folyamat szerencsés esetben nyelvünk történetének második nyelvújításává nőhetné ki magát. A kétszáz évvel ezelőtti nyelvfejllesztő moz-

¹ Lanstyák István: *A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról*. Magyar Nyelvőr, 120/2 (1996), 125–151.

² Alois Jedlička: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha, Universita Karlova, 1974.

galomnak témánk szempontjából két legfontosabb eredménye, hogy olyan szinterekre terjesztette ki nyelvünk funkcionális hatókörét, amelyeken addig más nyelvek (a latin és a német) voltak használatosak, az addig is meglévő regiszterekben pedig megteremtette a korábnál árnyaltabb, differenciáltabb nyelvhasználat lehetőségét. E második nyelvújításunk – ha sikerrel járna – képessé tenné nyelvünket arra, hogy az a trianoni katasztrófa következtében létrejött nehéz helyzetben, több államban is képes legyen maradéktalanul betölteni minden szükséges funkcióját (az adott ország nyelvpolitikájának függvényében), rugalmasan alkalmazkodva az országoként eltérő körülményekhez anélkül, hogy dezintegrálódna vagy normái követhetlenné válnának. Sőt ez a nyelv(változat) ily módon kifejezőeszközeinek – kényszerű – gazdagodása révén tovább árnyalódna, differenciálódna, s ezzel legalább részlegesen javára fordítaná a kezdődő szétkülönbözés eddig „romlás”-ként/„bomlás”-ként megélt következményeit.

Hasonlóképpen látja a magyar nyelv többközpontúságából fakadó nyelvi problémák kezelésének optimális módját az erdélyi Péntek János is: „Valóban azt tartom az egyetlen járható útnak, hogy mind az egyetemes magyar standard rugalmasabb kezelésével, mind az egyes régiók nyelvének bekapcsolásával a nemzeti nyelv vérkeringésébe (iskola, műholdas tévé, rádió stb.), a közmagyar nyelv a nemzet minden tagja számára elérhető legyen, elérhető, érthető és használható. Semmiképpen nem lehet lemondani erről mindaddig, amíg nem használtunk ki minden lehetőséget a nemzeti nyelv relatív egységének erősítésére.”¹

Még egyértelműbben fogalmaz Péntek János 1994. november 15-i keltezésű, ez írás szerzőjének írt levelében: „Tulajdonképpen én nem tartanám teljesen elképzelhetetlennek, hogy a kisebbségi K változat (egyáltalán a kisebbségi régiók nyelve) továbbra is hasson az E-re, az anyaországi nyelvhasználatára is (ilyen jelnek tekintem éppen a *kell menjek* elfogadását, a *ment volt* helyenkénti használatát; ezek között akár kontaktusjelenségek is lehetnek). Tehát én az egyetemes standard kiterjedését tartanám ideálisnak (talán még nem álom), nem a kisebbségi standardok különfejlődését. Erre talán új esély nyílt azzal, hogy megélné a mozgás és a kommunikáció, a műholdas adás is új dolog, és

¹ Péntek János: *A magyar nyelv az országhatáron túl*. Grétsy László szerk.: Biztonságunk záloga, a nyelv. Budapest, TIT, 1994.

ebben gyakran szerepelnek a régiók; az egyházak nyüzsgése is új – szóval mindez erősítheti az egyetemes standardot, és ellene dolgozhat mind a kisebbségi standardok eltávolodásának, mind a kisebbségi K változatok lemaradásának.”

2. *Standard állami változatok.* Ha a fenti út valami miatt mégsem bizonyulna járhatónak, nem maradna más ésszerű megoldás, mint az állami változatok egyes eltéréseinek *külön-külön való kodifikálása*. A kodifikáció csak a valóban nélkülözhetetlen, legszükségesebb elemeket érintené, hogy az egyes állami változatok közötti különbségek minél csekélyebbek maradjanak. A kodifikációs folyamat eredményeként a Magyarországon kiadott szótárak, kézikönyvek, nyelvtanok e változatokkal is számolnának.

Ebben a helyzetben a határon túli az anyanyelvi nevelés egyik legfontosabb célja elvben az illető központ magyar standardjának megismertetése volna ugyan, ez azonban a gyakorlatban – a két változat nagyfokú azonosságából következően – nagyrészt a magyarországi standard szókincsének tanítását jelentené, különös tekintettel azokra az elemekre, melyeket az illető központ legtöbb beszélője a mindennapi élethelyzetekben nem vagy ritkán használ, hanem helyette direkt vagy indirekt kölcsönszóval, esetleg sajátos helyi kifejezéssel él (itt olyan elemekről van szó, melyek nem részei az illető standardnak; ezekből összehasonlíthatatlanul több van, mint a standard rétegbe tartozó, s ezért kodifikálható szavakból és kifejezésekből). – Ezenkívül a tananyag szerves részét képeznék a magyarországi standard eltérő jelenségei is, melyeknek legalább passzív ismerete már alapfokon is elvárható volna a diákoktól. Középfokon pedig hasznos volna a magyar standard többi állami változatának bemutatása is. Hasonlóképpen szükséges volna, hogy a magyarországi tankönyvek is foglalkozzanak – ugyancsak informatív jelleggel – az egyes állami változatok jellegzetességeivel.

3. *Diglosszia.* Akár az egyik, akár a másik utat választanánk, a standardizálás, illetve kodifikálás véghezvitele s az új változat (vagy változatok) elterjesztése után, illetve azzal párhuzamosan szükség volna az elért eredmények megszilárdítására. Ezt az ún. *diglossziás elrendeződés* véglegesítése révén tartom lehetségesnek. A szó eredeti értelmében akkor

beszélünk diglossziáról, ha egy nyelvben az *E funkciókban* használt „emelkedett” változat (lényegében a nemzeti standard) viszonylag élesen elkülönül a *K funkciókban* használt „közönséges” változat(ok)tól.¹

Ez az elkülönültség nyelvileg abban nyilvánul meg, hogy ritkán jönnek létre a két változat elemeit ötvöző átmeneti, közveleges nyelvváltozatok. Ennek több nyelven kívüli oka is van, többek között az, hogy a két változat a nyelvhasználat gyakorlatában szigorúan elkülönül egymástól: a beszédhelyzetek egy részében az emelkedett, más részükben a közönséges nyelvváltozat használatos meglehetősen következetességgel. Az *E változat* például annyira szigorúan kötődik a mindennapi élethelyzetektől idegen színterekhez, hogy a társadalomnak nincs olyan rétege, melynek tagjai az *E-t* sajátítanak el anyanyelvként (hiszen a gyermekkori nyelvújítás a mindennapi élethelyzetekben történik); az *E változattal* a gyermekek az iskolában ismerkednek meg, s félig-meddig idegen nyelvként tanulják (például az arabok a klasszikus arab modernizált változatát vagy a csehek a cseh irodalmi nyelvet).

Ebben a diglosszia feltűnően különbözik a szokásos, a standard és a nemstandard változatok együttélésével jellemezhető ún. *kettősnyelvűségtől* (melynek közvelegességére az ún. regionális köznyelvek fogalmával szoktak utalni). A magyar, a szlovák, az angol stb. beszélők esetében vannak olyan társadalmi rétegek, amelyek a nemzeti standardot – annak beszélt nyelvi változatát – a mindennapi élethelyzetekben is használják, miután ezt sajátították el gyermekkorukban anyanyelvként.

Ha az *E funkciókban* használatos (egyetemes vagy „állami”) standard és a mindennapi életben (*K funkciókban*) érvényesülő beszélt nyelvi változatok viszonyát nem diglossziának fogjuk föl, vagyis a standard használatát a mindennapi érintkezésben is szorgalmazni fogjuk (ahogy azt eddig tettük), akkor a standard nem távolodhat el túlságosan a mindennapi beszélt nyelvi regiszterektől, s ezért a kodifikációnak követnie kell a beszélt nyelvben bekövetkező változásokat. Ez a gyakorlatban egyre több kontaktusjelenség kodifikálását jelentheti, különösen ha növekszik a másodnyelv ismertsége.

Nyilvánvaló azonban, hogy sem az egyetemes standard, sem pedig az egyes állami változatok saját standardjai nem fogadhatnak be korlátlan

¹ Charles Ferguson: *Diglosszia*. Pap Mária és Szépe György szerk.: Társadalom és nyelv, 291–317. Budapest, Gondolat, 1975.

mennyiségben újabb alakváltozatokat. Az előbbi azért nem, mert ezzel elveszíthetné szükséges stabilitását, az utóbbiak pedig azért nem, mert ez az egyes állami változatok egymástól való túlságos eltávolodását eredményezhetné, fiktívvé téve nyelvünk egységét. Ha viszont a nyelvtervezés elzárkózna az újabb jelenségek kodifikálásától, a jelenlegihez hasonló helyzet állna elő: a standard normája a Magyarországon kívüli központok beszélői számára követhetlenné válna; s nemcsak akkor, ha egyetlen, egyetemes magyar standardként valósulna meg, hanem akkor is, ha több, némileg eltérő állami változatként létezne.

Ha viszont elfogadjuk, hogy a magyar standard helyi változatának és a beszélt nyelvi változatoknak a viszonya a határokon túl diglosszia jellegű, nem szükséges, hogy a kodifikáció lépést tartson a beszélt nyelv változásával. A magyar standard (helyi változatának) mint *E kód*nak ugyanis nem kell anyanyelvi beszélőkkel rendelkeznie; elsajátításának feladata teljes mértékben áthárítható az iskolára. Az sem elengedhetetlen, hogy ez a standard széleskörűen használt beszélt nyelvváltozatként is éljen; elegendő, ha csak bizonyos *E funkciókban* használatos. Így tehát mind a „rugalmasan stabil” egyetemes magyar standard létrehozása, mind pedig az állami változatok kodifikálása esetében az egyes állami változatoknak egymáshoz való rendkívüli közelsége akár nagyon hosszú ideig is megőrizhető.

Természetesen mindez együtt kellene járjon a viszonylag sok kontaktusjelenséget tartalmazó beszélt nyelvi regiszterek használatának teljes legitimálásával. Ezeket „hivatalosan” nem érhetné semmiféle megbélyegzés – hiszen ezek volnának minden társadalmi réteg számára a mindennapi beszédhelyzetekben a kommunikáció egyedüli eszközei (amint-hogy sokak számára már ma is azok), elsősorban ezek lennének valamennyi kisebbségi beszélő „édes anyanyelv”-e.¹

¹ E kérdésekkel az alábbi munkákban részletesebben is foglalkoztam: *Diglosszia és két-tősnyelvűség*. Kétnyelvűség, 1/1 (1993), 5–21. *A magyar–magyar diglosszia néhány kérdéséről*. Kétnyelvűség, 2/1 (1994), 17–28. Lásd még Fenyvesi Anna: *Magyar diglosszia Szlovákiában*. BUKSZ, 7/2 (1995), 232–234.

Önállósodás

1. A másik standardizálási megoldás (az egyes állami változatok kodifikálása) fölveti azt a nyugtalanító kérdést, mennyire reális veszély az állami változatok önálló nyelvekké fejlődése. Úgy vélem, ez a veszély minimális. Új nyelv létrejöttének ugyanis közvetlenül nem a nyelvi, hanem a nemzeti különfejlődés az oka. Vagyis még a nagyon jelentős nyelvi eltérések is csak akkor idézik elő egy-egy közösségben az illető standard nyelvváltozat önállósodását, ha az azt beszélők tudatilag elhatárolódnak az anyanemzettől, önálló etnikumnak kezdik tekinteni magukat. Amennyiben egy közösségben erős a nemzeti összetartozás tudata, még a megértést súlyosan gátló, nagyfokú nyelvi eltérések is megférnek egy nyelven belül; ilyenkor a formális és informális helyzetekben használt fő változatok sajátos módon rendeződhetnek el, a fenti értelemben vett diglossziát eredményezve. Erre a legjellemzőbb példa talán az araboké, akik az órási földrajzi és nyelvi távolságok ellenére a szoros etnikai, de még inkább vallási összetartozás miatt nem hajlandóak még csak a gondolatát sem megengedni annak, hogy nyelvüknek egyes állami változatai önállósodjanak.

Nemcsak a nemzeti, hanem még a pusztán nyelvi összetartozás tudata is gátolhatja, lassíthatja magát a nyelvi különfejlődést is. Például a német nyelv nemzeti változatairól, a „bundesnémetről”, osztrákról és svájciról feltételezik, hogy nyelvi szétfejlődésükben fékező szerepet játszik az a tény, hogy beszélőik ugyanahhoz a nyelvközösséghez tartozónak érzik magukat, még akkor is, ha más-más nemzetnek a tagjai.

2. Ez utóbbi esetben azonban, amikor a két közösség két külön nemzetet alkot, immár nem magától értődő a közös nyelv megőrzésére való törekvés létjogosultsága; a kérdés mérlegelés tárgyává tehető, s végeredményben az „eredeti” nyelvhez való tartozás viszonylagos előnyei és hátrányai döntenek el, megmarad-e a nyelvi egység vagy sem.

A közös nyelvhez való ragaszkodás mellett szólhatnak azok a gazdasági, kulturális és egyéb előnyök, amelyek egy nagyobb, régebbi, tekintélyesebb nyelvközösséghez való tartozásból, a nyelvi kapcsolattartás zökkenőmentességéből, a nyelv által közvetített kulturális termékek szélesebb körben való fogyaszthatóságából következnek. Negatív oldaláról nézve ilyen irányba hathat az elszigetelődéstől, bezártságtól való félelem is.

Arra, hogy az óriási földrajzi és kulturális távolság, eltérő identitás és politikai elválasztottság sem eredményezi föltétlenül egy nyelv felbomlását, az egyik legjobb példát a több mint húsz országban beszélt spanyol nyelv szolgáltatja. Ennek egyes állami változatai standard formájukban nem különböznek jelentősen egymástól annak ellenére, hogy a szubstandard változatokban sokszor a kölcsönös érthetőség sincsen meg. – Ezt illusztrálандó érdemes utalni egy perui nyelvész, Alberto Escobar esetére. Escobar 1975-ben repülővel utazva megállt öt latin-amerikai ország fővárosában, valamint az USA egyik spanyol lakosságú településén. Minden városban egy helyi, spanyol anyanyelvű kollégája fogadta és látta vendégül. Az út addigi tapasztalatai alapján bátran kijelenthette: a spanyol valóban egyetlen nyelv, hiszen tökéletesen megértette magát rajta minden kollégájával, az apró hang-, szókészlet- és mondattani különbségek ellenére. Hazafelé menet Escobar ugyanazokban a városokban állt meg, mint korábban, ám ez alkalommal idegenvezető nélkül, maga sétálta végig a munkások lakta külvárosi negyedeket, a hagyományos piacokat, olcsó szállodákban keresve szállást, a „prolik” által látogatott kávéházakban és éttermekben étkezve. Hazaérkezvén megállapította: könnyű lett volna elhinnie, hogy a meglátogatott hét országban (saját hazáját is beleszámítva) más-más nyelvet beszélnek, amelyek nem is érthetők egymás számára.¹

3. A közös nyelv megőrzésének előnyei mellett a hátrányokról is beszélni kell. A standard és a mindennapi nyelvváltozatok között fönnálló számottevő nyelvi távolság miatt a standard elsajátítása ilyen helyzetben nemegyszer súlyos nehézségeket okoz, túlon túl megterheli a diákokat, de még a felnőtt nyelvhasználókat is. Mindez gátolja a hatékony ismeretszerzést, s az egész közművelődés színvonalára kihat. – Ez a tényező fontos szerepet játszott többek között a Dél-Afrikában beszélt holland nyelvnek, az afrikansznak az európai hollandtól való elszakadásában, hasonlóképpen a Haitiban kialakult francia alapú kreolnak önálló nyelvvé válásában. Ugyanakkor hasonló mértékű nyelvi, oktatási nehézségek nem vezettek – amint fentebb említettük – az arab nyelv egységének megszűnéséhez, egyes állami változatainak kodifikálásához, mivel

¹ R. W. Thompson: *Spanish as a pluricentric language*. Michael Clyne szerk.: *Pluricentric Languages*, 45–70. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.

ezeket a nehézségeket az egy vallási és nemzeti-kulturális közösséghez való tartozás tudata, valamint a klasszikus arabnak mint „szent”, „Allah-tól származó” nyelvnek a tekintélye kellően ellensúlyozta.

4. A nyelvi önállósodás elfogadásában vagy elvetésében politikai szempontok is fontos szerepet játszhatnak. Az például, hogy a moldován valóban önálló nyelv lesz-e vagy megmarad a román egyik regionális változatának, nem nyelvi tényezőktől függ, hanem attól, hogy Moldávia merrefelé kíván a jövőben orientálódni. Az a tény, hogy az ország új alkotmánya a moldovánt határozta meg nemzeti nyelvként, arra utal, hogy Moldávia a jövőben nem kíván erőteljesebben kötődni Romániához, az egykori anyaországhoz. (Egy nemrégiben megjelent publikáció még azt javasolja, hogy a Szovjetuniótól való függetlenség következtében a román és moldován közötti nyelvi különbségek csökkennek, s a moldován visszaintegrálódik a román nyelv egy változatává.)¹

Hasonló politikai megfontolások húzódnak meg a németről levált új *Ausbau-nyelv*, a luxemburgi hivatalos elismerése mögött is. Luxemburgban a náci megszállás óta kínosan ügyeltek arra, hogy a német nyelvet semmi olyan funkcióban ne használják, amelynek köze van a nemzeti vagy személyes identitáshoz (például útjelzőtáblák, közfeliratok, sírkövek) – ezt persze nagyban megkönnyítette az a tény, hogy az e közösségben érvényesülő triglosszia következtében a beszélőknek egy további standard nyelv is rendelkezésükre állt, amelyet ilyen funkciókban (vagy azok egy részében) használhattak: a francia. Ám még ez a lehetőség sem tudta megakadályozni egy új standard nyelvnek, a luxemburginak a létrejöttét a helyi német nyelvjárásokból: 1975-ben kormányrendelet útján új helyesírási rendszer lépett érvénybe, 1984-ben pedig nyelvtörvény által a luxemburgi nyelv – a francia és a német mellett – Luxemburg hivatalos nyelvvé lépett elő.

Luxemburggal ellentétben a svájciak nem mentek el ilyen messze a Németországtól való elhatárolódásban, bár ott is fölmerült – már 1936-ban – a nyelvi önállósodás gondolata, melynek egyik kiváltója szintén az azonos nyelvet beszélő félelmetes északi szomszéd, Németország volt. A

¹ Michael Clyne: *The German language after unification: adapting assumptions and methodologies to the 'new world order'*. International Journal of the Sociology of Language, 100/101 (1993), 11–27.

nyelvi elszakadás támogatói úgy vélték, hogy az önálló nemzeti identitás saját nyelvvel párosulva kellő ellensúlya lehet a nagynémet törekvéseknek. Bár ez a nyelvi önállósodási kísérlet nem járt sikerrel, a mögötte meghúzódó attitűdök szerepet játszottak a svájci nyelvjárásoknak (a német nyelven belül maradó) standardizálásában.

Svájchoz hasonlóan elmaradt a nyelvi önállósodás a flamandok esetében is; itt azonban a fenyegetettségérzést nem a lényegileg azonos nyelvet beszélő hollandok, hanem a Belgiumban domináns szerepet játszó vallonok váltották ki. Flandriában azért győztek a holland nyelvvél való összetartozás mellett síkra szálló ún. integracionalisták a helyi sajtóságot hangsúlyozó, azokat kodifikálni akaró partikularistákkal szemben, mert a flamandok így remélték, hogy nyelvük kellő ellensúly lesz a francia nyelv rájuk nehezedő nyomásával szemben.

5. Lehet-e mégis valamilyen szerepet tulajdonítani a nyelvi különbségeknek a nyelvi önállósodásban? Úgy vélem, annak ellenére, hogy a mai viszonyok közt a nyelvi eltérések közvetlenül nem idézik elő új nyelvek keletkezését, ehhez közvetve mégis hozzájárulhatnak, mégpedig azáltal, hogy a beszélőkben erősítik a másság, az anyanemzettől való különbözős tudatát. Vagyis hozzájárulhatnak egy új nemzettudat kialakításához, ez pedig – amint láttuk – valóban vezethet az addigi állami változat teljes nyelvi önállósításához. Mivel azonban az ilyen önállósodás ma már, a nemzeti standardok korszakában nem spontán, önkéntelen folyamat, hanem tudatos erőfeszítést (nyelvtervezést, ezen belül kodifikációs tevékenységet) igényel, a beszélőkön – főként azok társadalmi, politikai, műveltségi stb. elitjén – múlik, önálló nyelvvé fejlesztik-e saját standardjukat vagy sem.

Ismerve a nyelvünk Magyarországon kívüli központjaiban élő tömbmagyarság erős nemzettudatát, az ilyen tudatos szétfejlesztési törekvések jelentkezésének nálunk minimális a valószínűsége. Ha egy nemzet önállósulni és „emancipálódni” kíván, a legcsekélyebb nyelvi különbségekbe is „belekapaszkodhat”, hogy sajtószerűségét nyelvileg is demonstrálja; ha viszont egy nemzetrész nem kíván leszakadni a nemzetestről, a legnagyobb nyelvi különbségeken is készségesen túteszi magát. Ezért a magyar nyelv esetében nem kell attól tartani, hogy az egyes állami változatok csekélyke különbségei akár közvetve is „nemzetbomlást” idéznének elő.

Ami pedig az alapkérdést, a nyelvi szétfejlődés veszélyét illeti, a fentiek alapján bizvást állíthatjuk, hogy ha a stabil magyar–magyar diglossziát eredményező átgondolt nyelvtervezés, ennek részeként pedig ésszerű kodifikáció és hatékony anyanyelvi nevelés segítségével sikerül egy valóban egyetemes standard magyar nyelvváltozatot létrehozni, vagy pedig – e törekvés esetleges meghiúsulása esetén – a már többé-kevésbé kialakult állami változatok normáinak eltéréseit rögzíteni, a magyar nyelv egységét nyelvi tényezők hosszú távon sem fogják veszélyeztetni.

A „nyelvi önállósodás” mondvacsinált veszélyénél sokkal nagyobb és reálisabb fenyegetést jelent a *nyelvvisszaszorítás* és az ennek következtében föllépő *nyelvcseré*, illetve *nyelvreépülés* lehetősége. Ennek meggátolása azonban még inkább a nyelvpolitika milyenségén múlik, nem pedig azon, miként alakul az egyes állami változatok kodifikációja.

(1996)

Utószó

I. „Nyelvünkben – otthon.” E két szóval próbáltam a kötet címében tömören összefoglalni nemcsak nyelvi ismeretterjesztő, hanem egyáltalán nyelvészeti tevékenységemnek egy lényeges mozzanatát. Munkám egyik legfontosabb céljának ugyanis azt tekintem, hogy hozzájáruljak az emberek nyelvi otthonosságérzetének kialakulásához és megerősödéséhez. Bár a nyelvi otthonosság még az egynyelvű emberek számára sem mindig magától értődő (például amikor a nyelvjárási háttérű beszélők olyan környezetbe kerülnek, ahol egy másik nyelvváltozatot – mondjuk a standardot – kell rendszeresen használniuk), a kisebbségi két- és többnyelvűség körülményei közt élő emberek még gyakrabban (és még inkább) kénytelenek azt nélkülözni, pedig nekik épp a környezet többnyelvűsége miatt volna rá a legnagyobb szükségük.

Az „otthon” számomra nem az igénytelenség színtere, hanem elsősorban a meghittség, szabadságé, békességé és biztonsága. Vagy negatív oldalról megfogalmazva a megkötözöttség, az elidegenedetség, a szorongás, a gátlások hiányáé. Ahhoz, hogy mi, szlovákiai magyarok a magyar nyelvben otthon érezzük magunkat (és otthonosan mozogjunk), egyaránt szükséges, hogy:

- anyanyelvünknek minden, számunkra fontos tartományát alaposan megismerjük (erről szólnak az anyanyelvi neveléssel és a kétnyelvű oktatással kapcsolatos írások);

- nyelvünket jogi szempontból is biztonságban tudjuk – vagyis a magyar nyelv Szlovákiában szabadon használható legyen a nyelvhasználatnak minél több nyilvános színterén is (e mellett érvelnek a nyelvpolitikai jellegű közlemények);

- ez a nyelv, annak minden, számunkra fontos változata „testre szabott” legyen, vagyis ne egy gyökeresen más viszonyok között élő közösség által sajátos helyzetekben használt nyelvváltozatot erőltessenek

kényszerzubbonyként ránk a beszéd körülményeitől függetlenül (ezért íródtak a nyelvi ismeretterjesztő és a nyelvtervezéssel kapcsolatos munkák).

Meggyőződésem, hogy a steril tudományosság elefántcsonttornyából kimerészkedő nyelvésznek még kisebbségi körülmények között sem az a feladata, hogy a *nyelvet* védje (különösen nem annak olyan, nyelvészeti-
leg meghatározhatatlan tulajdonságait, mint amilyen a „tisztasága” vagy „magyarossága”), hanem a *nyelvet beszélő embert*. Hiszen – amint az egyik írásomban nyíltan meg is fogalmaztam – „nem az emberek vannak a nyelvért (azért, hogy azt tisztán tartsák, pallérozzák, oltalmazzák, netán bálványként imádják), hanem a nyelv van az emberekért (hogy megkönnyítse közöttük az érintkezést, a gondolatcserét)”. Így hát természetes, hogy elsősorban nem a nyelv érdekét kell szem előtt tartanunk, hanem az azt beszélő embereket. A nyelv fetisizálása, szentként és sérthetetlenként való babonás tisztelete egyébként nemcsak a beszélőnek nem jó, hanem a nyelvnek sem. Ha egyes nyelv művelőinken múltott volna, a magyar nyelv ma múzeumi tárgy lenne, amit csodálni talán lehetne (mesziről), de használni (és őszintén szeretni) aligha.

Mivel az embereknek alapvető érdekük, hogy a nyelv jól szolgálja őket, kétségtelen, hogy – Szépe professzornak a *Bevezető*ben használt kifejezésével élve – „karbantartásá”-ra szükség van. Bár a korábbi évezredekben a világ nyelvei jól megvoltak az emberek tudatos beavatkozási kísérletei nélkül is, a nagy közösségeket átfogó, a modern élet számtalan, egymással nemegyszer ellentétes követelményének eleget tevő standard nyelvváltozatok kialakulása óta nagyon is szükségessé vált az e változatok fejlődésébe való mesterséges beavatkozás. (Nem beszélve arról, hogy nagyon sok esetben már a standard változatok létrejötte is számtalan nyelv esetében tudatos erőfeszítések, nem pedig egyszerűen spontán nyelvi fejlődés eredménye.)

A nyelvi otthonosságérzet megerősödése nemcsak a mindenkori beszélő érdekeit szolgálja, hanem a magyar nyelv hosszú távú szlovákiai megmaradásának ügyét is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egy kisebbség könnyebben földadja a nyelvét, ha szorongva, rossz lelkiismerettel, bi-

¹ A nyelv „fejlődésé”-n nem valamiféle „tökéletesedés”-t kell érteni, hanem egyszerűen „valamilyenné válás”-t, ahogy ez a *fejlődik* szónak az Értelmező kéziszótárba felvett, harmadikként jelölt jelentéséből következik.

zonytalanul beszéli, különösen, ha a szlovák lakosság részarányának a magyarulterületeken való növekedése, a magyar–szlovák viszony (szükséges, és hön óhajtott) javulása, a másodnyelv-oktatási módszerek tökéletesedése folytán a többségi nyelvet egyre jobban ismeri és szereti.

2. A kötetbe olyan írásokat igyekeztem összeválogatni, amelyek a nyelvi kérések iránt fogékony emberek számára érdekesek, tanulságosak lehetnek. Mivel reményeim szerint olvasóim között olyanok is lesznek, akik az egyes kérdéseknek alaposabban is utána szeretnének nézni, lábjegyzetben néhány további, a tárgyalt témákhoz kötődő (sokszor a közölt írások forrásaiul is szolgáló) munkák bibliográfiai adatait is föltüntettem. Mivel az írások tetemes része olyan lapokban jelent meg, ahol nem volt lehetőség hivatkozások közlésére, a teljesség és a következetesség kedvéért ezeket a cikkeket most, utólag egészítettem ki más munkákra utaló jegyzetekkel.

A magyar nyelv művelés és nyelvtervezés iránt érdeklődő olvasóimnak feltűnhet, hogy a kötetből számos, ezekkel a kérdésekkel foglalkozó írásom hiányzik. Ennek a terjedelmi korlátokon kívül az az oka, hogy a szlovákiai magyar, magyarországi és erdélyi nyelvészek, nyelv művelők között az elmúlt években az Irodalmi Szemle, az Új Szó, a Szabad Újság, a Magyar Nyelvőr, a Magyar Tudomány hasábjain és más fórumokon zajlott vitának csaknem teljes anyaga hamarosan, remélhetőleg, külön kötetben megjelenik, s így az e vitához kapcsolódó írásaim könnyen hozzáférhetővé válnak.¹

Amint azt talán néhány olvasóm tudja is, az írásaimban is megfogalmazott, nyelvvel, nyelvtervezéssel kapcsolatos gondolatok egy része heves reakciókat váltott ki a hagyományos keretben dolgozó nyelv művelők és nyelvészek körében. Mivel könyvem reménybeli olvasói is eddigi életük folyamán nyilvánvalóan elsősorban a hagyományos nyelv- és nyelv művelésszemlélettel találkoztak, várható, hogy bennük is egy-egy gondolatom ellenérzéseket, ellenvéleményt válthat ki. Nagyon hálás leszek mindenkinek, ha gondolatait papírra veti, s eljuttatja hozzám.² Számomra minden olvasói vélemény, reagálás nagyon tanulságos, amiképpen leendő „opponenseim” számára is az lehet a viszontválaszom.

¹ A kötet címe előreláthatólag *Nyelvmentés vagy nyelvárulás* lesz, s az Osiris Kiadó fogja megjelentetni.

² Postacímem: Lanstyák István, Nám. priateIstva 2171/36, 929 01 *Dunajská Streda*. – Elektronikus posta (munkahely): lanstyák@fphil.uniba.sk

3. Írásaimnak itt közölt változata jórészt megegyezik az eredetileg megjelenttel (az eredeti közlemények bibliográfiai adatai alább megtalálhatók). Az egy kötetben való szereplés azonban apróbb változtatásokat is szükségessé tett. Az eredeti írások különböző lapokban láttak napvilágot, részben eltérő olvasói rétegeket célozva meg. Egy kötetbe gyűjtve őket szükségesnek látszott a terminológiát legalább részben egységesíteni. Ezenkívül az idők folyamán saját műszóhasználatom is változott némiképp, az ebből adódó egyenetlenségeket is igyekeztem – amennyire az lehetséges volt – kiküszöbölni. A betű szerinti filológiai hűségénél fontosabbnak tartottam a szakmai pontosságot, helyállóságot, ezért azokon a pontokon, ahol az elmúlt évek során szerzett ismereteim alapján úgy éreztem, tartalmi okokból némiképp módosítanom kell a megfogalmazáson, ezt rendszerint meg is tettem. Ezenkívül természetesen szabadon javítottam a cikkeim korábbi változatában véletlenül benne maradt stilisztikai és egyéb botlásokat.

A kötet írásainak eltérő eredete magyarázza néhány gondolatnak több írásban való felbukkanását. Az ismétlődéseket olykor ki lehetett küszöbölni azzal, hogy a szöveget néhány ponton rövidítettem. Más esetekben azonban az ilyen beavatkozások annyira megbontották volna az írás gondolatmenetét, hogy erről a megoldásról le kellett mondanom. Mindazonáltal az – egyébként nem nagyszámú – ismétlődéseknek előnyük is van, hiszen épp az eltérő környezet más-más megvilágításba helyezi ugyanazt a gondolatot és így hozzásegít jobb, teljesebb megértéséhez.

A kötet tipográfiai elrendezése is szükségessé tett bizonyos változtatásokat. Így például a kiadó kérésére több, az eredeti szövegben jegyzetként szereplő megjegyzést bedolgoztam a szövegbe. Másfelől viszont a hivatkozások a szövegből lapalji jegyzetekbe kerültek át, s számukat egyes esetekben radikálisan csökkenteni kellett, úgy, hogy egy-egy lapon legföljebb kettő-három maradjon. (Más esetekben pedig – amint említettem – éppenséggel új hivatkozásokat iktattam be a szövegekbe.)

4. Bár ez a kötet semmilyen értelemben nem tekinthető „reprerzentatív”-nak, mégis valamiképpen átfogja eddigi nyelvészeti és nyelvi ismeretterjesztő tevékenységemet, s ezért fontosnak tartom elmondani: e munkák nem jöttek volna létre, ha nincs Kontra Miklós, aki kezdettől fogva segített és támogatott mindenben, amivel nyelvészként foglalkoz-

tam. Eleinte, amikor a nyelvjárástan volt a kutatási területem, ellátott a legmodernebb angolszász dialektológiai irodalommal. Mikor később – Győri-Nagy Sándor készítésére – kétnyelvűség-kutatással kezdtem el foglalkozni, következtek az e témában való elmélyedést lehetővé tevő kötetek és tanulmányok, s persze a személyes tanácsok és bátorítás. S tudni kell azt is, hogy nem én voltam és vagyok az egyetlen ember, akinek Kontra Miklós ily módon egyengette, egyengeti útját, méghozzá a mai világban páratlan önzetlenséggel.

5. A végére hagytam a legszemélyesebb megjegyzést. Ha már megadott nekem az a lehetőség és kiváltság, hogy megszólítsam e régiónak a nyelvi kérdések iránt érdeklődő, nyelvünk sorsa iránt nem közömbös embereit, nem hallgathatom el magamról azt sem, hogy abban, ahogy ma látom a világot *és benne a nyelvet is*, a legnagyobb szerepe eddigi életem legfontosabb eseményének volt: annak, hogy hosszú keresés után személyesen megismertem Jézus Krisztust. Isten kijelentette magát nekem, s én ráébredtem arra, hogy az igazság nem egy vallási rendszer vagy ideológia, hanem egy *személy*, akivel *személyes közösségben* élhetnek mindazok, akik megtérnek és újjászületnek a bibliai mintának megfelelően. Amióta a legfontosabb szakirodalom számomra a Biblia, azóta a nyelvet és a nemzetet is valódi szerepüknek és jelentőségüknek megfelelően látom: a nemzet fontos, Isten által adott kerete életünknek, a nyelv pedig eszköz, amely minket kell szolgáljon, és sohasem fordítva.

Dunaszerdahely, 1998. február 23.

A közölt írások eredeti leelőhelye

Közveleg. (Miért kell megtanulnunk a szabálysértés szabályait?) Katedra, 4/2 (1996), 15.

Azt hiszem – asziszem – asszem (avagy: bűn-e a lazítás?) Katedra, 4/5 (1997), 12–13.

Málna – málnó – máno. (A tájnyelvi kiejtés és az iskola.) Katedra, 4/6 (1997), 11–12.

Óvjuk vagy irtsuk? Katedra, 4/7 (1997), 11–12.

Vannak-e nyelvünkben fölösleges idegen szavak? Új Szó, 1996. 5. 28., 7.

Egy kétnyelvű magyar közösség emléke – túl a Kecegárdán. Katedra, 4/3 (1996), 12–13.

Kétnyelvűség és anyanyelvi nevelés. Nagy Attila szerk.: Olvasásra nevelés és pedagógusképzés. HUNRA konferenciák előadásai, 56–63. Budapest, OSZK, 1994. – Magyartanítás, 35/2 (1994), 8–12.

Nyelv – nyelvváltozat – közveleg. In: Kinek (nem) jó a kétnyelvű oktatás? Irodalmi Szemle, 39/5 (1996), 80–90.

Kétnyelvű egyén – kétnyelvű közösség – kétnyelvű iskola. In: Identitásunk alapja az anyanyelvi oktatás. Érveink az ún. alternatív–kétnyelvű oktatással szemben, 7–20. Pozsony–Bratislava, 1995. (A Mécs László Alapítvány Kiskönyvtára.)

Nekünk miért nem jó? (A kétnyelvű oktatás alapelvei). Új Szó, 1995. 6. 21., 7.

A többnyelvű oktatásról – kilenc tételben. Katedra 3/1, 1995., 5–7.

Melyik nyelv szorul védelemre Szlovákiában? (Gondolatok a nyelvtörvényről). Új Szó, 1990. 9. 26., 7.

Név és erőszak. (Gondolatok Gúta város nevének „történeti megalapozatlanságáról”). Új Szó, 1991. 11. 13., 9.

- Az utcanevek beszélnek, emlékeztetnek, gyönyörködtetnek... (Avagy: Mit kell tudni azoknak, akik utcaneveket akarnak adni vagy megváltoztatni?). Szabad Újság, 1991. 8. 7., 5.*
- Névbe zárt történelem. (Régi utcaneveink történeti értékéről). Új Szó, 1991. 7. 23., 6.*
- Névbe zárt ideológia. (Újabb utcaneveink tündökléséről és bukásáról). Új Szó, 1991. 7. 24., 5.*
- Nyelv és erőszak. (Avagy: Kinek van joga beavatkozni a magyar nyelv belügyeibe?) Új Szó, 1992. 12. 15., 4.*
- Harcaink az egynyelvrendszer ellen. (A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumainak válogatása – nyelvész szemmel.) Irodalmi Szemle, 38/6 (1995), 63–72.*
- Kis nyelv-e a magyar? Új Szó, 1995. 7. 27., 7.*
- „Szakadár” nyelvek. Új Szó, 1995. 8. 17., 7.*
- Széljegyzetek az államnyelvtörvény tervezetéhez I. Nyelvi sokféleség: Áldás vagy átok? Új Szó, 1995. 10. 12., 7.*
- Széljegyzetek az államnyelvtörvény tervezetéhez II. Nyelvjárások a 21. században. Új Szó, 1995. 10. 17., 7.*
- Széljegyzetek az államnyelvtörvény tervezetéhez III. A purizmus kísértetjárása Szlovákiában. Új Szó, 1995. 10. 19., 7.*
- Unokáink is beszélni fogják? Új Szó, 1996. 1. 5., 6.*
- Kétnyelvűség és nyelvművelés. Magyar Nyelvőr, 117/4 (1993), 475–479.*
- Gondolatok a nyelvek többközpontúságáról (különös tekintettel a magyar nyelv Kárpát-medencei sorsára). Új Forrás, 28/6 (1996), 25–38.*

Megjegyzés: A legkorábbi publikációk alapjául szolgáló kutatásokat a Csehszlovákiai Magyar Kultúraért Alapítvány támogatta. A későbbi írások azoknak a vizsgálódásoknak mintegy „melléktermékei”, amelyek a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport munkatervének keretében az Illyés Közalapítvány támogatásával folytak. További közlemények azokhoz a kutatásokhoz kapcsolódnak, amelyeket eleinte az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások VIII. b (Magyarságkutatás), később pedig a Research Support Scheme of the Higher Education Support Programme (941/582/1995) támogattott.

Tárgymutató

- Abstand-nyelv* 134, 136
additív *lásd* hozzáadó
akcentus 24, 153
állami változatok 10, 160–163,
165–169, 171, 172
államnyelv 13, 57, 60, 62–64, 68,
136, 138, 141, 145, 158
államnyelvtörvény 13, 137
– tervezete 60, 138, 141, 143, 144
„alternatív” iskola/oktatás 8, 63, 64,
67, 74, 76–80, 82–84, 87, 88, 147
anyakönyvi törvény 124, 130
anyanyelvi nevelés/oktatás 41, 42,
44, 46, 51, 52, 63, 71, 84, 165,
172, 173
asszimiláció/beolvadás 9, 58, 62, 67,
82, 102, 114, 147, 152
átírányító (oktatási) program 64,
65, 71
attitűd 15, 60, 121, 122, 171
Ausbau-nyelv 134–136, 161, 170
autonómia (nemzeti kisebbségé) 76
azonosság(tudat) *lásd* identitás
- babona** (nyelvi/nyelvművelő) 17, 20,
174
befullasztó (oktatási) program 61, 63,
64, 71
beilleszkedés/integrálódás 58, 59, 69,
111, 136
belemerítési/belemerülési (oktatási)
program 65, 66, 71, 74
- beszédhelyzet 14, 15, 17, 19, 20, 22,
24, 25, 27, 47, 58, 71, 93, 151,
156, 166
– formális 18, 19, 22, 24, 155
– informális/mindennapi 14, 15,
18–20, 25, 53, 155, 167
(beszéd)stílus 13, 18–20, 22, 62
beszélőközösség 35, 53, 58, 137,
156, 163
beszélt nyelv 14, 18, 42, 44, 52, 55,
76, 98, 141, 154, 159, 166, 167
- csoportnyelv** 18
- diáknyelv** 51
diglosszia 46, 47, 156, 165–168, 172
- egyensúlyhatás** 43
egynyelvrendszer 70, 92, 117, 128
egynyelvűségi szemlélet 42
egynyelvűsödés 120
elnemzetlenítés 114
előbeszéd 8, 44, 154, 155
emberi jogok 9, 76, 112, 121, 123
– nyelvi emberi jogok 75, 76, 81
emelkedett (E) funkció 46, 158–160,
166, 167
emelkedett (E) kód/változat 156, 157,
159, 164, 166, 167
- falunév/közösnév** 97, 98, 125, 126;
lásd még helységnév

- fejlődési kölcsönhatás elmélete 70, 72
 felcserélő/subtraktív kétnyelvű-
 ség(i helyzet) 43, 70, 71, 86
 felszíni nyelvi kompetencia 71
 fesztelen beszéd(stílus) 17–20, 22
 fordítás 53, 130, 143, 159
 formális nyelvhasználat/változat 27,
 41, 42, 159
 funkciógazdag(ság) 93, 119
 (funkcionális) stílusok 51, 127
- gondozott beszéd(stílus) 17–20, 22**
- hatás (nyelvi) 38, 42, 52, 53, 86, 144,**
 145, 148, 152, 153, 157
 helyesírás 15, 25, 96, 97, 114–116,
 126, 127, 170
 helységnév 33, 96, 97, 112, 113, 115,
 116, 123, 125, 126; *lásd még* falunév
 – helységnévrendezés 125
 – helységnévtábla 96, 122, 126
 helytelen(ség) 17, 20, 26
 helytelenít(és) 22, 30, 110, 127
 hiba/hibás/hibáz(ás) 15, 20, 26, 34,
 42–44, 55, 143, 154, 155, 159, 162
 hivatalos érintkezés/ügyintézés 92,
 119, 141, 145, 159
 hivatalos név(használat) 95, 96, 98,
 100, 102, 104, 124–126
 hivatalos nyelv(használat) 81, 92, 93,
 118–121, 124, 135, 138, 139, 142,
 170
 hivatalos státus 69, 119; *lásd még*
 státus, jogi helyzet
 hozzáadó/additív kétnyelvű-
 ség(i helyzet) 43, 70, 71, 73, 75, 86
- idegen nyelv 45, 46, 66, 79, 84, 87,**
 122, 142, 144, 166
idegen szó 31, 32, 142, 143, 144
 – fölösleges 31, 32, 36
- identitás/azonosság(tudat) 6, 8, 36,
 55, 95, 143, 169–171
 – kettős 35, 36
 ifjúsági nyelv 51, 52
 informális nyelvhasználat/változat
 25, 42, 62
 integrálódás *lásd* beilleszkedés
 interjú (nyelvhasználati) 39
 írott nyelv(használat) 7, 44, 154
 iskolaháború 83, 128
- jelentéskölcsönzés 151**
jelentésváltozás 28, 38
 jogi helyzet *lásd* státus, hivatalos
 státus
 jövevényszó 28, 29
- kétnyelvűség 8, 9, 41, 43, 56–58, 68,**
 69, 73, 75, 145, 146, 151
 – balansz 59, 68, 69
 – domináns 53, 56, 59–62, 65, 68,
 84, 85, 148
 – egyéni 58
 – fajtája/típusa/válfaja 58, 60, 61,
 65, 68, 69, 72, 73
 – intézményi 59, 81
 – koordinált 65, 68
 – közösségi 58
 – passzív/receptív 58
 kétnyelvűség-felfogás 30, 58
 kétnyelvűségi helyzet 42–44, 71, 73,
 75, 83, 86
 kétnyelvűség-kutatás 43, 121, 177
 kétnyelvűsítés 61, 62, 65, 68, 82
 kétszeres félnyelvűség 72
 kettősnyelvűség 166
 (ki)ejtés(változat) 17–19, 22–25, 37,
 38, 45, 71, 97, 140, 142, 153
 kisebbségpolitika 117, 148
 kisebbségi anyanyelvváltozat 42, 53,
 152, 155, 156

- kodifikál(ás)/kodifikáció 13, 15, 125, 126, 135, 141, 145, 162, 163, 165–169, 171, 172
- kódvált(ogat)ás 39, 54, 64
- kognitív nyelvi kompetencia 71–73, 79, 80
- kollektív jogok 46
- kommunikáció 8, 26, 32, 54, 71, 81, 142, 161, 167
- kommunikatív kompetencia 58
- kommunikatív stratégia 55
- kontaktusjelenség 42, 53, 60, 164, 166, 167
- kontaktusváltozat 41, 43–46, 58, 60, 145
- konyhanyelv 62, 93
- kölszönszó 29, 30, 36, 39, 159, 165
- közönséges (K) funkció 159, 166
- közönséges (K) kód/változat 156, 164–166
- közösség 7, 26, 33, 35–37, 39–41, 43, 45, 55, 57, 58, 60, 73, 86, 95, 168, 170, 173, 174; *lásd még* beszélőközösség, nyelvközösség
- közszégnév *lásd* falunév
- közveleg 13–15, 27, 51–56
- közveleges 14, 15, 20, 22, 51–53, 55, 56, 166
- közvelegesség 14, 51, 52, 54, 166
- különfejlődés/szétfejlődés 54, 151, 152, 160, 161, 164, 168, 172
- lazítás/lazító folyamat 17–20, 22, 23
- lezser beszéd 17–20, 22
- magyar nyelv/standard egysége** 41, 141, 151–156, 164, 167, 168, 172
- magyar standard 41, 44, 163, 165, 167
- egyetemes 43, 45, 127, 128, 162–164, 167
- szlovákiai változata 53, 127, 158, 159
- magyarnyelv-könyv 15, 44
- magyartalan 20, 25
- megbélyegzés 17, 20, 23, 25, 37, 141, 155, 162, 167
- mindennapi beszélt nyelv 14, 42, 52, 55, 76, 159, 166, 169
- nemstandard** 161, 166; *lásd még* szubstandard
- nemzetiségi politika 129, 146, 147
- nemzetköziesülés 144
- névadás 100, 104–106, 108
- névháború 9, 117, 123, 127
- névváltoztatás 96, 100, 104, 106
- nominális realizmus 122
- norma (nyelvi) 14, 15, 52–55, 123, 124, 145, 152
- jogi 123, 124
- kétnyelvű 53, 58, 60
- központi/standard 7, 16, 19, 20, 42, 44, 55, 141, 153, 154, 163, 164, 167, 172
- nyelvápolás** 62, 63
- nyelvátörökítés 62
- nyelvcseré 35, 60, 68, 74, 84, 85, 93, 146, 148, 172
- nyelvélesztés 62
- nyelvfejlesztés 163
- (nyelvhasználati) szintér 13, 41, 57, 58, 69, 70, 92, 141, 164, 166, 173
- (nyelv)helyes(ség) 13, 15–17, 19, 26, 42, 116, 154
- nyelvhelyességi hiba 42, 76; *lásd még* hiba
- nyelvi bálványimádás 40, 174
- nyelvi dominancia 59–62, 67, 68, 84, 85
- nyelvi egyensúly 59

- (nyelv)ismeret 16, 20, 38, 42, 43, 51, 52, 57–60, 70–72, 93, 94, 142, 152, 154, 1565
- nyelvi ismeretszerzés 64, 65
 - nyelvi ismeretterjesztés 6, 9, 89, 173, 174, 176
- nyelvjárás 5, 14–16, 18, 22–29, 47, 51, 55, 97, 98, 131, 135, 136, 138–143, 148, 153, 170, 171, 173, 177; *lásd még* tájnyelv
- nyelvjárási (ság) 24, 41, 42, 52, 76, 151, 152
- nyelvjárási folyvány/kontinuum 135, 136
- nyelvjárási jelenség 24, 25
- nyelvközösség, 13, 41, 46, 134, 163, 168
- (nyelv)leépülés 43, 62, 64, 75, 82, 119, 148, 172
- nyelvmegőrzés/nyelvmegtartás 60, 64, 66, 69, 70, 84
- nyelvmegőrző (oktatási) program 66, 71
- nyelvművelés 7, 8, 20, 29–32, 118, 151–153, 155–157, 160, 175
- nyelvművelő 8, 17, 18, 24, 26, 30, 31, 115, 151, 174, 175
- nyelvoktató iskola 63
- nyelvpolitika 6, 9, 77, 89, 148, 165, 172, 173
- nyelvrendőrség 32
- (nyelv)romlás 17, 20, 36, 43, 164
- nyelvszokás 126
- nyelvtervezés 63, 144, 149, 160, 162, 166, 171, 172, 174, 175
- (nyelv)tisztaság 13, 14, 17, 27, 40, 51, 141, 145, 174; *lásd még* purista/purizmus
- nyelvtörvény 69, 91–93, 113, 120, 121, 124, 125, 128, 130, 170; *lásd még* államnyelvtörvény
- nyelvújítás/nyelvújító 136, 144, 163, 164
- nyelvvesztés 77
- oktatás 9, 35, 41, 43–45, 51, 52, 54–56, 58, 61–68, 70–73, 76–85, 87, 119, 128, 139, 141, 147, 155, 158, 169, 175
- anyanyelvű 42, 68
 - egynyelvű 66
 - erős anyanyelvi dominanciájú 67
 - kétnyelvű 51, 61, 63–65, 68, 75–77, 80, 82, 86, 138, 173
 - kéttannyelvű 63, 74, 75, 80–82, 84, 85; *lásd még* „alternatív” iskola/oktatás
 - másodnyelvű 61, 63, 64
 - többnyelvű 83, 86
- presztízs/tekintély 35, 64, 65, 119–121, 170
- purista/purizmus 143–145; *lásd még* (nyelv)tisztaság
- regiszter (nyelvi) 7, 16, 42, 52, 53, 55, 57, 61, 64, 72, 163, 164, 166, 167
- rugalmas stabilitás 163
- standardizál(ás) 7, 165, 168, 171
- státus/jogi helyzet 75, 77, 78, 86, 118–120, 124, 139, 146; *lásd még* hivatalos státus
- stilisztikai 16, 18, 26, 154, 176
- stílusérték 32, 42, 128
- stílusréteg 19
- szabály 13, 15, 16, 19, 52, 58, 71, 115, 116, 123, 124
- nyelvhelyességi 42
- szabálysértés 13, 15–16

- szakkonverzáció 66
szaknyelv 15, 27, 41, 51–55, 64, 130, 141
szétejlődés *lásd* különfejlődés
szleng 14, 15, 51, 52
szlovakizmus 30
szókészlet 26, 29, 34, 35, 127, 128, 134, 142, 152, 159, 162, 163, 165, 169
szókincs 28, 38, 54, 66, 71, 112
szókölcsönzés 151
szótár 15, 29, 33–35, 37–39, 117, 127, 128, 143, 165
szubstandard 16, 162, 169; *lásd még* nemstandard
szubtraktív *lásd* felcserélő
- táblaháború 9, 117, 123
táblatörvény 125, 130
tájnyelv 14, 22–24, 26, 29, 135, 136, 140, 142, 143; *lásd még* nyelvjárás
– tájnyelvi (ki)ejtés/forma 14, 22–25, 60, 141
tájszó 26–30
- tájszótár 29, 34
tanítási/oktatási nyelv 42, 61, 64, 67, 69, 76, 79–82, 87, 88, 139, 154
tankönyv 14, 15, 44, 45, 53–55, 65, 87, 140, 165
társalgás 14, 19, 54, 113, 141, 155
teljes anyanyelvű képzés 66
többközpontú(ság) 158, 160, 161, 163, 164
többnyelvűség 40, 84, 139, 173
transzkripció 126, 127
transzliteráció 126
triglosszia 156, 170
tükörfordítás/tükörszó 151, 153, 155
- utcanév** 100–111
– utcanév megváltoztatása/visszaállítás 95, 104, 106
- változatosság/variabilitás (nyelvi) 52, 163
vasárnapi iskola 62
vulgáris 18, 20, 31

Tartalom

Előszó (<i>Szépe György</i>)	5
--------------------------------	---

Nyelvhasználat – anyanyelvi nevelés

Közveleg	13
<i>Azt hiszem – asziszem – asszem</i>	17
<i>Malina – málna – máno</i>	22
Óvjuk vagy irtsuk?	26
Vannak-e nyelvünkben fölösleges idegen szavak?	31
Egy kétnyelvű magyar közösség emléke – túl a Kecegárdán	33
Kétnyelvűség és anyanyelvi nevelés	41

Kétnyelvű oktatás

Közvelegesség és nyelvoktatás	51
Kétnyelvű egyén – kétnyelvű közösség – kétnyelvű iskola	57
Nekünk miért nem jó?	74
A többnyelvű oktatásról – kilenc tételben	83

Nyelvpolitika – nyelvi ismeretterjesztés

Melyik nyelv szorul védelemre Szlovákiában?	91
Név és erőszak	95
Utcanevek a múltó időben	100
Nyelv és erőszak	112

Harcaink az egynyelvrendszer ellen	117
Kis nyelv-e a magyar?	131
„Szakadár” nyelvek	134
Széljegyzetek az államnyelvtörvény tervezetéhez	138
Unokáink is beszélni fogják?	146

Nyelvtervezés

Kétnyelvűség és nyelvművelés	151
Gondolatok a nyelvek többközpontúságáról	158
Utószó	173
A közölt írások eredeti lelőhelye	179
Tárgymutató	181

Lanstyák István
Nyelvünkben – otthon

Kiadta: NAP Kiadó, Dunaszerdahely, 1998
P. O. Box 72, 929 01 Dunajská Streda
Felelős kiadó: BARAK LÁSZLÓ igazgató
Szerkesztette: TÓTH LÁSZLÓ
A borítót és a kötetet tervezte: RÓTH REA
Nyomdai előkészítés: NAP Kiadó
Nyomta: VALEUR Kft., Nagymegyér

ISBN: 80-85509-64-4